

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 13

Дніпропетровськ
Ліра
2015

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)я5
Н 17

*Друкується за рішенням вченої ради Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара від 18 грудня 2014 р., протокол № 6*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор); д-р іст. наук, проф. **О. М. Бут**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; канд. іст. наук, доц. **С. М. Каюк** (наук. секр.); д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; д-р хаб., проф. **К. Ковальські** (Республіка Польща); д-р іст. наук, проф. **І. І. Колесник**; д-р іст. наук, проф. **В. І. Меньковський** (Республіка Білорусь); д-р іст. наук, проф. **О. Ф. Нікілєв**; канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**; д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук**; д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець** (заст. відп. ред.); д-р іст. наук, проф. **Ф. Г. Турченко**; д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**; д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**; д-р іст. наук, проф. **В. О. Шербак**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **Д. В. Архірейський**
д-р іст. наук, проф. **А. Г. Філінюк**

Н 17 **Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, поста-**
ті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. :
Ліра, 2015. – Вип. 13. – 264 с.

ISSN 2312-2587 (Print)

ISSN 2312-3141 (Online)

У тринадцятому випуску збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постагі» розміщено наукові статті, які розкривають малодосліджені аспекти історії Наддніпрянської України від давнього періоду до ХХ ст. Структурно видання поділяється на шість тематичних розділів, в яких висвітлюються актуальні проблеми давньої історії регіону, недостатньо розроблена проблематика з військово-політичної, соціальної, культурної, соціально-економічної та суспільно-політичної історії Наддніпрянщини від козацьких часів до періоду незалежності України. Розрахований на науково-педагогічних та наукових працівників вищих навчальних закладів, наукових співробітників академічних установ, докторантів, аспірантів, студентів, учителів історії, істориків-краєзнавців та всіх тих, хто цікавиться минулим Наддніпрянщини.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)я5

Збірник зареєстровано у Міністерстві юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 10102 від 12.07.2005 р.

Засновник і видавець: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара.

Адреса редакції: 49010, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 72, ауд. 612.
<http://www.ndhistory.dp.ua>

Постановами президії Вищої атестаційної комісії України від 08.06.2005 р. № 2-05/5 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями з історичних наук.

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково збігається з точкою зору редакційної колегії.

ISSN 2312-2587 (Print)

ISSN 2312-3141 (Online)

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2015

© Автори статей, 2015

До 160-річчя від дня народження академіка Дмитра Івановича Яворницького

ВСТУП

Вже за певною традицією черговий 13-й випуск збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» звертається до яворницькознавчої тематики. У нинішньому 2015 р. це актуалізується тим, що науково-освітняська й культурна спільнота України відзначає 160-річчя від дня народження Д. І. Яворницького – істинного ученого-подвижника, який своєю натхненною працею в галузях історії та археології, етнографії та фольклористики, музеєзнавства та історичного краєзнавства, національної освіти та архівної справи, археографії та лексикографії, літератури та мови зберіг для нащадків цілі культурно-історичні пласти козацької минувшини.

Життя цього визначного вченого-енциклопедиста козащини є добрим прикладом для сучасного покоління українських дослідників. І справа не тільки в науковому доробку знаного збирача й дослідника козацьких старожитностей, який сам по собі є вельми вагомим і до сьогодні. Постать Д. І. Яворницького привертає все більшу увагу наших сучасників своїм багатим непересічним досвідом творення українського науково-освітнього й національно-культурного співтовариства, котре об'єднувало дійсних патріотів та професіоналів, які щиро вболівали за збереження і відродження історичної пам'яті нашого народу.

Тому зрозуміло, що на шпальтах представленого збірника наукових праць відразу два розділи присвячені яворницькознавчій тематіці. Відкриває видання розділ «Д. І. Яворницький і сучасники на тлі епохи». Ця частина збірника репрезентована статтями харківських істориків С. В. Бережної та М. В. Луценко і Ю. А. Кісельової, котрі стосуються проблеми формування світогляду та становлення особистості Д. І. Яворницького як ученого; розвідками дніпропетровських музейників В. В. Єкшова, Н. Є. Василенко та В. М. Бекетової, які розкривають недостатньо розроблені сюжети творчої біографії дослідника – від початків професійного зростання до співпраці з однодумцями та учнями періодів професійної зрілості. У статтях кіровоградського дослідника Ю. С. Митрофаненка та дніпропетровського історика С. І. Світленка актуалізуються ще недостатньо вивчені аспекти розвитку інтелектуальних комунікацій Д. І. Яворницького, котрі набули поступу на регіональному та всеукраїнському рівнях.

У другому розділі збірника увага фокусується на актуальних проблемах творчої спадщини і традицій Д. І. Яворницького. У статтях дніпропетровського історика В. І. Воронова та дніпродзержинського музейника Н. М. Буланової подано ретроспективні та презентацій-

ні оцінки історичної та фольклорно-етнографічної спадщини вченого відповідно. Розвідка дніпропетровського дослідника І. С. Стороженка продовжує вивчення проблем виникнення та еволюції українського козацтва, що були одним із провідних наукових інтересів Д. І. Яворницького.

Третій – п'ятий розділи збірника стосуються недостатньо розроблених аспектів минувшини Наддніпрящини. Так, у третьому розділі – «Давня історія Наддніпрянської України» – стаття Г. М. Виногорова висвітлює приховані елементи германської міфології в обґрунтуванні південноруських претензій династії Рюриковичів на рубежі IX – X ст. Четвертий розділ видання репрезентує різноманітні питання історії освіти, науки та культури Наддніпрящини XVIII – XX ст. Ця частина об'єднує досліді харківських учених Л. Ю. Посохової, Є. С. Ричкова, С. І. Щербака, Г. Г. Яковенко, І. В. Чернікової та дніпропетровської дослідниці Л. М. Лучки. В останньому, п'ятому, розділі збірника зібрано статті, що стосуються суспільно-політичних та етнонаціональних процесів у Наддніпрянській Україні XIX – XX ст. Макрорівневий аналіз соціокультурних аспектів формування української нації в XIX ст. застосовано у спільній статті київського історика О. А. Удада та його чернівецького колеги М. Ф. Юрія. Суспільно-політичні процеси в контексті історії одного дворянського роду Товбичів вивчав дніпропетровський вчений І. О. Кочергін, а кризь призму окремих персоналій – С. В. Петлюри і О. І. Чемерисського – кіровоградська дослідниця Н. В. Семашко і дніпропетровський історик В. Я. Яценко відповідно. Феномен «нерівного шлюбу» в контексті одруження представників народоловної інтелігенції із селянками другої половини XIX ст. показала представниця молодих учених Дніпропетровська А. І. Нікітенко. Завершує цю частину видання стаття дніпропетровського історика О. Ф. Нікілева про колгоспи України в системі відносин з державою у першій половині XX ст.

Загалом у збірнику опубліковано 23 наукові статті, які містять прирощення конкретно-історичного матеріалу, цікаві узагальнення і висновки і проливають додаткове світло на ряд важливих подій і явищ, ідейні погляди та діяльність низки персоналій, поглиблюють наше уявлення про деякі важливі історичні процеси в минулому Наддніпрянської України від давнини до новітнього часу.

Вважаю, що черговий випуск нашого збірника наукових праць становитиме інтерес як для істориків-професіоналів вищої кваліфікації, так і для аспірантів, студентів, учителів, усіх тих, хто не байдужий до вивчення історії України.

*Головний редактор, доктор історичних наук,
професор С. І. Світленко*

Д. І. Яворницький І СУЧАСНИКИ НА ТЛІ ЕПОХИ

УДК 94(470)

С. В. Бережна, М. В. Луценко

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І ХАРКІВЩИНА: ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ

Розкрито харківський період у житті Д. І. Яворницького. Висвітлено вплив харківських науковців на формування світогляду дослідника.

Ключові слова: козаки, звичаї, фольклор, етнографія, Харків.

С. В. Бережная, М. В. Луценко

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

Д. И. ЯВОРНИЦКИЙ И ХАРЬКОВЩИНА: ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Раскрывается харьковский период в жизни Д. И. Яворницкого. Освещается влияние харьковских ученых на формирование мировоззрения исследователя.

Ключевые слова: казаки, обычаи, фольклор, этнография, Харьков.

S. V. Berezhna, N. V. Lutsenko

Kharkiv national pedagogical University named after G. S. Skovoroda

D. I. YAVORNYTSKY AND KHARKIV REGION: THE PROBLEM OF FORMATION OF WORLDVIEW

Disclosed Kharkiv period in the life of D. I. Yavornytsky. It is alleged that the early formation scientific reference D. I. Yavornytsky to the period of study at Kharkov University (1877–1881). Influence of the Kharkiv scientists is illuminated on forming of world view of researcher. It is noted that A. A. Potebnya, professor of Kharkov University, had a beneficial influence

on the young D. I. Yavornytsky who participated in a student circle study the history, life and customs of the people, by the Ukrainian philologist. Undoubtedly, the formation of scientific interest and research methods Dmitry Yavornytsky had a significant impact lectures and works of M. Sumtsova. With great honor Yavornytsky treated his university professors. They linked the same scientific interests: folklore, ethnography, history, Zaporizhzhya Sich, creativity Shevchenko. They are consulted, supported and helped each other in life and work. M. F. Sumtsov gave a positive assessment of books D. I. Yavornytsky: «On the trail zaporozhtsev» (St. Petersburg, 1898). «Evening Star» (Ekaterinoslav 1910) Among scientists of Kharkiv University, which D. I. Yavornytsky also supported scientific relationships were, Y. K. Redin, I. Y. Ayzenshtok, V. I. Barvinsky, V. I. Biletska, V. Y. Dashkevich, etc.

Key words: Cossacks, customs, folklore, ethnography, Kharkiv.

*Все знесу, все перетерплю,
а землю козацьку не кину.
Д. Яворницький*

У цьому році виповнюється 160 років від дня народження (1855–1940 рр.) видатного українського історика, археолога, народознавця, фольклориста, етнографа, письменника та поета Дмитра Івановича Яворницького – людини багатогранної і величезної працездатності.

Ім'я Дмитра Івановича для більшості науковців асоціюється із Дніпропетровськом. Але наукова діяльність відомого дослідника розпочиналася саме на Харківщині. Тут формується його світогляд, любов до Батьківщини, рідної мови, традицій та культури українського народу.

Мета статті – дослідити формування світогляду Д. І. Яворницького.

Стан наукової розробки теми. Серед багатьох публікацій, що стосуються життя і діяльності Дмитра Івановича Яворницького, слід особливо відзначити дослідження таких авторів, як С. В. Абросимова [3], М. М. Шубравська [9], В. В. Білий [4], Г. О. Савченко [5]. Важливі для дослідження аспекти містить збірка спогадів про науковця, де подаються цікаві нариси мемуарного характеру, спогади про захоплення Д. І. Яворницького історією рідного краю, побутом його населення, як улітку ходив він по безкраїх степах України, оглядав кургани, городища, старовинні церкви, записував пісні, думи [6, с. 10]. Спільною рисою цих робіт є досить об'єктивне дослідження обраної проблеми та досить широка джерельна база.

Початок формування наукових орієнтирів Д. І. Яворницького припадає на період навчання в Харківському університеті (1877–1881 рр.), сумний період в українській науці. Наступ реакції в 70–

80-х рр. XIX ст. супроводжувався забороною української мови, переслідуванням прогресивних письменників і вчених. Тільки справжні патріоти України могли зважитись у таких умовах активно працювати в галузі українознавства, публічно виступати на захист української мови, літератури та історії. Це, зокрема, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, які мали вплив на Д. І. Яворницького [9, с. 21].

Саме Олександр Опанасович Потебня, професор Харківського університету, справив благотворний вплив на молодого Д. І. Яворницького, який брав участь у студентському гуртку із вивчення історії, побуту та звичаїв народу, керованому українським філологом. Д. І. Яворницький був частим гостем у родині О. О. Потебні, котрий допоміг йому влаштуватися викладачем у Третю харківську гімназію. Професор не лише давав своїм студентам глибокі знання, прищеплював їм любов до наукової роботи, а й виховував їх активними громадянами, вчив боротися за свої погляди [2, с. 47]. О. О. Потебня і М. Ф. Сумцов залучили Д. І. Яворницького до праці в історико-філологічному товаристві, заснованому при Харківському університеті 1876 р. [8, с. 17].

Д. І. Яворницький ще на студентській лаві виявляв великий інтерес до етнографії та фольклору. Зібраний фольклорний матеріал він давав на розгляд О. О. Потебні, а той всіляко заохочував обдарованого студента. Д. І. Яворницький майже щороку під час канікул вирушав у подорожі запорозьким краєм. Майбутній науковець обстежував місця господарської діяльності козаків, фортеці, лісові урочища, церкви і монастирі на величезній території колишнього Запорозького краю. Там учений робив археологічні розкопки і топографічні виміри, замальовки пам'ятних місць, збирав документи і матеріали, свідчення старожилів, пісні, легенди, перекази про життя і подвиги запорожців. Дослідник вважав, щоб писати історію будь-якого народу потрібно вивчати і його територію проживання [6, с. 12].

Усе це дало Д. І. Яворницькому величезний матеріал для написання роботи з історії запорозьких козаків «Виникнення та устрій Запорізького коша», що належала до бунтарських за своєю природою і за яку його було позбавлено стипендії. Але це не відвернуло Д. І. Яворницького від улюбленої теми. У 1881 р. Д. І. Яворницький закінчив університет, проте залишився позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання.

Дмитро Іванович інтенсивно досліджував джерельну базу своєї улюбленої теми, що знайшла відображення у статтях періодичних видань Харкова і Катеринослава. У першому українському історичному журналі «Киевская старина» (1883 р.) була надрукована одна з перших його статей «Жизнь запорожцев по рассказу современника-очевидца». Того ж 1883 р. Д. І. Яворницького обрали членом історико-

філологічного товариства при Харківському університеті. Там працювали О. Потебня, Д. Багалій, О. Єфименко, І. Манжура.

З весни 1884 р. на підставі винайдених джерел Д. І. Яворницький у Харкові прочитав серію публічних лекцій на тему: «Про запорозьких козаків». Ці лекції мали величезний успіх та стали досить популярними у колах харківської інтелігенції [9, с. 10, 26].

Безумовно, на формування наукових інтересів і дослідницьких методів Д. І. Яворницького значний вплив справили лекції й твори М. Ф. Сумцова. Із великою шаную Д. І. Яворницький ставився до своїх університетських викладачів. Згодом у повісті «За чужий гріх» (1907 р.) в образі професора Хмари вивів О. О. Потебню, а в образі професора Донець-Залозного – М. Сумцова. До того ж, М. Ф. Сумцову Дмитро Іванович присвятив вірш «Працівнику за Україну» (1907 р.).

Їх пов'язували однакові наукові інтереси: фольклор, етнографія, історія, Запорозька Січ, творчість Т. Шевченка. Вони радилися, підтримували, допомагали один одному в житті та творчості. Співпадали не тільки наукові інтереси обох учених, але і їхні дослідницькі методи, форми їхніх наукових праць. Харківська дослідниця Г. О. Савченко зазначила, що науковці належали до порівняльно-історичної школи [5, с. 17].

М. Ф. Сумцов давав позитивну оцінку книгам Д. І. Яворницького: «По следам запорожцев» (СПб., 1898), «Вечірні зорі» (Катеринослав, 1910). До речі, саме М. Є. Халанський, професор Харківського університету, мовознавець і фольклорист, який був вельми близьким другом, сприяв першій науковій публікації Д. І. Яворницького.

Проте складними були стосунки Д. І. Яворницького з одним із видатних учених Харківського університету Д. І. Багалієм. Учений дав негативний відгук на 1-й том «Історії запорозьких козаків» Д. І. Яворницького. Останній дуже образився. Але згодом стосунки між ними нормалізувалися, хоча залишалися офіційними й торкалися головно питань архівної справи в Україні.

Серед учених Харківського університету, з якими Д. І. Яворницький також підтримував наукові стосунки, були: Є. К. Редін, І. Я. Айзеншток, В. І. Барвінський, В. І. Білецька, В. Я. Дашкевич та ін. [4, с. 204].

Самоутвердження Д. І. Яворницького як археолога у харківський період відбулося остаточно після VI археологічного з'їзду, який проходив в Одесі у серпні 1884 р. С. В. Амбросимова відмічала, що «сам Д. Яворницький вважав себе вченим із моменту VI археологічного з'їзду». М. М. Шубравська стверджувала, що цей рік був якісно новим творчим злетом у біографії Д. І. Яворницького.

Але пропагування історії запорозького козацтва, яка йшла врозріз урядової політики, негативно позначилося на долі Д. І. Яворниць-

кого. Він потрапив в опалу, і восени 1884 р. був оголошений «українофілом і сепаратистом». Незабаром його звільнили з університету. За допомогою друзів Д. І. Яворницький переїхав до Петербурга, де розпочався новий період в його житті.

Проте не перервалися його стосунки з харківськими колегами-вченими Харківського університету. Спілкування з ними тривало в листах. А вже листування є важливою формою опосередкованої соціальної комунікації і, відзначаючися поліфункціональністю, віддзеркалює усю сферу життєдіяльності.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького являє собою історично сформований цілісний комплекс джерел, яка репрезентована не тільки листами інтелектуальної еліти українського суспільства.

Листування Д. І. Яворницького з М. Ф. Сумцовим тривало понад 30 років. Кожний рядок сповнений турботою та піклуванням двох колег та друзів. Наприклад, у черговому листі М. Ф. Сумцов стурбований станом здоров'я Дмитра Івановича: «Ваш лист одночасно засмутив та обрадував тому, що містить в собі повідомлення про «підгулявший» зір, на яке Вам потрібно звернути увагу... головне бережіть зір». А бо ж постійно інформував про перебіг подій в Харківському університеті. Наприклад, лист М. Ф. Сумцова від 1884 р.: «Харківський університет все падає: Лазаревич перевівся до Петербургу, Якобий до Казані.... Отримані з міністерства навчальні плани, які перетворюють історико-філологічний факультет у спеціальну філологічну школу. Повна руйнація факультетського викладання...» [1, с. 527–528].

Цікавим є листування Д. І. Яворницького з мистецтвознавцем і музеєзнавцем професором С. А. Таранушенком. Учені обговорювали музейну справу, проблеми збереження та реставрації історичних пам'яток [1, с. 542].

Отже, на формування особистості Дмитра Івановича як науковця сприяла академічна спільнота, та не слід забувати і про вплив батьків.

Родинний аспект у житті кожної людини має велике значення: сприяє формуванню світогляду й віри, мудрості і добротності, патріотизму. Саме батьки Д. І. Яворницького заклали міцний фундамент світосприйняття майбутнього науковця, дали поштовх для відчуття себе щасливою, гармонійно розвинутою, здатною активно жити і боротися людиною. Батько Дмитра Івановича – Іван Якимович Яворницький – був авторитетом для науковця, а Ганна Матвіївна – люблячою ненькою.

У студентські роки Д. І. Яворницький досить часто приїжджав додому в Сонцівку. Кожний його приїзд був справжнім святом для всієї родини. Особливо раділи батьки, котрі вельми пишалися ученим сином. Вони з нетерпінням чекали листів від «дорогого Митич-

ки». Коли від нього надходили листи, збиралася уся родина і батько уголос читав листа, а мати слухала зі сльозами. Коли син приїздив додому, Ганна Матвіївна демонструвала усю свою кулінарію, а ввечері мати пряла і співала пісень, серед яких її улюбленими були пісні «Лучинушка», «Вербя моя кучерява», «При долинушке стояла» та ін. Дмитро із захопленням, як у дитинстві, слухав співи матері й сам співав разом з нею. До їхньої хати збиралися сусіди, й тоді Д. Яворницький читав «лекцію», а удень ходив у поле дивитися кургани [3, с. 50]. Проте дослідниця І. М. Тимофєєва стверджує, що Д. І. Яворницький відчував деяке почуття вини за те, що не виправдав сподівань батька, але від цього він не любив його менше. Однак повертатися до сільського життя не хотів [7, с. 42].

Дмитро Іванович був постійним відвідувачем літературних, науково-практичних зборів. У нього з'явилося багато друзів, що доводить щедрість його душі. У своїх дружніх і творчих стосунках Д. І. Яворницький був позбавлений національної обмеженості, співпрацював і підтримував дружні відносини з російськими ученими, письменниками, художниками, видавцями та ін. Адже він був людиною енциклопедичних знань, різнобічних інтересів, фанатично відданий науці. Д. І. Яворницький організував і успішно здійснив безліч археологічних та етнографічних експедицій, подорожей в пошуках пам'яток історії та культури.

Однією із складових розмаїття таланту Д. І. Яворницького є його літературна діяльність. Белетричні та поетичні твори містять різнобарвну палітру думок і почуттів Д. І. Яворницького як митця, художника слова дають глибше, повніше зрозуміти його духовний світ. Перший великий прозовий твір, яким він започаткував свій прихід у літературу, – повість «Наша доля – Божа воля» – виношувався письменником довгі роки і був опублікований у 1901 р. у журналі «Киевская старина». Повість була прихильно зустрінута і критиками.

Появу літературних творів Д. І. Яворницького вітали Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, М. Сумцов, Олена Пчілка та ін. За манерою письма Дмитро Яворницький належав до генерації українських белетристів, які орієнтувалися на художньо-епічну традицію XIX ст.

Отже, Д. І. Яворницький мав міцні плідні стосунки з харківськими вченими, передусім професорами Харківського університету О. О. Потебнею, М. Ф. Сумцовим, М. Є. Халанським, С. А. Таранушенком. Саме під впливом О. О. Потебні і М. Ф. Сумцова формувалися наукові інтереси й дослідницькі методи Д. І. Яворницького. У Харківському університеті він підготував перші наукові статті, прочитав перші лекції. Покинувши Харків, він не перервав творчих контактів із харківськими вченими, постійно знаходився в гуштині наукового життя.

Таким чином, становлення вченого як знавця та шанувальника козацької спадщини відбувалося саме в Харківський період його життя. У пам'яті нащадків назавжди збережеться гідний наслідування подвижницький приклад ученого, самовідданого лицаря науки.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / уклад. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. – Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Д., 1997.
2. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і харківські вчені / С. В. Абросимова // 3 минувшини Подніпр'я : зб. матеріалів наук. конф. – Д., 1995. – С. 46–51.
3. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький та його родовід / С. В. Абросимова, А. Ф. Парамонов / Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького, Державний архів Харківської області, Харківський приватний музей міської садиби. – Х., 2009.
4. *Білий В. В.* Харківські вчені 50-х років в українській літературі / В. В. Білий // Записки історично-філологічного відділу Академії Наук. – К., 1927. – С. 204.
5. *Савченко Г. О.* Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М. Ф. Сумцова (1854 – 1922 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.09 «Історіографія, джерелознавство і методи історичного дослідження» / Г. О. Савченко. – Д., 1993.
6. Сучасники про Д. І. Яворницького / упор. М. Чабан. – К., 2006.
7. *Тимофеева І. М.* Деякі відомості про родину Д. Яворницького з його епістолярної спадщини / І. М. Тимофеева // 3 минувшини Подніпр'я : зб. матеріалів наук. конф. – Д., 1995. – С. 41–45.
8. *Фрадкин В.* Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919) / В. Фрадкин // История и историки : историогр. ежегодник – М., 1982.
9. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

Надійшла до редколегії 12.02.2015

УДК 930:378.4.096(477.54):929 Яворницький

Ю. А. Кісельова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО ЯК УЧЕНОГО

Досліджено становлення Д. І. Яворницького як ученого під час навчання та підготовки до магістерського іспиту на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Інтелектуальне

© Ю. А. Кісельова, 2015

середовище гуманітаріїв Харківського університету розглянуто як модель поля науки, структура якого обумовила вибір стратегій входження Д. І. Яворницького до наукового співтовариства та розбудови наукової кар'єри на основі певного бачення власного внеску до науки.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, Харківський університет, «поле науки», наукове співтовариство, інтелектуальне середовище.

Ю. А. Киселева

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

**ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ СРЕДА
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА
ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА И ЕГО ВЛИЯНИЕ
НА СТАНОВЛЕНИЕ Д. И. ЯВОРНИЦКОГО КАК УЧЕНОГО**

Исследован процесс становления Д. И. Яворницкого как ученого во время его обучения и подготовки к магистерскому экзамену на историко-филологическом факультете Харьковского университета. Интеллектуальная среда гуманитариев Харьковского университета рассмотрена как модель поля науки, структура которого обусловила выбор стратегий входения Д. И. Яворницкого в научное сообщество и пути построения научной карьеры на основе определенного видения собственной роли в науке.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, Харьковский университет, «поле науки», научное сообщество, интеллектуальная среда.

Y. A. Kiseleva

Kharkiv national University named V. N. Karazin

**THE INTELLECTUAL ENVIRONMENT
OF THE HISTORICAL-PHILOLOGICAL FACULTY
OF THE KHARKOV UNIVERSITY AND ITS INFLUENCE
ON THE DEVELOPMENT OF D. I. YAVORNYTSKY AS A SCIENTIST**

The article deals with the process of D. Yavornytsky's development as a scholar during his studies and preparation for a Master's examination at the Faculty of History and Philology of Kharkov University. The humanities' intellectual community at Kharkov University is considered as a model of the «scientific field» in Pierre Bourdieu's sense, the structure of which determined Yavornytsky's choice of strategies for entering the scholarly community and establishing a scholarly career based on a particular vision of his own contribution to scholarship.

Key words: D. Yavornytsky, Kharkov University, humanities' intellectual community, «scientific field», scholarly community.

Погляд на науку як на специфічне поле конкурентної боротьби за наукове домінування у сучасній науці по-новому актуалізує пробле-

му дослідження ранніх етапів творчості науковців у контексті певного інтелектуального середовища з його ієрархією, специфічною мережею комунікацій та етичних орієнтирів, які власне і визначали стратегії боротьби вчених за науковий капітал [6]. У цій статті спробуємо поглянути на інтелектуальне середовище історико-філологічного факультету Харківського університету наприкінці 1870 – на початку 1880-х рр. та визначити, як його науковий потенціал та специфічна розстановка сил вплинули на становлення Д. І. Яворницького як науковця.

Д. І. Яворницький вступив до історико-філологічного факультету Харківського університету 1877 р. Таким чином, час навчання майбутнього вченого в університеті припав на період дії статуту 1863 р. Цей статут, який вважається найбільш ліберальним в історії вищої освіти Російської імперії, відобразив нове сприйняття ролі університетів у суспільстві, пов'язане зі зростанням наукового значення вищої освіти. На університети покладалося завдання не тільки передавати знання, але й розробляти наукові питання та навчати цьому наступні покоління. При цьому була визнана необхідність підвищити ступінь участі професорів в університетських справах, згуртувавши їх загальною моральною відповідальністю за процвітання університетів [10, с. 987].

У результаті статут 1863 р. розширив компетенцію університетських та факультетських рад, віддавши їм фактично право вирішувати основні питання, пов'язані з організацією навчального процесу [17, с. 930]. Це дало потужний поштовх розвитку спеціалізації університетського навчання та посилення його дослідницької складової шляхом запровадження практичних і семінарських занять та спеціальних курсів. Гуманітарії Харківського університету взяли активну участь у дискусії з приводу поділу факультетів на відділення. Проте тільки в 1871 р., після заповнення вакантних кафедр, відбувся остаточний поділ факультету на слов'яно-російське, класичне та історичне відділення, спеціалізація на яких починалась із 3-го курсу [11, с. 84–86].

Професорсько-викладацький склад факультету під час навчання Д. І. Яворницького був досить потужним. Так, на факультеті працювало 14 викладачів, з них 12 – на професорських посадах, 10 мали ступінь докторів наук. Привабливий вигляд факультет мав і у плані вікового співвідношення викладачів. На ньому працювало в цей час два молодих доценти до 30 років (М. Ф. Сумцов, Г. Ф. Шульц), основну категорію, а саме сім осіб, складала науковці, яким було по 30–40 років (О. І. Кіріпчников, В. І. Шерцль, В. К. Надлер, М. С. Дрінов, Ф. О. Зеленогорський, О. О. Потєбня, А. С. Лебедев), вік п'яти викладачів перевищував 50 років (П. О. Бессонов, М. Н. Петров, В. І. До-

бротворський, О. І. Пеховський, О. К. Деллен), проте вони працювали на кафедрах, де були присутні й молоді науковці [9].

Таким чином, кадровий потенціал факультету в досліджуваний період був у цілому солідним, однак дві кафедри на факультеті залишалися вакантними: кафедра теорії та історії мистецтва та профілююча для Д. І. Яворницького кафедра російської історії. Зайняти останню під час навчання Дмитра Івановича мав О. Г. Ільїнський, учень М. Я. Арістова. Проте його передчасна смерть у 1878 р. [21, с. 100] знову поставила історичне відділення у скрутне становище.

Фактично із середини 1870-х до початку 1880-х рр. на історичному відділенні працювали три історики: два викладача загальної історії (М. Н. Петров і В. К. Надлер) та представник кафедри церковної історії А. С. Лебедев. Кадрові проблеми, складнощі із забезпеченням студентів підручниками та чергова хвиля політики уніфікації університетського навчання, яка розпочалася наприкінці 1870-х рр. [23, с. 158], зумовили ситуацію, коли навчальний процес на історичному відділенні втратив важливі складові професійної освіти. Практичні та семінарські заняття були заміщені викладанням загальних курсів.

На першому курсі Д. І. Яворницький мав прослухати загальні курси історії давнього світу та історії середніх віків (М. Н. Петров), загальний курс російської історії (В. К. Надлер), у цілому 8 годин на тиждень [14, с. 3–4]. На жаль, на перших курсах Д. І. Яворницький не мав змоги слухати курс «слов'янознавства» у викладанні М. С. Дринова, який із 3 серпня 1877 р. був переведений у розпорядження завідуючого громадянськими справами при великому князі Миколаї Миколайовичі Старшому і наступні декілька років брав активну участь у визвольній боротьбі Болгарії [24, с. 135].

На другому курсі згідно з «Обозрением предметов» Д. І. Яворницький мав слухати лише загальний курс російської історії (В. К. Надлер) – 3 години на тиждень [15, с. 1]. Відомості щодо навчальних предметів за 1879/1880 навч. рік (3-й рік навчання Д. І. Яворницького) не збереглися, проте відомо, що для студентів 4-го курсу під час навчання Д. І. Яворницького викладалася історія візантійських та слов'янських церков (А. С. Лебедев) та спецкурс з історії хрестових походів (В. К. Надлер) [16, с. 5].

Однак превалювання загальних курсів та відсутність семінарських занять на історичному відділенні не означали відмови від ідеї професійного навчання. Про це свідчить існуюча на той час методика викладання та в цілому еволюція поглядів на завдання університетських викладачів. Професори прагнули супроводжувати фактичний матеріал філософським осмисленням та захоплювати слухачів художнім викладом. Обидві ці риси були поєднані у методиці викладання професора М. Н. Петрова [5, с. 46].

Недаремно в автобіографічному романі «За чужий гріх» Д. І. Яворницький, який і сам був майстром слова, високо поцінував лекції М. Н. Петрова, яким, на його думку, хоч і бракувало критики, але вони все ж таки були спроможні привернути увагу студентів до науки [26, с. 219]. З іншого боку, викладачі прагнули надавати лекціям проблемного характеру¹⁾ та знайомити слухачів з методами наукового дослідження, вводячи студентів до своєї наукової лабораторії. Представники кафедри загальної історії М. Н. Петров та В. К. Надлер визнавали доречним знайомити студентів як із джерелами, так і з посібниками з кожного розділу загальних курсів та звертали увагу на найголовніші спірні питання науки [23, с. 158].

В. П. Бузескул, який навчався на курс старше від Д. І. Яворницького, згадував, що саме лекції В. К. Надлера про становлення російської держави справили на нього незабутнє враження, пробудивши критичну думку й ознайомивши з тим, якими повинні бути прийоми критичного дослідження [3, с. 44]. На думку В. П. Бузескула, лекції В. К. Надлера деякою мірою заміняли практичні заняття, які на той час не проводилися в університеті [4, с. 133].

Проте вплив В. К. Надлера на Д. І. Яворницького не варто переоцінювати. Неприязнь до цього викладача як до людини та представника певної університетської «партії», а також прихильність професора до російської державницької школи в історіографії відвернули Д. І. Яворницького від систематичного відвідування лекцій В. К. Надлера, про що йдеться у романі «За чужий гріх» [26, с. 220].

Натомість Д. І. Яворницький активно відвідував заняття на інших факультетах та відділеннях. Великий вплив на нього справили лекції О. О. Потебні. Молодий учений був вражений манерою викладання видатного філолога, який творив науку перед слухачами, поважав його досвідченість та наукову ерудицію, схилився перед особистими рисами (чеснотами та принциповістю), а також захоплювався його «широю і розумною любовію до всього свого рідного, українського» [26, с. 224].

Саме на спеціальних лекціях О. О. Потебні відбувалося ознайомлення студентів із «давніми руськими пам'ятниками», хоча пояснював їх викладач «з граматичною ціллю» [15, с. 2]. Елементи практичної роботи етнографічного характеру Д. І. Яворницький мав змогу засвоїти під керівництвом М. Ф. Сумцова, який з 1878 р. розпочав пра-

¹⁾ Наприклад, у 1863 р. рада університету підтримала пропозицію професора богослов'я Добротворського замінити великі програми викладання цього курсу розглядом тільки найважливіших питань, які можливо розкрити науковим чином, з метою надати викладанню богослов'я наукового характеру та забезпечити розвиток мислення слухачів. (Див.: Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 1. – С. 343).

цювати на посаді приват-доцента, викладаючи історію російської літератури XIV–XVII ст. та одночасно проводячи активну роботу зі збору етнографічного матеріалу, заохочуючи до цього і студентів [20; 26, с. 224].

Альтернативою практичних занять студентів на той час також можна вважати ознайомлення з історичними пам'ятниками під час вивчення предметів кафедри класичної філології. Так, на перших курсах Д. І. Яворницький мав ознайомитися з такими творами, як «Анали» Тацита, «Історією Пелопоннеської війни» Фукідіда, «Іліадою», а також працями Геродота та Плутарха [14; 15; 16].

Таким чином, наявний склад професорів та особливості організації навчального процесу були спроможні потенційно привертати талановитих студентів до серйозної наукової праці. Так, Д. І. Яворницький згадував, що із галузю спеціалізації як і з вибором життєвого шляху він визначився вже на другому курсі [7, с. 37]. Проте певні кадрові складнощі та ідейні розбіжності всередині професорської корпорації зумовили проблеми з пошуком наукового керівника для Д. І. Яворницького під час його роботи над магістерською дисертацією.

Цікаво, що у праці «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования» поряд із прізвищем Д. І. Яворницького, на відміну від інших стипендіатів для приготування до професорського звання, не було зазначено прізвище наукового керівника, хоча рішення ради факультету від 17 жовтня 1864 р. передбачало, що зарахування до кола стипендіатів може відбутися тільки на основі клопотання та відгуку професора. При цьому було позначено, що іншого стипендіата по кафедрі російської історії – П. Н. Буцинського (що на два роки раніше за Яворницького закінчив університет) – рекомендував професор В. К. Надлер [9, с. 128–129]. Фактично можна припустити, що залишення Д. І. Яворницького як стипендіата було компромісом інтересів факультетських «партій».

Власне історико-філологічний факультет на початку 1880-х рр. ділився на дві майже рівні за кількістю членів «партій», на чолі яких стояли професор О. О. Потебня та декан факультету професор В. К. Надлер [12, с. 220]. Хоча боротьба «партій» у досліджуваний час була не такою запеклою, як це було у 1860-х рр., коли на факультеті працювали брати Лавровські, проте вона активізувалася в умовах посилення контролю з боку міністерства напередодні прийняття нового університетського статуту.

Поділ на «партії» проходив за ідейно-парадигмальним критерієм та певним чином був історично зумовленим. Якщо В. К. Надлер, протеже братів Лавровських, став автором багатотомної історії часів Олександра I, написаної з провіденційної точки зору, то О. О. Потеб-

ня, який завжди опікувався науковим рівнем факультетської продукції, був схильний до української проблематики. Його кандидатська дисертація була присвячена війні під проводом Богдана Хмельницького [19, с. 96].

Таким чином, боротьба «партій» набувала особливої гостроти у площині наукової експертизи та питаннях заміщення вакантних кафедр, а також болочне відображалася на становищі доцентів [12, с. 220]. Вона виявилася і в реакції на дисертацію П. М. Буцинського «О Богдане Хмельницком» [9, с. 132], а також, певним чином, при обранні на посаду Д. І. Багалія.

З іншого боку, існуюча боротьба «партій» усередині університетів та особливості університетської політики, реакція влади на розробку небажаних тем загострювали боротьбу навколо захисту дисертацій з української тематики та ускладнювали шлях їхнім авторам до наукової кар'єри. Можна говорити про певні типові складнощі входження до наукового співтовариства представників українофільської «партії» та певну модель їх подолання. Перша докторська дисертація О. О. Потебні була відхилена [19, с. 96], як згодом і М. Ф. Сумцова [13, с. 18–19]. Обговорення дисертації М. Г. Халанського супроводжувалося запеклими суперечками у раді факультету [9, с. 163]. Захист магістерської дисертації Д. І. Багалія ознаменувався скандалом на сторінках періодики [22]. Як приклад, можна розглядати і долю самого Д. І. Яворницького, який у 1885 р. був позбавлений стипендії на підставі звинувачень в українофільстві [див.: 1, с. 110–111].

Такі скандали не тільки ускладнювали шлях до університетських посад, але і ставили під сумнів наукові здібності вчених [25, с. 184]. Тому представники «українофільської партії» вимушені були дотримуватися і певної стратегії боротьби за науковий капітал, основним аргументом у якій ставала наполеглива, продуктивна праця. При цьому зростала важливість визнання у середині «свого» наукового співтовариства, яке надавало моральної підтримки на першому складному етапі наукової кар'єри.

Д. І. Яворницький був безперечно представником та висуванцем «партії» О. О. Потебні. Після закінчення університету він особливо зблизився з українськими колами, став відвідувати збори старої громади у Харкові [25, с. 182] та розпочав дослідження історії запорозького козацтва. Ймовірно, його кандидатура була підтримана також і М. Н. Петровим, який був вражений викладацькими здібностями Д. І. Яворницького під час іспиту на звання вчителя гімназії [4, с. 136]. Проте ця підтримка не знімала проблеми відсутності наукового керівника. Усвідомлюючи це, а також складнощі обраного шляху, Д. І. Яворницькому було вкрай важливо знайти шляхи входження до професійного історичного наукового співтовариства.

Певним чином він намагався вирішити цю проблему, долучившись до наукового співтовариства істориків Київського університету, у чому покладався на посередництво Д. І. Багалія, обраного у 1882 р. на посаду доцента кафедри російської історії Харківського університету. Стратегія входження до наукового співтовариства, по-перше, передбачала орієнтацію на стандарти наукової школи (так, Д. І. Яворницький у своєму першому листі до В. Б. Антоновича просив програму з російської історії, за якою готувався до магістерського екзамену Д. І. Багалій) [8, с. 120]. По-друге, було також важливо встановити зв'язок із керівником школи В. Б. Антоновичем, якого Д. І. Яворницький розглядав як рецензента своїх творів, про що свідчать численні листи молодого вченого до видавця «Киевской старини» Ф. Г. Лебединцева [7, с. 96, 107, 108].

При цьому Д. І. Яворницький сприймав таке рецензування не тільки як допомогу вченому-початківцю, але і як експертну оцінку, що мала бути основним чинником входження до наукового співтовариства. Так, в одному з листів до Я. П. Новицького від зазначав, що просив В. Б. Антоновича про рецензію на свою книжку «Запорожье в остатках старини и преданиях народа», сподіваючись отримати від нього «указанія на промахи и недостатки, а не похвалы и панегирики» [7, с. 181].

Проте реакція як «свого» наукового співтовариства, так і експертна оцінка спеціалістів з теми, розвіяли сподівання Д. І. Яворницького на визнання. Лист до Д. І. Багалія від 10 вересня 1888 р. свідчить про те, що жорстка критика, яка пролунала як на сторінках наукової періодики, так і під час неформального спілкування, була сприйнята молодим науковцем як доказ власної неспроможності до наукової роботи та підштовхнула його до рішення «...остановится и сложить с себя звание “ученый”» [7, с. 300].

Однак у Д. І. Яворницького залишалася надія реалізувати «довгу» стратегію входження до наукового співтовариства, яка передбачала подолання першого неуспіху наполегливою та продуктивною працею над обраною темою. При цьому ціннісного значення набувала й емоційна характеристика такої праці – її пристрасність. Така наукова пристрасність могла розглядатися як запорука майбутнього успіху, так і доказ щирої зацікавленості в українській проблематиці, могла вважатися обставиною, що була спроможна виправдати помилки [7, с. 182].

Втім стандарти позитивістської науки з її строгими приписами дослідницьких процедур вимагали чіткого дотримання певних наукових норм. Тому реалізація стратегії без серйозного корегування дослідницького стилю для Д. І. Яворницького не мала успіху, про що свідчать негативні відгуки на його перший том «Истории запорожских казаков». Цікаво, що в цьому випадку Дмитро Іванович також звернувся до посередництва Д. І. Багалія, з одного боку, як до свого

приятеля, а з іншого, – як до представника певного наукового співтовариства, який зміг реалізувати схожу стратегію, щоправда, за умови підтримки цього наукового співтовариства.

Цікаво, що у листі Д. І. Яворницького до Д. І. Багалія від 21 січня 1892 р. також присутня обіцянка більше не писати наукових творів. Проте тут вона звучить як загроза, певне моральне звинувачення наукового співтовариства у відсутності розуміння складних обставин життєвого шляху молодого вченого [7, с. 301].

Деякі дослідники розглядають «неадекватну» реакцію Д. І. Яворницького на критику як таку, що зіграла негативну роль у житті вченого, завадила його відносинам з іншими науковцями та обумовила збереження оригінальності стилю [2, с. 68]. Але ми вважаємо, що такою реакцією він фактично добився «поблажливості» з боку наукового співтовариства, що втілилася в уникненні публічної критики.

Фактично мова йшла про подовження «випробувального терміну», який дозволив ученому визначити та презентувати власний внесок у науку. Для Д. І. Яворницького такий внесок вбачався не у концептуальному вирішенні проблем історії запорозького козацтва, а в різнобічній розробці цієї проблематики, зборі комплексу джерел та популяризації теми. Саме такий образ власної наукової ролі було спроектовано у відгуку одного з його учнів – П. Мартівського: «Він дивився на “учнів” спрощено, вважаючи, що немає чого займатися тим, чим займався він будь-кому іншому, адже все зроблено, сказано й надруковано ним» [Цит. за: 18, с. 25].

Роблячи висновок, можна зазначити, що, навчаючись на історико-філологічному факультеті, Д. І. Яворницький здобув серйозну професійну підготовку, ознайомився з різними методиками навчання, отримав поштовх до продовження наукової кар'єри та визначився з галуззю наукового інтересу. З іншого боку, історико-філологічний факультет Харківського університету став для молодого науковця моделлю поля науки, у якому відбувалася боротьба за науковий капітал.

У цьому полі Д. І. Яворницький мав змогу ознайомитися зі специфічною розстановкою сил (структурою поля), визначитися з орієнтацією на певне наукове співтовариство, а також виробити стратегію входження до нього, спираючись на певні комунікативні зав'язки. У ході реалізації цієї стратегії відбувалося як ознайомлення з нормами наукового співтовариства, так і розуміння та позиціонування власного наукового амплуа, своєї ролі у науці. При цьому, як свідчить історія наукового визнання Д. І. Яворницького, легітимізація цієї ролі відбувалася не тільки на основі її відповідності певним цінностям та правилам гри, але і в ході спроб пристосувати ці правила до власних наукових здібностей, лавіруючи за допомогою емотивної навігації між ієрархіями інтересів та цінностей певних наукових товариств.

Таким чином, вивчення інтелектуального середовища, тобто контексту, в якому відбувалося становлення молодого науковця, важливо не тільки з точки зору з'ясування особливостей його професійної підготовки, але і для розуміння певних стратегій вибудовування наукової кар'єри, реалізація яких мала вплив на відтворення самого інтелектуального середовища.

Бібліографічні посилання

1. *Багалій Д. І.* Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури / Д. І. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6 т. – Х., 1999. – Т. 1. : Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Д. І. Багалій. – С. 57–214.
2. *Богдашина О. М.* Д. І. Багалій та Д. І. Яворницький (до історії взаємовідносин двох видатних вчених) / О. М. Богдашина // Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди : зб. наук. пр. : Історичні науки. – Х., 1998. – Вип. 1 : ювіл. вип., присвяч. 140-річчю з дня народження акад. Д. І. Багалія. – С. 67–68.
3. *Бузескул В. П.* В. К. Надлер (1841–1894) / В. П. Бузескул // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1894. – № 5. – С. 40–45.
4. *Бузескул В. П.* Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века: (личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Івашенко, В. І. Кадєєв та ін. – Х., 2010. – Т. 2. – С. 130–148.
5. *Бузескул В. П.* Некролог М. Н. Петрова / В. П. Бузескул // ЖМНП. – 1887. – № 3. – С. 42–47.
6. *Бурдые П.* Поле науки [Электронный ресурс] / П. Бурдые. – Режим доступа : <http://bourdieu.name/content/burde-pole-nauki>.
7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4. : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури / упоряд. : С. Абрисимова, Н. Василенко, А. Перкова; під. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005.
8. З епістолярної спадщини Д. І. Яворницького / підгот. текстів, вступ. ст. і комент. С. В. Абрисимової, Н. Є. Василенко, А. І. Перкової // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 114–165.
9. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Х., 1908.
10. К представлению с проектами общего устава и штатов университета // Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – Т. 3 : Царствование императора Александра II. 1855–1864. – СПб., 1865. – С. 960–990.
11. *Кисельова Ю. А.* Становлення та розвиток історіографії в імператорському Харківському університеті / Ю. А. Кисельова. – Х., 2014.
12. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / сост. Д. И. Багалей, Н. В. Сумцов, В. П. Бузескул. – Х., 1906.
13. *Мандебура О.* Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності / О. Мандебура. – К., 2011.
14. Обзорение преподавания предметов в имп. Харьковском университете на 1877–1878 учеб. год. – Х., 1877.
15. Обзорение преподавания предметов в имп. Харьковском университете на 1878–1879 учеб. год. – Х., 1878.

16. Обозрение преподавания предметов в имп. Харьковском университете на 1880–1881 учеб. год. – Х., 1874.

17. Общий устав императорских российских университетов // Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – Т. 3 : Царствование императора Александра II. 1855–1864. – СПб., 1865. – Ст. 923–958.

18. *Портнов А.* Історія істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття / А. Портнов. – К., 2011.

19. *Сумцов Н. Ф.* Потєбня Александр Афанасьевич / Н. Ф. Сумцов // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. – С. 95–104.

20. *Сумцов Н. Ф.* О собирании этнографических материалов / Н. Ф. Сумцов // Харьков, 1879. – 4 мая (№ 356). – С. 1.

21. *Сумцов Н. Ф.* Материалы для истории Харьковского университета / Н. Ф. Сумцов // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв та ін. – Х., 2010. – Т. 2. – С. 84–103.

22. *Толочко О. П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінніченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) / О. П. Толочко // Український археографічний щорічник. – Т. 5. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 92–103.

23. Университетский вопрос (извлечения из материалов, собранных отделом Высочайше утверждённой комиссии для пересмотра Общего устава университетов при посещении их в сентябре, октябре, ноябре 1875 г.) // ЖМНП. – 1876. – № 10. – С. 131–178.

24. *Халанский М. Г.* Дринов Марин Степанович / М. Т. Халанский // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. – С. 133–139.

25. *Чикаленко Є. Х.* Спогади / Є. Х. Чикаленко // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв [та ін.]. – Х., 2010. – Т. 2. – С. 178–191.

26. *Яворницький Д. І.* За чужий гріх : роман / Д. І. Яворницький; передмова М. М. Олійник-Шубравської. – Х., 1993.

Надійшла до редколегії 12.02.2015

УДК 069.51(477.63) «Яворницький»

В. В. Єкшов

*Меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького,
відділ Дніпропетровського національного історичного музею
ім. Д. І. Яворницького*

VI АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД В ОДЕСІ: ПРОФЕСІЙНИЙ СТАРТ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Розглянуто участь Д. І. Яворницького у VI Всеросійському Археологічному з'їзді в Одесі (1884 р.) як один з найголовніших чинників ста-

новлення молодого науковця та самоідентифікації Д. І. Яворницького як археолога.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, VI Археологічний з'їзд, археологія, виставка, науковці, форум, старожитності.

В. В. Екшов

Меморіальний дом-музей Д. І. Яворницького, отдел Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого

VI ARCHEOLOGICHERSKII S'YEZD V ODESSE: PROFESSIONAL'NYI START D. I. YAVORNYTSKOGO

Рассматривается участие Д. И. Яворницкого в VI-м Всероссийском Археологическом съезде в Одессе (1884 г.) как один из главных факторов становления молодого ученого и самоидентификации Д. И. Яворницкого как археолога.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, VI Археологический съезд, археология, выставка, ученые, форум, древности.

V. V. Ekshow

*Memorial house-museum of D. I. Yavornytsky,
Department of Dnipropetrovsk national historical Museum. D. I. Yavornytsky*

VI ARCHEOLOGICAL CONGRESS IN ODESSA: PROFESSIONAL START D. I. YAVORNYTSKY

The article deals with the participation of D. Yavornytsky in the VI-th All-Russian Archaeological Congress in Odessa (1884) as one of the main factors of becoming a young scientist D. Yavornytsky and his self-identification as an archaeologist. In the days of the Russian Empire there were 15 such congresses but the VI-th Archaeological Congress in Odessa was the largest number of participants. During the congress the 28-year-old Dmitry Yavornytsky had the opportunity to meet with prominent scientists and cultural figures of this time, with whom he kept creative contacts for a long time.

Due to brilliant reports on the three-year study of lands of Zaporozhian Cossacks, as well as participation in an archaeological exhibition, D. Yavornytsky became known in wider circles of society.

Multi-day sightseeing tour of the ancient sites of the Crimean peninsula, organized in the framework of VI-th Congress, had expanded horizons of young scientist, made it possible for D. Yavornytsky to see methods of archaeological excavations in various parts of Crimea, which inspired him for further activities in the field of archeology, he continued to extreme old age and achieved significant success in this field.

Creative contacts and activities of D. Yavornytsky during and after the VI-th Congress are exemplified by living epistolary heritage of the scientist, as well as the periodicals of this time.

Key words: D. Yavornytsky, VI Archeological forum, archeology, exhibition, scientists, forum, antiquities.

Серед усіх напрямів багатогранної діяльності видатного українського вченого Д. І. Яворницького чільне місце посідає археологія. Але довгий час ця грань роботи науковця вважалася другорядною порівняно із студіюванням Д. І. Яворницьким історії запорозького козацтва. Лише роботи проф. І. Ф. Ковальнової [14; 15] та дисертації І. І. Яременко [23], які розглядають діяльність Д. І. Яворницького саме як археолога, вирівнюють те однобічне сприйняття вченого, яке склалося у радянській історіографії. Хоча треба визнати, що ґрунтовної розвідки про археологічну діяльність Д. І. Яворницького, яка могла б популяризувати здобутки вченого на цій ниві та золотими літерами вписати його ім'я щонайменше у вітчизняну історію археології, досі не існує. Тому не дивно, що, наприклад, петербурзький вчений Г. С. Лебедев у солідній монографії з історії вітчизняної археології, по суті, лише побіжно згадує про Д. І. Яворницького-археолога [16, с. 256].

Археологічну діяльність Д. І. Яворницького у своїх працях розглядали С. В. Абросимова [1; 2; 3], І. В. Гопенко [6], О. М. Каковкіна [12; 13], Г. Г. Руденко [19], С. І. Світленко [20], М. М. Шубравська [22], хоча у переважній більшості розвідок аналізується або робота вченого в межах XIII Археологічного з'їзду (далі – АЗ) в Катеринославі (1905 р.), або керування Д. І. Яворницьким Дніпробудівською експедицією. Витоки археологічної діяльності науковця, при окремих згадках у С. В. Абросимової [1; 2; 3], О. М. Каковкіної [12], М. М. Шубравської [22], уважно простежуються лише в дисертації І. І. Яременко [23]. Ці автори погоджуються, що початок плідної праці Д. І. Яворницького на ниві археології пов'язаний із його участю в VI-му Всеросійському АЗ, який відбувся в м. Одесі в 1884 р.

У цій статті ми розглянемо діяльність Д. І. Яворницького в рамках вищеназваного з'їзду, щоб краще зрозуміти, як сформувалася особистість археолога й чому сам Д. І. Яворницький виділив VI АЗ як віху у своєму житті.

Основним джерелом із цього питання є епістолярна спадщина вченого [7; 8; 9; 10], у якій яскраво відображені події, що передували проведенню VI АЗ в Одесі, а також сприйняття Д. І. Яворницьким перебігу подій цього наукового форуму. Участь вченого у з'їзді представлена в матеріалах засідань, що друкувалися газетою «Новоросійський телеграф» [17; 18], а також у «Трудах» VI АЗ [21].

Ту роль, яку відігравали археологічні з'їзди у розвитку археологічної науки часів Російської імперії, важко переоцінити. Це були потужні наукові форуми, організовані Московським археологічним товариством (далі – МАТ) протягом 1869–1911 рр. Вони планомірно відбувалися у різних містах імперії, у тому числі охоплюючи українські міста, зокрема Київ (1874, 1899), Одесу (1884), Харків (1902), Кате-

ринослав (1905) та Чернігів (1908). Особливість АЗ для історії України полягає в тому, що ці форуми відігравали й важливу суспільно-політичну роль у Російській імперії пореформеної доби [12, с. 6]. Багатотомні праці АЗ, у яких вміщено величезну кількість археологічної, історичної, мистецької інформації, й досі не втрачають наукової цінності.

Оргкомітети з'їздів залучали широке коло людей, пов'язаних з історією, археологією та краєзнавством, від аматорів до тогочасних професіоналів, проводили виставкову та екскурсійну діяльність. Це надавало з'їздам ширшого значення, вони виходили за межі науки, на українських землях під Російською імперією суттєво привертали увагу до місцевої старовини. Вихідці з України під час цих форумів мали можливість бачитися, обговорювати найрізноманітніші питання. Це мало виключне значення в часи національно-культурного піднесення другої половини ХІХ ст.

Початок виходу молодого дослідника Д. І. Яворницького на наукову арену співпадає із періодом підготовки та проведення VI АЗ у м. Одесі 1884 р. На той час Одеса була визнаним центром археологічних досліджень не тільки в межах Російської імперії, а й за кордоном [12, с. 78]. Підготовчі роботи до цього з'їзду велися з 1882 р. як у Москві, так і в самій Одесі. До участі в VI АЗ були запрошені найрізноманітніші наукові організації та приватні особи. Тоді ж керівництво МАТ звернуло увагу на дослідницьку діяльність молодого науковця з Харківського університету – Д. І. Яворницького [23, с. 35].

У цей час вчений проводить перші достовірно відомі розкопки в межах Катеринославської губернії [23, с. 169], мандрує Харківщиною, Херсонщиною та Катеринославщиною, збирає старожитності та зразки фольклору. Як перспективний археолог Д. І. Яворницький привернув увагу й дворянина А. М. Миклашевського, у садибі якого вчений надалі часто зупинявся, отримував допомогу у влаштуванні експедицій, розкопував кургани у с. Ворона Катеринославської губернії в маєтку Миклашевських [10, с. 813].

Свідченням прихильності Миклашевських до молодого науковця є жваве листування між ними (19 листів від А. М. Миклашевського за один 1884 р.) [10, с. 411–432]. Андрій Михайлович був готовий надати Д. І. Яворницькому знахідки зі свого маєтку на майбутній АЗ [10, с. 423]. І. І. Яременко вважає, що це свідчило про визнання Д. І. Яворницького як досвідченого археолога [23, с. 37]. У листі від 18 квітня 1884 р. до історика і археографа, редактора журналу «Киевская старина» Ф. Г. Лебединцева Д. І. Яворницький повідомляв, що із ризиком для життя проплив усі Дніпровські пороги, і додає: *«Не забудьте, что я лажу в Запорожьи уже три года подряд, что я производил там раскопки, вскрыл 24 могилы, нашел в них много разных вещей;*

с вещей поделал фотографические снимки ... выкопал запорожца с усами, с чубом, с поясом, шапкой, графином с водкой, трубкой и пр. ...Многое из того, что я видел, неизвестно даже самому г. Скальковскому. У меня есть планы всех запорож[ских] Сечей, снимки со всех днепров[ских] порогов; я исходил пешком весь «Низ» и вдоль и поперек» [9, с. 94].

Ця активна діяльність Д. І. Яворницького починалася ще зі студентської лави. У роки навчання в Харківському університеті (1877–1881 рр.) він відвідував засідання Харківського історико-філологічного товариства (*далі – ХІФТ*), під час канікул досліджував землі колишніх Запорозьких вольностей і збирав топографічні, етнографічні та археологічні дані, публікував результати досліджень у періодиці Києва, Харкова, Катеринослава. По завершенні навчання залишився в університеті для підготовки до професорського звання [22, с. 18]. У січні 1883 р. на засіданні ХІФТ Д. І. Яворницького було офіційно обрано членом цього товариства [2, с. 17]. Вочевидь, це дало можливість молодому науковцю заявити про участь у черговому Всеросійському АЗ.

Судячи з листування Д. І. Яворницького із головою Розпорядчого комітету (*далі – РК*) VI АЗ, дослідник того ж 1883 р. звернувся до Комітету із проханням взяти участь у з'їзді. Д. І. Яворницький планував прочитати реферат про археологічні та історико-топографічні дані про Запорозжя, здобуті під час трирічних експедицій [9, с. 95]. На це голова РК, відомий візантиніст Н. П. Кондаков відповів, що *«Ваш вопрос внесён в число вопросов с обещанными рефератами»* [7, с. 266].

У листі від 24 листопада 1883 р. Н. П. Кондаков звернувся за допомогою до молодого дослідника: *«Мне показалось из Вашего письма, что Вы могли бы много помочь нам в этом деле»*. Він пояснив, що намагається зробити для VI АЗ виставку запорозької старовини, а для цього йому потрібно презентувати колекції приватних осіб, *«но пока, кроме портретов, кольчуг (будто бы Самойловича и т.д.), и разных мелочей, мне не удалось достигнуть результатов более серьезных»*. Н. П. Кондаков, як голова РК VI АЗ, запропонував Д. І. Яворницькому зайнятися збором матеріалів до виставки: *«Комитет, с своей стороны, мог бы всё дело это отдать в Ваши руки»* [7, с. 266].

Вчений активно включився до цієї справи, надав інформацію про осіб, які б могли презентувати матеріали до з'їзду. В наступних листах [7, с. 266–268] Н. П. Кондаков постійно дякував Д. І. Яворницькому за допомогу в підготовці виставки запорозької старовини і готовий від імені РК *«принять на свой счет расходы по пересылке древностей на выставку»*, але грошей на розкопки для науковця виділити не може: *«Затем нам остаётся только благодарить Вас и других*

за изготовление описи архива (мається на увазі «Румянцевський опис Малоросії» – В. Є.) и другие работы к съезду» [7, с. 267].

Вченому довелося звертатися до меценатів [23, с. 36], а також частину грошей задля топографічної зйомки Січей надало ХІФТ. Під час засідання цього Товариства на початку травня 1884 р. були затверджені делегати від Харківського університету на VI АЗ: професори Д. І. Багалій та А. І. Кирпичников, а також стипендіат професорського звання Д. І. Яворницький. Але останньому не пощастило із землеміром Анісімовим, який нібито втратив гроші, виділені ХІФТ на зйомку і передані йому через Д. І. Яворницького.

Вчений потрапив у незручне становище, про що жалкував у листі до творчого побратима Я. П. Новицького: *«время потеряно, планов нет, в Одессу хоть и не показывайся»* [9, с. 149]. До того ж на початку червня, під час обстеження однієї з печер у районі Ненаситецького порогу на Дніпрі, Д. І. Яворницький зламав руку і був вимушений тимчасово припинити дослідження [23, с. 38]. Незважаючи на гнітючий стан, вчений все ж таки поїхав на VI АЗ. *«Наконец я в Одессе; остановился в гостинице «Дерибасовской»... Уж не знаю, как сведу концы с концами»*, – повідомляв Д. І. Яворницький Я. П. Новицького у листі від 15 серпня 1884 р. і далі додавав: *«Одно только и служит утешением, что моя выставка [одна] из лучших»* [9, с. 149–150].

Правда, вчений з прикрістю зазначав, що не всі речі дійшли до Одеси: *«не оказалось золотой серьги, железного топора и серебряного кинжала»* [9, с. 150]. Але навіть без цих експонатів виставка Д. І. Яворницького гідно була оцінена громадськістю. У I-му томі «Трудов» VI АЗ у розділі «Археологическая выставка VI-го съезда» відмічено, що *«много важных находок из области греко-скифских древностей можно отметить в выставленном собрании запорожских древностей Д. И. Эварницкого, кроме планов о Хортицы, фотографических видов порогов, предметов запорожской старины и т.д.»* [21, с. 73]. Лишається тільки жалкувати, що за матеріалами виставки VI АЗ не було створено каталогу, тому в наш час неможливо реконструювати її зміст та невідома доля представлених на ній колекцій.

VI АЗ відбувався з 15 серпня по 1 вересня 1884 р. Головував на з'їзді граф О. С. Уваров. Це було його останнє головування на АЗ, потім, після смерті чоловіка, справу продовжить дружина – П. С. Уварова. Серед видатних особистостей у VI АЗ брали участь візантиністи В. Г. Васильєвський, Н. П. Кондаков, Ф. І. Успенський, археологи Д. Н. Анучін, О. Л. Бертьє-Делагард, граф О. О. Бобринський, М. І. Веселовський, М. Ф. Володимирський-Буданов, І. Є. Забелін, Г. Л. Скадовський, О. А. Спіцин, Д. Я. Самоквасов, Г. Д. Філімонов, Е. Р. фон Штерн, В. Н. Юргевич, історики В. Б. Антонович, Д. І. Гло-

вайський, Ю. А. Кулаковський, І. А. Линниченко, І. В. Лучицький, Т. Д. Флоринський та багато ін. [21, с. 49 – 60].

Вже в день відкриття VI АЗ Д. І. Яворницький написав листа Я. П. Новицькому, в якому зазначив, що *«на сьезде много и ученых, и полуженых знаменностей; кой с кем меня уже успели познакомить»* [9, с. 150]. Із багатьма вищезгаданими дослідниками Д. І. Яворницького в майбутньому пов'яже творча співпраця.

За підрахунками О. М. Каковкіної, загалом на VI АЗ число учасників сягало 485 осіб, з них 237 українського походження та 9 іноземців. Із 15-ти з'їздів саме VI АЗ в Одесі мав найбільшу кількість учасників. Але дослідниця зазначає, що до загального списку учасників з'їзду потрапляли й просто слухачі, а деякі вчені приїздили із родинами дружинами та дітьми [12, с. 54]. За допомогою статистичного методу О. М. Каковкіна також наводить кількість наукових відділень VI АЗ 8, у межах яких відбулося 38 засідань, на яких було розглянуто 233 питання (більше буде тільки на XI АЗ у Києві у 1899 р.!), було прочитано 117 доповідей та рефератів, із них 34 доповіді стосувалися археології [12, с. 57]. Можна уявити піднесену атмосферу потужного наукового форуму, до якого прибув і молодий дослідник Д. І. Яворницький.

Засідання відділення історичної географії та етнографії, у якому взяв участь Д. І. Яворницький, відбулося 18 серпня. Його доповідь *«Поездка по Запорожью»* викликала жвавий інтерес, тому преса зупинялася на цій темі більш докладно [5, с. 7]. Молодий вчений зазначав, що під час дослідження колишніх козацьких земель він, у тому числі, *«брал на себя смелость вскрывать могилы, разбросанные на казацкой земле»* [5, с. 7]. Результатом трирічних пошуків Д. І. Яворницького став *«чрезвычайно богатый материал, собранный автором (предметы, найденные им при раскопках, в большом количестве, привезены им сюда на археологическую выставку)»* [5, с. 8]. Преса зазначала, що *«сообщение г. Эварницкого было встречено, по достоинству, оглушительными аплодисментами»* [5, с. 9].

24 серпня на засіданні відділення первісних старожитностей після доповіді Д. Н. Анучіна *«К древней истории домашних животных в России»* (одна з робіт VI АЗ, яка твердо увійшла до фонду наукових досягнень у галузі археології [16, с. 187]) Д. І. Яворницький додав, що *«у него хранятся многие кости домашних животных из курганов; равно ему известны многие предания о тарпанах»* [17, с. 14]. Останньою на цьому засіданні була доповідь В. Б. Антоновича про розкопки курганів. Під час проведення з'їзду Д. І. Яворницький познайомився із цим визначним українським діячем. Обидва за своє життя стали найвідомішими дослідниками козацтва.

На 1884 р. Володимир Боніфатійович постає вже маститим ученим, доктором наук, викладачем Київського університету, редакто-

ром 15-томного «Архива Юго-Западной России», головою Історичного товариства Нестора-літописця [9, с. 424]. Певно, що двох діячів об'єднала тема історичного минулого українського народу, тим більше, що В. Б. Антонович у молоді роки мандрував у тому числі й по землях Катеринославщини [3, с. 39].

На з'їзді В. Б. Антонович прочитав доповідь за матеріалами власних досліджень 14-ти печер у басейні р. Дністра [4, с. 10], причому преса зазначала, що вчений *«окончил свое сообщение при долго немолкавших рукоплесканиях всей публики»*. Після з'їзду вони обидва відправилися у подорож Кримом, яку організував оргкомітет VI АЗ. У Херсонесі поблизу м. Севастополя екскурсанти спостерігали за показовими археологічними розкопками під керівництвом професора В. Н. Юргевича. В листі до Я. П. Новицького Дмитро Іванович писав, що робітники розкрили давню печеру, у яку першим забрався В. Б. Антонович, потім сам Д. І. Яворницький, за ним Д. І. Багалій та інші присутні [9, с. 151].

Можна стверджувати, що їхні дружні стосунки зміцніли під час мандрів від Одеси до Севастополя (на пароплаві), а потім повз «печерні міста» до Сімферополя. З останнього міста В. Б. Антонович повернувся до Києва, а Д. І. Яворницький із трьома учасниками з'їзду продовжував мандрувати Кримом. Про подальший шлях молодого дослідника дізнаємось з листа Д. І. Яворницького до В. Б. Антоновича, який було відправлено вже наступного місяця, коли Дмитро Іванович повернувся до Харкова [9, с. 18]. Тон листа передає велике захоплення особистістю В. Б. Антоновича. Д. І. Яворницький назвав Володимира Боніфатійовича *«незабвенным и бесценнейшим»*, але відчувається, що 28-річний дослідник намагається «розмовляти на рівних» із 50-річним маститим ученим. У своїй розповіді про відвідування Керченського археологічного музею Дмитро Іванович доволі жорстко поставився до особистості директора І. Гросса, який, за словами науковця, не турбувався ані про збереження експонатів музею, ані про кваліфіковані археологічні розкопки [9, с. 18]. Навпаки, в листі до Я. П. Новицького, описуючи ту ж саму подорож, Д. І. Яворницький досить лояльно згадує про І. Гросса та Керченський музей [9, с. 153]. Наступні чотири роки Д. І. Яворницький постійно шукатиме наукової підтримки В. Б. Антоновича, але цього так і не сталося [3, с. 38].

Під час VI АЗ в Одесі в житті Д. І. Яворницького відбулося ще одне знакове знайомство. Меценатка, фундаторка першого загальнодоступного приватного музею Лівобережної України (1880 р., с. Круглик на Полтавщині) К. М. Скаржинська отримала для свого музею від Д. І. Яворницького «фотографію запорожця», і в листі від 27 листопада 1884 р. прохала вченого надати деякі інші експонати для її музею [8, с. 323–324]. Вона дуже цікавилася подальшою

діяльністю Д. І. Яворницького («нет ли у Вас какой-нибудь новизны по археологии?»), а також станом здоров'я вченого після подорожі Кримом [8, с. 324]. Коли в січні 1885 р. вчений відвідав Петербург, К. М. Скаржинська листом надала йому рекомендації, до кого з її знайомих звертатися, щоб відвідати різноманітні музейні заклади [1, с. 148; 8, с. 324–325].

28 серпня на засіданні відділення історичної географії та етнографії Д. І. Яворницький прочитав свій другий реферат під назвою «Исследования о Сечи». Очевидно, що молодий вчений скористався успішним досвідом попереднього прочитання публічних лекцій у Харкові весною 1884 р. [22, с. 21; 2, с. 18]. На початку виступу дослідник зазначив: «... я взял на себя смелость, по отдельным снимкам, помещенным мною на археологической выставке настоящего съезда, изложить, или, вернее сказать, напомнить вам некоторые моменты из истории изучаемого мною запорожского казачества» [18, с. 6].

Під час своєї захоплюючої розповіді про власні мандри по степах та Дніпру вчений демонстрував якісні фотознімки дніпрових порогів, види та плани козацьких місцевостей, креслення фортець, краєвиди Запорожжя. Преса зазначала, що «все это, осмысленное живым рассказом автора, самого побывавшего в этих местах и переданное живым, анекдотическим языком, в высшей степени интересовало публику» [18, с. 9]. Публіка нагородила реферат Д. І. Яворницького бурхливими оплесками. З цього приводу в листі до Я. П. Новицького вчений писав, що «прочел два реферата, к[ото]рые составили громкое имя мне. Газеты курят, графы, князья и профессора ищут знакомства. По совести сказать, я и не понимаю, почему т[а]к понаравился другим» [9, с. 150].

Д. І. Яворницький жалкував, що Я. П. Новицький не зміг прибути до Одеси: «Учиться можно было много чему. Я выезжаю совершенно обновлённым человеком, много и в короткое время набравшим» [9, с. 150–151]. Тим не менш, Я. П. Новицький радів за друга і в листі від 20 вересня 1884 р. морально підтримував Д. І. Яворницького: «Продолжайте, Дмитрий Иванович, начатые Вами научные исследования смело и энергично... освещайте историю новыми фактами, и Вас благословит грядущее поколение» [7, с. 381].

Отже, з наведених джерел бачимо, що Д. І. Яворницький високо оцінив участь у VI АЗ в Одесі. Яскраві виступи та участь у створенні виставки з'їзду дали можливість молодому науковцю заявити про себе, привернути увагу відомих вчених та громадських діячів. Знайомство із класичними та середньовічними старожитностями Криму дозволило розширити кругозір, порівняти методи археологічних досліджень кримських музеїв того часу. Нові знайомства, зав'язані під час проходження з'їзду, підтримувалися в наступні роки і давали до-

брі творчі плоди. Незважаючи на серйозні життєві труднощі сімейного та громадсько-політичного характеру, що випали на його долю в подальшому, вчений не тільки не полишає занять археологією, а навпаки, практично кожного року здійснює польові дослідження, у яких знаходить своє покликання. Як пізніше зазначав Д. І. Яворницький: «*я сам археолог со времени VI Археологического съезда в Одессе*» [23, с. 39].

Д. І. Яворницький брав найактивнішу участь в організації наступних АЗ, свідченням чого є жваве листування з головою МАТ, графинею П. С. Уваровою (49 листів П. С. Уварової до Д. І. Яворницького зберігаються у фондах Дніпропетровського національного історичного музею (*далі – ДНІМ*) [11, с. 137–138]) та секретарем МАТ В. К. Трутовським (13 листів у фондах ДНІМ [11, с. 136]), а також офіційні листи Імператорського Московського археологічного товариства до Д. І. Яворницького (57 листів у фондах ДНІМ [11, с. 164–165]) з хронологічним діапазоном від 1885 р. до 1915 р. Вчений значився як організатор або учасник наступних АЗ (VII у м. Ярославлі 1887 р., VIII в Москві 1890 р., XI у Києві 1899 р., XII у Харкові 1902 р.) [23, с. 11, 62, 64–66].

Але своєрідним підсумком діяльності Д. І. Яворницького в руслі проведення археологічних з'їздів став XIII АЗ у Катеринославі (1905 р.), в організації якого вченому належала провідна роль. Він домогся дозволу на збереження місцевих знахідок в Обласному музеї ім. О. М. Поля, спеціальне приміщення для якого було урочисто відкрито до XIII АЗ, став фактичним фундатором і першим директором музею, який в наш час носить його ім'я.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький в музейному співтоваристві свого часу / С. В. Абросимова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. – Д., 2009. – Вип. 11. – С. 146–156.
2. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький та його родовід / С. В. Абросимова, А. Ф. Парамонов. – Х., 2009.
3. *Абросимова С. В.* Володимир Антонович і Дмитро Яворницький: до історії наукових і особистих взаємин / С. В. Абросимова, Н. В. Ченцова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – К., 2009. – С. 35–41.
4. Бюллетени VI Археологического съезда в Одессе. – № 2. (Из газеты «Новороссийский телеграф»). – Одесса, 1884.
5. Бюллетени VI Археологического съезда в Одессе. – № 4. (Из газеты «Новороссийский телеграф»). – Одесса, 1884.
6. *Гопенко І. В.* XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі / І. В. Гопенко // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-річчю XIII Археологічного з'їзду, листопад 1995 р. – Д., 1995. – С. 44–46.

7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. С. В. Абросимова, А. І. Перкова та ін. – Д., 1997. – 888 с.
8. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 3 : Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / упоряд. С. В. Абросимова, Н. С. Василенко, А. І. Перкова та ін. – Д., 2005.
9. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. С. В. Абросимова, Н. С. Василенко, А. І. Перкова та ін. – Д., 2005.
10. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 6 : Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад. : С. В. Абросимова, В. М. Бекетова, Н. С. Василенко, В. В. Єкшов та ін. – Д., 2012.
11. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького : Каталог музейної колекції / уклад.: С. В. Абросимова та ін. – Д., 1992.
12. *Каковкіна О. М.* Археологічні з'їзди другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Каковкіна Ольга Миколаївна. – Д., 1998.
13. *Каковкіна О. М.* Місце археологічних з'їздів у дослідженні пам'яток Півдня України / О. М. Каковкіна // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-річчю ХІІІ Археологічного з'їзду, листопад 1995 р. – Д., 1995. – С. 42–44.
14. *Ковальова І. Ф.* Внесок академіка Д. І. Яворницького у розвиток археології України / І. Ф. Ковальова // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-річчю ХІІІ Археологічного з'їзду, листопад 1995 р. – Д., 1995. – С. 39–41.
15. *Ковалева І. Ф.* Днепровгэсовская археологическая экспедиция НАРКОМПРОСа УССР 1927–1932 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.06 / Ковалева Ирина Федоровна. – Д., 1971.
16. *Лебедев Г. С.* История отечественной археологии. 1700–1971 гг. / Г. С. Лебедев. – СПб., 1992.
17. Реферати засідань VI Археологічного съезда в Одессе. – № 7. (Из газеты «Новороссийский телеграф»). – Одесса, 1884.
18. Реферати засідань VI Археологічного съезда в Одессе. № 10. (Из газеты «Новороссийский телеграф»). – Одесса, 1884.
19. *Руденко Г. Г.* Археологія в краєзнавстві Катеринославщини (друга половина ХІХ – початок 30-х років ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спец. іст. дисципліни» / Г. Г. Руденко. – Д., 2011.
20. *Світленко С. І.* Д. І. Яворницький і ХІІІ Археологічний з'їзд у Катеринославі: особистість і подія на тлі епохи / С. І. Світленко // Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 5 – 19.
21. Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Том I. – Одесса, 1886.
22. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.
23. *Яременко І. І.* Археологія в житті і науковій спадщині академіка Д. І. Яворницького : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / Яременко Інна Ігорівна. – Д., 1994.

Надійшла до редколегії 15.08.2015

УДК 94 (477) Яворницький «1880–1920»

Н. Є. Василенко

Музей «Літературне Придніпров'я», відділ Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького

МИХАЙЛО ЛОБОДОВСЬКИЙ ТА ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ: ІСТОРІЯ ДРУЖНИХ ВЗАЄМИН ТА НАУКОВОЇ СПІВПРАЦІ

На основі епістолярних джерел, спогадів сучасників, наукових розвідок висвітлено найважливіші віхи біографії та аспекти літературної і наукової діяльності українського письменника, лексикографа М. Ф. Лободовського, дружні і творчі взаємини з видатним вченим Д. І. Яворницьким упродовж 1883–1919 рр.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, М. Ф. Лободовський, епістолярій, взаємовідносини.

Н. Е. Василенко

Музей «Литературное Приднепровье», отдел Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого

МИХАИЛ ЛОБОДОВСЬКИЙ И ДМИТРИЙ ЯВОРНИЦКИЙ: ИСТОРИЯ ДРУЖЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ И НАУЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

На основании эпистолярных источников, воспоминаний современников, научных исследований освещены самые важные вехи биографии и аспекты литературной и научной деятельности украинского писателя, лексикографа М. Ф. Лободовского, дружеские и творческие взаимоотношения с выдающимся ученым Д. И. Яворницким на протяжении 1883–1919 гг.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, М. Ф. Лободовский, эпистолярный, взаимоотношения.

N. E. Vasilenko

The Museum «Literary Dnieper», Department of Dnipropetrovsk national historical Museum D. I. Yavornytsky

MICHAEL LOBODOVSKIY AND DMYTRO YAVORNYTSKY: A HISTORY OF FRIENDLY RELATIONS AND SCIENTIFIC COOPERATION

The author of the article has elucidated the main landmarks of biography and aspects of literary and scientific activities of the Ukrainian writer, lexicographer of M. Lobodovsky on the bases of epistolary sources, contemporaries' memoirs and scientific researches. The author also cov-

ers friendly and creative relations of the writer and outstanding scientist D.Yavornitsky during 1883-1919. The pinnacle of scientific activities of these representatives of the Ukrainian brain power became their long-lived labour for keeping Ukrainian word. The best patterns of their lexical records were included into Ukrainian dictionaries by B.Grinchenko and D.Yavornitsky.

Key words: D. Yavornitsky, M. Lobodovsky, epistolary, relations, dictionaries.

Серійне видання «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького» стало визначною подією вітчизняної епістолярної археології, епістолології, літературного та музейного джерелознавства, новим словом в яворницькознавстві. Наукова громадськість надала позитивної оцінки цим виданням, зробленими за усіма принципами, правилами і вимогами археології. Вони одержали сталий епітет-характеристику енциклопедичних видань за багатоаспектну високоінформаційну базу, гідно зайняли місце серед сучасних наукових рабритів.

Внаслідок реалізації проекту Дніпропетровського національного історичного музею (далі – ДНІМ), впродовж 1997–2012 рр. вийшли друком шість випусків, в яких опубліковано 4051 лист (з понад 6 тис.) від 704 осіб – науковців, письменників, митців, краєзнавців, музейних і культурно-громадських діячів, представників духовництва, родичів, друзів та приятелів до Д. І. Яворницького, а також листи (490 од.) самого вченого. Сьогодні продовжується робота над опрацюванням комплексу приватних листів, готуються до видання сьомий та восьмий випуски, які репрезентуватимуть листи різних кореспондентів до вченого, відомих і маловідомих широкому загалу (в резерві більше 2 тис. од.). Окремий збірник складуть листи колективних кореспондентів (офіційне листування – 172 позиції, 560 од.). Паралельно триває подальший пошук ще не виявлених контактів ученого з видатними і маловідомими кореспондентами.

Завершення повного видання епістолярію Д. І. Яворницького передбачає написання комплексної наукової біографії вченого, яка постійно збагачується новими фактами й відкриттями. Винятково важлива роль у цьому належить приватному листуванню – епістолярним діалогам, які розширюють і доповнюють уявлення про інтелектуальне оточення Д. І. Яворницького, яке формувалося завдяки його активним контактам із багатьма українськими культурними та суспільними діячами і вже здобуло достатньо повного висвітлення в сучасній історіографії.

Стежки життєвого і творчого шляху видатного історика наповнено торує ціла когорта провідних учених України, дослідження яких стали визначальними у фундаментальному відтворенні його захоплюючої біографії, а саме: С. В. Абросимова, А. В. Бойко, А. Г. Боллебрух, А. І. Голуб, О. І. Гуржій, О. І. Журба, В. М. Заруба, В. В. Іва

ненко, І. Ф. Ковальова, М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик, В. С. Савчук, І. І. Сварник, С. І. Світленко, Г. Я. Сергієнко, Л. І. Скупейко, В. А. Смолій, П. С. Сохань, І. С. Стороженко, В. І. Ульяновський, М. П. Чабан, В. В. Ченцов, Н. В. Ченцова, Г. К. Швидько, М. М. Шубравська, І. І. Яременко, В. Я. Яценко та ін. Співробітники ДНІМ, упорядники епістолярію вченого В. В. Єкшов, І. Ю. Мицик (Гарасенко), А. І. Перкова, О. В. Піцик, І. М. Романюта, К. О. Тележняк, І. М. Тимофєєва, Я. П. Тимошенко, Н. Г. Чередник та ін., запалені творчим натхненням наукового лідера С. В. Абросимової, зробили свій помітний і вагомий внесок в яворницькознавство і готують нові знахідки.

До цього часу залишаються не відображеними у науковій літературі стосунки Д. І. Яворницького з багатогранною, дещо суперечливою і неоднозначною постаттю одного із його сучасників Михайлом Федотовичем Лободовським. Під час підготовки до видання чергового 7-го випуску збірки увагу привернув значний за кількістю (62 од.) комплекс його листів до вченого. М. Ф. Лободовський (псевд. та крипт. – М. Л., М. Лобода, М. Л-да, Дмитро Христинич та ін.; 1841–квітень 1919) – український письменник, перекладач, лексикограф, фольклорист, видавець, педагог, що походив із відомого харківського роду українофілів.

Його ім'я стоїть поруч з такими українськими просвітителами кінця ХІХ– початку ХХ ст., як Б. Д. Грінченко, Т. Г. Лубенець, С. Ф. Русова, О. О. Русов, С. Ф. Черкасенко та ін. Він – один із членів Харківської української громади народолюбців, до якої входили Д. П. Пильчиков, В. С. Олександров, А. Л. Шиманов та ін. Разом із представниками української інтелігенції Д. І. Багалієм, М. Ф. Сумцовим, Х. Д. Алчевською та іншими під час Першої російської революції (1905–1907) брав участь у заснуванні товариства «Просвіта» в Харкові.

Поборник українського слова й освіти рідною мовою, М. Ф. Лободовський відомий як перекладач Євангелія, повісті «Тарас Бульба» М. В. Гоголя (1874), творів Дж. Н. Г. Байрона та М. Ю. Лермонтова на українську мову, упорядник навчальних посібників для школи «Дітські пісні і казки» (1876), «Дітські пісні, казки й загадки» (1917), автор брошури «Перегляд Поєми «Марія» Тараса Григоровича Шевченка, напечатаної у Кобзарі 1907 р. та ж таки поема по четвертому чиемусь рукопису» (1910), нарису «Святитель Йоасаф Горленко єпископ Білгородський» (1912), філософської праці «Про істинність бутності Бога на основі доводів людського розуму» (1915), популярної брошури для народного читання «Угадько-порадник» (1910), циклу поетичних творів, у т. ч. на релігійну тематику, поеми «На втеках у Єгипет. Свята сім'я. Стародавній Палестинський переказ» (1912), оповідання

«Покута» (1914), видавець українського часопису «Порада» (1906), популярних видань з питань сільського господарства «Лист до хліборобів про жучка-хлібоїда» (1880), «Лист до хліборобів про гоїння скотинячої ящура» (1907) тощо.

В основі листування – наукове та дружнє спілкування двох непересічних особистостей, найяскравіших представників української інтелектуальної еліти, яке продовжувалося майже двадцять років у Харківський, Петербурзький та особливо інтенсивно в Катеринославський періоди життя Д. І. Яворницького. Всі листи М. Ф. Лободовського надіслані з Харкова, куди він повернувся вже після Празької та Женевської еміграції. Хронологічний діапазон листів охоплює період з 1883 р. до 1919 р.

Листи відзначаються надвеликим обсягом текстового матеріалу, привертають увагу цікавими фактами з історії українського національно-культурного та суспільно-політичного руху в Слобідській та Наддніпрянській Україні від 70-х рр. XIX ст. до 1919 р., деталізують винятковою інформацією активну участь у цих процесах двох великих подвижників своєї епохи. Зокрема, вони містять досі невідомі факти про перебування М. Ф. Лободовського на Катеринославщині (1875, 1876, 1914), передачу до фондів Обласного музею ім. О. М. Поля власних літературних видань, рукописів, лексичних записів. Листи розкривають його творчу лабораторію, фольклористичну, літературну, лексикографічну, перекладацьку, видавничу діяльність, цензурні утиски. У них ідеться про спільних друзів і «недрузів», родину, захоплення історією запорозького козацтва, піклування про збереження пам'яток історії і культури.

З огляду на зміст листів можна виокремити низку характеристик: земляки, одностудці, непохитні захисники й русійна сила українського національного руху, кожен із них по-своєму мужньо торував тяжкий шлях свідомого українського інтелігента, звинуваченого в українофільстві, позбавленого права жити в Україні та нездоланного у своїй любові до неї.

Незначну інформацію про М. Ф. Лободовського подано в «Енциклопедії українознавства» [21], «Шевченківському словнику» [28], «Словнику українських псевдонімів» О. І. Дея [6]. Розширюють уявлення про цю цікаву постать спогади сучасників Є. Х. Чикаленка [36], Олени Пчілки [31], О. Г. Лотоцького [29]. Згадується він серед кореспондентів М. С. Грушевського, М. Ф. Комарова, К. О. Білиловського, в листах до Д. І. Яворницького харківських кореспондентів М. Ф. Сумцова [22], Я. І. Щоголева [23] та Д. І. Яворницького до Г. І. Маркевича [24].

Різні періоди життя та творчості М. Ф. Лободовського, зв'язки з передовою українською інтелігенцією, активну участь у культурно-

громадському русі, роботу над українськими перекладами творів М. В. Гоголя, участь у становленні україномовної преси на початку ХХ ст. висвітлюють у наукових дослідженнях С. О. Єфремов [25], П. П. Филипович [35], М. М. Шубравська [38, с. 221], В. В. Міяковський [30], Ю. В. Шевельов [37], О. І. Сидоренко [34], Р. Д. Горак та Я. Г. Горак [5], С. І. Світленко [33], О. А. Кальниченко та Н. М. Кальниченко [27], В. В. Вітренко [2], В. О. Римська [32] та ін. Найдетальніший джерельний комплекс, який подає бібліографію та біографічні дані про М. Ф. Лободовського, опублікований в примітках до «Спогадів Кесаря Білиловського» дослідниками І. Я. Заславським та С. А. Захаркіним [26, с. 140–141].

Народився М. Ф. Лободовський 1841 р. у Харкові. Закінчив 1863 р. Харківську духовну семінарію, але не став священнослужителем, а пішов працювати вчителем на селі. Упродовж 1860-х – 1870-х рр. учителював на Слобожанщині, Київщині, Поділлі та Волині; служив волосним писарем у Райковській волості Новоград-Волинського повіту Волинської губ. (тепер – у складі Бердичівського району Житомирської обл.), куди його влаштував П. А. Косач, чоловік Олени Пчілки; зібрав величезний етнографічний та лексикографічний матеріал, який передав до Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства у Києві.

У 1875–1876 рр. М. Ф. Лободовський зазнав переслідувань з боку властей за поширення українських книжок серед місцевого населення. За спроби вчити дітей українською мовою і задум перекласти рідною мовою Святе Письмо 1875 р. був позбавлений вчительської роботи у Городнищенському двокласному парафіяльному училищі Черкаського пов. Київської губ. За переклад повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба» (1874) українською мовою був звинувачений в українофільстві, переслідувався поліцією. Перебуваючи на посаді волосного писаря в суді Новоград-Волинського повіту (1876), продовжував свою діяльність.

У 1876 р. він деякий час проживав у Катеринославі, про що згадавав у листі до Д. І. Яворницького: «Я предвидел, что отдаваясь укр-ву я рискую и Екатеринослав меня в 1876 г. приютит во время гонения на меня тогда за дела по должности волостного писаря» (15.05.1913) [9]. Катеринослав увійшов у життя М. Ф. Лободовського ще у 1875 р., коли він мандрував Дніпровими порогами до Олександрівська (тепер – Запоріжжя), а звідти до Нікополя на могилу Івана Сірка. Через декілька років (1914) із групою із шести товаришів знову відвідав Нікополь, побував у Покровській церкві, піклувався про збереження могили видатного запорозького отамана: «1875 році я пройшов пороги с Екатор-ва до Александровського, та вже тепереньки зібрався навідатись до Запорозьких Січей. З Нікополя я рушив до Сірка – козака, преславного отамана, у Капулівку» (30.07.1914) [11].

На схилі літ М. Ф. Лободовський думав знайти прихисток біля Д. І. Яворницького і прохав його підшукати вакансію в Катеринославі, в Гірничому інституті, хоч би й сторожем, з недорогим помешканням на одну кімнату, постільки вважав за потрібне зникнути з Харкова. Із жалем повідомляв, що у рідному місті йому не було підтримки серед української громади: «Местные украинцы мне не помогут, они безсильны да и не любят меня за «Перегляд поэмы Мария» [9].

За два роки до звільнення з учительської роботи М. Ф. Лободовський уклав і видав посібник-читанку для дітей «Дітські пісні і казки» (1976), в якій вміщено 39 пісень, два вірші Т. Г. Шевченка, 12 казок, загадки. Тільки на початку ХХ ст. ця книжка під дещо розширеною назвою «Дітські пісні, казки й загадки» (1917) була перевидана і стала використовуватись в українській школі.

У 1879 р. М. Ф. Лободовському пощастило своєчасно емігрувати за кордон. Мешкав у Празі та Женеві, працював у женеvській українській друкарні М. П. Драгоманова. Деякий час учительовав на Холмщині. У першій половині 1880-х рр. повернувся до Харкова. Із 1885 р. служив у харківській конторі Державного банку Росії. Переклав на українську мову Святе Письмо, але переклад не було надруковано. Брав участь у роботі місцевої організації «Просвіти». Друкувався в газетах «Тавричанин», «Харьковские ведомости», «Южный край», журналах «Зоря», «Киевская старина» та ін. Видавав у Харкові українську газету «Порада» (1906). Опікувався українською молоддю, допомагав їй самоусвідомлюватися в українських справах. Сприяв працевлаштуванню Б. Д. Грінченка на посаду вчителя в с. Олексіївка на Катеринослаvщині.

Завдяки активним діячам Харківської «Громади» професорам О. О. Потебні та М. Ф. Сумцову відбулося знайомство М. Ф. Лободовського з Д. І. Яворницьким. У цей час молодий дослідник після закінчення університету (1881) готувався до професорського звання і студював тему з історії запорозького козацтва [1], близько зійшовся з відомими представниками прогресивної харківської інтелігенції Д. П. Пильчиковим, Я. І. Щоголевим, Є. Х. Чикаленком [37, с. 122]. Між громадавцями склалися приятні стосунки. Запрошуючи Д. І. Яворницького на паначиду пам'яті Т. Г. Шевченка 25 лютого 1883 р. до Мироносицької церкви, М. Ф. Лободовський вітав його: «Говорят, что Вас надо поздравить с подружжям» [7]. Напередодні 18 лютого вчений одружився з учителькою музики В. П. Кокіною. З роками, у травні 1914 р. М. Ф. Лободовський прохав історика надрукувати свої спогади про Харківську «Громаду» 1862–1865 рр. у часопису «Дніпрові хвилі», але на той час він припинив своє існування [15].

Вимушено покинувши Харків, обвинувачений царською владою в «українофільстві й сепаратизмі», Д. І. Яворницький не перервав творчих контактів з М. Ф. Лободовським, свідченням цьому є

три листи останнього в Санкт-Петербург (1888–1889). Восени 1888 р. вченому не вдалося отримати дозвіл на складання магістерського іспиту в Петербурзькому університеті. «Все, что сделано Вами не дает Вам права считать себя «покидьком», ваша работа не «надобок у піч», «согласиться с вами, что вы не способны двигать науку, не способны к ученой деятельности я не могу», підбадьорливо писав зневіреному у собі другові М. Ф. Лободовський (1.01.1889) [8].

У цей час письменник уклав із народних приказок, взятих із збірника Номиса (М. Т. Симонова) «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864) та зібраних власно розважальну морально-повчальну брошуру «Угадько-порадник». Обкладинку до видання виконав С. І. Васильківський. Брошура була заборонена київською цензурою через пропаганду «в народе суевєрия». М. Ф. Лободовський звертався з проханням до Д. І. Яворницького допомогти «провести межы Сциллой и Харибдой цензурной моего «Угадька» в Петербурзі й надіслав готовий рукопис (лютий 1889). Твір з'явився друком у 1910 р. Автор мав намір зробити його перевидання, про що писав вченому (1919): «А ще я у 1910 році напечатав Українського Соломона – «Угадько», забавка для молодіжі, ось видайте» [14].

У 1905 р. Д. І. Яворницький остаточно залишив Москву і став штатним директором Обласного музею ім. О. М. Поля в Катеринославі. Його листування з М. Ф. Лободовським відновлюється через 20 років (серпень 1909). Катеринославський період складає найбільший комплекс листів (58 од.; 1909, 1910, 1912–1919), вимагає найдетальнішого вивчення, зацікавить істориків, релігієзнавців, літературознавців, лексикографів, перекладачів, музєзнавців. Зокрема, листи містять інформацію про родинне життя Лободовських. У Харкові вони мешкали за адресою: вул. Сумська, 60. Свою дружину, яка була молодша за письменника на 10 років, він репрезентував як «байдужу до українства». Син Борис навчався у Харківському технологічному інституті. Як студент-практикант працював у Катеринославській губ. на Петровському машинобудівному заводі в Єнакієво, травмувався і не здав вчасно семестровий іспит. Його було виключено з інституту і призвано відбувати військову повинність.

М. Ф. Лободовський просив Д. І. Яворницького допомогти синові у завершенні освіти, чекав його повернення з фронту, опікуючись долею свого архіву: «Як почувете, може, що я умер, то пошліть Вами знайомого Николая Лаврентійовича Кузьменка, в губернській земській управі служе, жінка моя його знає добре, щоб він забрав усі мої рукописи у Ваш музей» [19]. З надісланих у музей рукописів, друкованих творів М. Ф. Лободовського, про які йде мова в листуванні, збереглося лише видання його перекладу «Тараса Бульби» з автографом [3]. Питання скільки часу його праці зберігалися у фондах музею і яка їх подальша доля ще потребує додаткового вивчення.

В історію української літератури М. Ф. Лободовський увійшов як перший перекладач повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба» українською мовою, опублікованого в межах Російської імперії 1874 р. у Києві. Публікація перекладу, за словами Є. Х. Чикаленка, на «дуже круту українську мову», стала приводом для репресій на українське слово, що вилилися в Емський указ 1876 р. [30]. Про те, що спонукало його до праці над перекладом, він пізніше згадував: «Ви знаєте, що я у 1874 р. напечатав мій переклад «Тараса Бульбу», щоб довести ворогам української літератури, що українська мова може бути літературною» (1919) [14]. У 1883 р. він здійснив друге видання перекладу [4].

У травні 1913 р. М. Ф. Лободовський звернувся до Д. І. Яворницького з проханням надіслати в архів музею свій рукопис перекладу Євангелія, і згодом надіслав його, додавши листи від Синоду, Академії наук та інші документи: «Посилаю Вам на схов у Музеї Вашому мій переклад Св. Євангелія» [20]. Сподівався, що Д. І. Яворницький не тільки збереже рукопис, а й зможе його надрукувати. Та переклад так і залишився неопублікованим.

Залишилася ненадрукованою філософська праця «Про істинність бутності Бога на основі доводів людського розуму», написана українською мовою, над якою письменник працював 7 років (1908–1915). В її основу покладена робота професора філософії Московської Духовної академії В. Д. Кудрявцева-Платонова «О нравственном доказательстве бытия Божия» [9]. До останнього автор покладав надію на Д. І. Яворницького, прохаючи: «До сліз жалко, що умру не побачивши напечатаної роботи цієї» [12].

У шевченкознавстві М. Ф. Лободовський відомий через свою «курйозну» книгу «Перегляд поеми «Марія» Тараса Григоровича Шевченка, напечатаної у Кобзарі 1907 р., і та ж поема по четвертому чиемусь рукопису» (1910). Коли в «Кобзарі» за редакцією В. М. Доманицького (СПб., 1907) поему було вперше надруковано в межах Російської імперії, невдовзі з'явилася спроба заперечити автентичність цієї публікації й знецінити її шляхом видання літературної підробки. Це була брошура М. Ф. Лободовського, що стало приводом до судового рішення про конфіскацію частини тиражу «Кобзаря» (1911) [28].

Осуд української громадськості переслідував його все життя, бо він, як писав Є. Х. Чикаленко, тільки «сам себе опаскудив, сфальшувавши поему «Марія» Шевченка, бо не міг помиритися з тим, що наш геній міг написати таку антирелігійну, як йому здавалося, річ, як «Марія» [36, с. 129]. Письменник був переконаний, що до поеми Т. Г. Шевченко написав лише передмову. Зробивши правку, переслав брошуру в подарунок вченому і прохав надрукувати її для народного читання: «Для архіва Музея посилаю мою брошурку «Перегляд поеми Шев-ка «Марія» і «Пресв. Іосифа Горленка» (після 1917) [17].

Визначальним у дружніх і творчих стосунках Д. І. Яворницького та М. Ф. Лободовського, вершиною їх наукової діяльності стала багаторічна титанічна праця із збереження українського слова. Зібраний ними численний лексичний матеріал частково увійшов до «Словаря української мови», виданого під редакцією Б. Д. Грінченка (Т. 1–4, 1907–1909), який мав великий вплив на усталення української літературної мови й літературного правопису. Науковим і духовним подвигом в ім'я України став упорядкований Д. І. Яворницьким «Словник української мови» (1920) [39], над яким він працював майже 40 років.

Цей Словник і музей ім. О. М. Поля Дмитро Іванович вважав «найкоштовнішим своїм скарбом». До нього вчений залучив і дорогоцінні записи М. Ф. Лободовського, про що написав у «Передмові». Лексичний матеріал для словника М. Ф. Лободовський збирав у Вовчанському, Гайворонському та Харківському пов. Харківської губ., ще коли працював учителем по селах та коли був волосним писарем. Із записів, які надруковані в 1-му томі «Словника» Д. І. Яворницького, до якого увійшло 8 113 слів, нараховується 225 зразків, записаних М. Ф. Лободовським у слободі Мартова Вовчанського пов. Харківської губ. (поодинокі – с. Ісайки Київської губ. Канівського пов.; Велика Данилівка, с. Деркачі Харківського пов.). Із 1909 р. він збирав слова, яких немає у «Словарі» Б. Д. Грінченка.

М. Ф. Лободовський планував видати спільно з Д. І. Яворницьким зібраний лексичний матеріал, доповнивши законами словотворення української мови. Він консультувався з М. Ф. Сумцовим, який радив взяти їх із «Методичної граматики руської мови» (1894, разом із В. Коцовським) І. М. Огоновського, «Руської граматики» (1893, разом із Т. Гартнером) С. О. Смаль-Стоцького. Надіслав ученому 1200 одиниць зразків після того, як Харківська «Просвіта» відмовила друкувати словник за відсутністю коштів. Припускав, що видання спільного словника може стати основою для відкриття в Катеринославі «Відділу Етнографічного Товариства» Академії наук. Пропонував надрукувати лексичний матеріал у київському науковому журналі «Україна», який з 1914 р. почав виходити за редакцією М. С. Грушевського, або ж додатком у тижневику «Рідне слово» (1917, Біла Підляська; 1918–1919, Береста), так як свого часу робив П. О. Куліш, друкуючи в кінці «Основи» словник української мови.

М. Ф. Лободовський постійно спонукав Д. І. Яворницького завершити роботу над словником і скоріше його друкувати: «А поскорійтеся печатати, що маєте у сборі: це треба, щоб показати кому слід, що язик багатющій! А це ділом, словарями тільки можна довести» (3.09.1914) [16]; «Покиньте могили на час, а словарь кончайте, дуже треба» (19.06.1915) [10]; «Коли ж словарь Ваш побачуть люди і вдячні дуже будуть?! Ехе-хе! У словарі уся наша сила жива! Музеї не спасеніє наше. Словарі жива сила!» (28.06.1916) [18].

У листах він аналізував правопис, значення слів, вживання «кулішівки», згадував про наукову дискусію відносно літературної вартості української мови між М. О. Лавровським і О. О. Потебнею, на яку сам відреагував тим, що «наважився довести, що годиться» і зробив переклад «Тараса Бульби», прохав поспішати з виданням словника, уявляв, як його записи лежать «поховані» в музейній мумії: «Ви кажете, що слова не погинуть, вони лежать у музеї Поля. Мені так і здається, що я бачу мумію єгипетську, а у ній слова мої» [17].

Нарешті він повідомляв, що одержав, ймовірно через К. О. Білиловського, довгоочікуване видання 1-го тому словника, який почав друкуватися з 1919 р.: «Спасибі за привіт через Бі-го. 1-й том «Словаря» Вашого получив» [13]. Але зразу ж написав свої зауваження щодо допущених, на його погляд, помилок у тлумаченні слів, докоряв, що Д. І. Яворницький навів не всі надіслані ним слова: «Получив я перву книжку Вашого Словника (чому не назвать Словарь = кобзарь?). Ви у його напустили чималенько непотрібних слов. Є помилки» [14].

Лексичний матеріал, зібраний М. Ф. Лободовським, згодом увійшов би до наступних 2-го і 3-го томів «Словника» Д. І. Яворницького, але їх друкування припинилося через відсутність паперу. Наприкінці 1924 р. Д. І. Яворницький склав угоду з Державним видавництвом України про його видання, однак цей проект не був реалізований. У 1927 р. план видання «Словника» вчений обговорював з І. Ю. Рєпіним і книговидавцем Г. М. Бренєвим. Роботу над «Словником» він продовжував до кінця життя [38, с. 212–228].

М. Ф. Лободовський завжди мав власний критичний погляд щодо вартості надрукованих творів і відкрито висловлював зауваження про те, щоб українська книжка несла в народ не тільки знання, а й відроджувала і зміцнювала його дух. Спонукаючи до творчої діяльності Д. І. Яворницького, він зазначав, що історична тематика вимагає писати так, щоб «усяке швидко прочитало, підбадьорилося, набралось духу козацькозапорозького! Ось, ось що треба! Щоб полюбило своїх предків і у них навчалось любити рідну Україну, як вони любили до смерті!». Ці слова звучать як духовний заповіт нащадкам.

Щоб оцінити інтелектуальний масштаб М. Ф. Лободовського, треба перечитати його листи до вченого і по-новому відкрити це ім'я для науки.

Автор висловлює щире подяку за допомогу у розшуку відомостей про М. Ф. Лободовського професорам Г. К. Швидько та С. М. Куделку.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і харківські вчені / С. В. Абросимова // 3 минувшини Подніпров'я : зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р. – Д., 1995. – С. 46–50.

2. *Вітренко В.* Новоград-Волинський у складі Російської імперії / В. Вітренко, Л. Коган // Новоград-Волинський. Історія міста. – Новоград-Волинський, 2010. – С. 85–218.
3. *Гоголь Н. В.* Тарас Бульба / Виклад Гоголів. Переклад М. Лободи. – К., 1874. // (ДНІМ – КН-6928).
4. *Гоголь М.* Тарас Бульба / М. Гоголь [Пер. М. Л.]. – Х., 1883.
5. *Горак Р.* Справа Лободовського. Петро Косач / Р. Горак, Я. Горак // Олена Пчілка і Волинь : матеріали наук.-практ. конф. 29–30 червня 1999 р. : наук. зб. – Луцьк, 1999. – С. 57–61.
6. *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 227, 237, 497.
7. ДНІМ. – Ф. 10. Арх – 15502.
8. Там само. – Арх – 15504.
9. Там само. – Арх – 15515.
10. Там само. – Арх – 15516.
11. Там само. – Арх – 15519.
12. Там само. – Арх – 15523.
13. Там само. – Арх – 15524.
14. Там само. – Арх – 15525.
15. Там само. – Арх – 15535.
16. Там само. – Арх – 15537.
17. Там само. – Арх – 15543.
18. Там само. – Арх – 15556.
19. Там само. – Арх – 15559.
20. Там само. – Арх – б/н [1913].
21. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / голов. ред. В. Кубійович. Репринт. відтворення. – Л. 1994. – Т. 4. – С. 1374.
22. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Д., 1997. – С. 534, 711.
23. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 2 : Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 1999. – С. 325, 382.
24. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. : С. В. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005. – С. 113.
25. *Єфремов С.* В тісних рямах. Українська книга в 1798–1916 рр. / С. Єфремов // Єфремов С. Вибране: Ст. Наук. розвідки : моногр. / упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 152 – 180.
26. *Заславський І.* Спогади Кесаря Білиловського / І. Заславський, С. Захаркін // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 134–154; № 2. – С. 84–102; № 3. – С. 118–145.
27. *Кальниченко О. А.* «Тарас Бульба» в українських шатах: переклад та формування національної свідомості / О. А. Кальниченко, Н. М. Кальниченко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – № 1002. – Серія «Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов». – Вип. 69. – Х., 2012. – С. 137–146.
28. Лободовський Михайло Федотович // Шевченківський словник: у 2 т. – Т. І: А–МОГ. – К., 1976. – С. 367.

29. *Лотоцький О.* Сторінки минулого О. Лотоцький – Ч. 3. – [Б. м.]: Українська Православна Церква в США, 1966. – С. 141.

30. *Міяковський В.* Ювілей цензурного акту 1876 року // Бібліологічні вісті. – К., 1926. – № 3. – С. 62–73.

31. *Пчілка Олена (Косач О.).* Автобіографія / Олена Пчілка // Пчілка Олена (Косач О.). Оповідання. З автобіографією / Олена Пчілка. – Х., 1930. – С. 21–22.

32. *Римська В.* Звягельське оточення Лесі Українки та родини Косачів // Леся Українка: доба і творчість : зб. наук. пр. і матеріалів / авт.-упоряд. Н. Г. Сташенко. – Луцьк, 2009. – Т. 2. – С. 103–113.

33. *Світленко С. І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття : моногр. / С. І. Світленко – Д., 2006. – С. 111, 113.

34. Україномовна преса Росії 1905–1907 рр.: анотований покажчик періодичних видань / уклад. О. І. Сидоренко. – К., 1987. – С. 22–23.

35. *Филипович П.* [Рецензія] / П. Филипович // Життя й Революція. – 1929. – № 4. – С. 179–183. – Рец. на кн.: Гоголь М. Тарас Бульба. Переклав на українську мову Микола Садовський: Вид-во “Сяйво”. – С. 188.

36. *Чикаленко Є.* Спогади. 1861–1907 / Є. Чикаленко. – Українська Вільна Академія Наук у США. – Н.-Й., 1955. – С. 122, 124–125, 128–129, 135, 140.

37. *Шевельов Ю.* [рец. на кн.:] Микола Гоголь. Тарас Бульба. Історична повість. Переклад гуртом. Прага, 1941. Видавництво Юрія Тищенка / Ю. Шевельов // Український засів. – 1942. – Грудень. – Ч. 3. – С. 106–109.

38. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. Шубравська. – К., 1972. – С. 212–228.

39. *Яворницький Д. І.* Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Т. 1 : А – К. – Катеринослав: Слово, 1920.

Надійшла до редакції 12.05.2015

УДК 94 (477.65)

Ю. С. Митрофаненко

КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»

ЖИТТЄВІ ТА ТВОРЧІ ЗВ'ЯЗКИ ДМИТРА ІВАНОВИЧА ЯВОРНИЦЬКОГО З ЄЛИСАВЕТГРАДСЩИНОЮ

Простежено життєві та творчі контакти Д. І. Яворницького з мешканцями Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії (сучасні терени Кіровоградщини). Це дослідження є першою спробою комплексно проаналізувати контакти Д. І. Яворницького з інтелектуальними колами Єлисаветградщини. Джерельною базою статті є епістолярна спадщина відомого історика. Розкрито низку мало відомих фактів із життя видатного вченого.

Ключові слова: історія, театр, козацтво, епістолярій.

Ю. С. Митрофаненко

КЗ «Кировоградский областной институт последипломного педагогического образования имени Василия Сухомлинского»

ЖИЗНЕННЫЕ И ТВОРЧЕСКИЕ СВЯЗИ ДМИТРИЯ ИВАНОВИЧА ЯВОРНИЦКОГО С ЕЛИСАВЕТГРАДСКИМ РЕГИОНОМ

Анализируются творческие связи Д. И. Яворницкого с жителями Елисаветградского и Александрийского уездов Херсонской губернии (современные территории Кировоградской области). Это исследование является первой попыткой комплексно проанализировать контакты Д. И. Яворницкого с интеллектуальным кругом Елисаветградщины. Раскрывается ряд малоизвестных фактов из жизни известного ученого.

Ключевые слова: история, театр, казачество, эпистолярный.

Y. S. Mytrofanenko

*Kirovohrad regional In-Service teacher training
institute after Vasil Syhomlinskiy*

LIFE AND CREATIVE CONNECTIONS OF DMYTRO IVANOVYCH YAVORNYTSKIY WITH ELIZABETH REGION

Vital and creative contacts of Dmytro Ivanovych Yavornytskyi with the inhabitants of modern territory of Kirovohrad are followed down in the article. This research is the first try to analyze systematically the contacts of D. Yavornytskyi with intellectual circles of Elizabethgrad. The documentary basis of the article is the epistolary heritage of famous historian. Numerous not well-known facts from the famous scientist's life are covered in the research. D. Yavornytskyi's contacts can be classified as personal contacts, correspondence with coryphaeus of the theatre: M. Kropyvnytskyi and P. Saksaganskiy, contacts with regional ethnographers, educational workers, scientists. Specifically the facts of long-time staying of Yavornytskyi on the territory of modern Kirovohrad in 1899 was shown. The correspondence with the priest O. Leusov allowed to find the fact of probable purchase of the estate in the village of Vlasivka (Kirovohrad region). The author researched the materials of discussion between D. Yavornytskyi and V. Yastrebov, from the journal «Kyiv Old Times» about the third volume of «The History of Zaporizian Cossacks.» The author also used the poetical heritage of Yavornytskyi which allowed to define the attitude of the historian to the personalities of Bohdan Khmelnytskyi, Taras Shevchenko and Ukrainian theatre actors from M. Kropyvnytskyi's group.

Key words: epistolary, history, cossacks, theatre.

Актуальним викликом сьогодення для України є висвітлення процесів духовної соборності нашої держави. Нині зрозуміло, що без духовної соборності (тобто розуміння не лише територіальної єдності, а й відчуття приналежності до однієї нації зі спільною культурою та

історичною пам'яттю) перспективи державотворення в Україні, стало успішного розвитку є доволі складними. Тому завдання науковців пропонувати суспільству відповіді на нагальні питання сьогодення, спираючись на історичні факти та наукові методи дослідження.

Одним із перспективних напрямів досліджень, які зміцнюють почуття духовної соборності, є аналіз інтелектуальних зв'язків між різними теренами України, які засвідчують духовну єдність різних куточків нашої держави. Тема цієї розвідки – особисті, наукові, дослідницькі зв'язки академіка Дмитра Івановича Яворницького з Єлисаветградщиною (сучасна Кіровоградщина), які є надзвичайно цікавими та різноманітними, охоплюють різні сфери діяльності цієї обдарованої особистості.

Незважаючи на значний обсяг джерел, ця тематика недостатньо досліджена, хоча її торкалися сучасні дніпропетровські та кіровоградські науковці і краєзнавці. Зокрема, дніпропетровці згадували про особисті та творчі зв'язки Д. І. Яворницького з корифеями театру. Цей аспект їхніх відносин висвітлювали Ю. Мицик [12; 13], С. Абрисимова [1], С. Світленко [15], М. Шубравська [19]. Найбільш ґрунтовні дослідження стосувалися Д. Яворницького із єлисаветградською трупю здійснив історик Ю. Мицик. Він проаналізував значну частину епістолярної спадщини академіка, яка містить переписку з корифеями театру: М. Кропивницьким та П. Саксаганським [12; 13]. Згадували дослідники й про одного з найбільш запеклих критиків Д. Яворницького Володимира Ястребова, який викладав у Єлисаветградському земському реальному училищі.

Кіровоградські краєзнавці також цікавилися творчими зв'язками Д. Яворницького з Приінгуллям. Цієї проблематики стосуються статті М. Галицького [3], Ф. Шепеля [18], дослідження П. Кизименка [10]. Вони також базуються на аналізі епістолярної спадщини Д. Яворницького, матеріалах його експедицій. Якщо М. Галицький зупинився на дослідженні відносин історика з корифеями театру [3], а П. Кизименко простежив внесок Д. Яворницького у дослідження козацької історії краю [10], то Ф. Шепель висвітлив різні аспекти діяльності Д. Яворницького на теренах Приінгулля і розширив уявлення про коло його зв'язків та інтересів [18]. Крім згаданих авторів, свідчення про перебування та діяльність Д. Яворницького на теренах краю наводить письменник Яр Славутич [16].

Темою цієї статті є висвітлення та аналіз недостатньо досліджених епізодів життя академіка, пов'язаних із теренами сучасної Кіровоградщини. Джерельна база ґрунтується на епістолярній спадщині Д. Яворницького, мемуарах його сучасників, матеріалах наукової дискусії історика козащини з В. Ястребовим, вміщених на сторінках «Киевской старины», аналізі поетичної спадщини Д. Яворницького.

Д. Яворницький неодноразово перебував на теренах Приінгулля. Це засвідчує його епістолярна спадщина, спогади Яра Славутича, щоденник подорожей академіка «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу» [20, с. 141–147], місце написання одного з віршів [21, с. 16]. Отже, академік відвідував Єлисаветград, Олександрію, Новомиргород, села Лелеківку, Аджамку, Гурівку, Благодатне, мандрував Чорним лісом [7, с. 172–173].

Певний час Д. Яворницький мешкав у Єлисаветграді та Аджамці, планував оселитися у Власівці (нині Світловодський р-н Кіровоградської обл.). Перший період перебування Д. Яворницького на теренах Приінгулля припадає на кінець XIX – початок XX ст. У той період він збирав етнографічний матеріал, проводив археологічні дослідження, шукав козацькі пам'ятки. Крім того, на запрошення вчителів оповідав про історію Запорозької Січі.

В епістолярній спадщині академіка зберігся лист олександрійських краєзнавців із запрошенням відвідати Олександрію. Вони просили його «прочитати лекцію про кобзарів, а кобзарів, проспівати думи». Значну частину прибутків від «кобзарського вечора» олександрійські українолюби планували витратити на спорудження пам'ятника Шевченку [9, с. 404]. Листувався Д. Яворницький із місцевим священиком, краєзнавцем В. Никифоровим, який надіслав йому план Чорного лісу [2, с. 230–231]

Д. Яворницький розглядав можливість поселитися на території сучасної Кіровоградщини. Краєзнавець Ф. Шепель звернув увагу на епізод листування Д. Яворницького зі священником Олександром Леусовим із села Власівка. Він свідчить про наміри історика придбати будинок у мальовничому місці, пов'язаному з козачиною. Його власник О. Леусов писав Д. Яворницькому: «Сподіваюся, що маєток мій вам сподобався, тим більше, що займаєтеся Ви дослідженням Запорожжя, а в цьому випадку Власівка дає Вам багато матеріалу для вивчення, бо знаходяться в тому самому місці, де колись здійснювалися набіги поляків на запорожців...» [9, с. 402–403]. Але угода із невідомих причин не відбулася.

Деякий час Д. Яворницький мешкав у Аджамці та Єлисаветграді, що також доводить аналіз його епістолярної та поетичної спадщини. У 1898, 1899 та 1901 рр. листи Д. Яворницькому надходять до села Аджамки та Єлисаветграда. У цьому козацькому селі, яке й досі умовно поділяється на сотні, Д. Яворницький мешкав у серпні 1898 р., про що, зокрема, свідчить лист до нього від М. Комарова, адресований у село Аджамка Олександрійського повіту Херсонської губернії [4, с. 262]. Цей факт вводить нас у світ романтичних стосунків Д. Яворницького з мешканкою Аджамки (козацьке село поблизу Єлисаветграда) Олександрією Василівною Волковою. У збірці віршів

«Вечірні зорі» один з них, присвячений «Зіроньці О. В. В-ій», написаний у Єлисаветграді в 1899 р. [21, с. 15–16]. В іншому листі Д. Яворницький згадував О. Волкову як людину, здатну підтримати українську справу [18].

Відомий краєзнавець П. Кизименко також писав про перебування Д. Яворницького на теренах тодішньої Херсонщини в 1902 р. під час археологічних розкопок у Олександрійському повіті [10, с. 14, с. 23]. Яр Славутич згадував про відвідини академіком Зінов'євщини у добу комуністичної влади в 20–30-х рр. ХХ ст. так: «У глухому селі Благодатному, де я тоді вчився і куди ще не сягала рука радянської влади. Зате сягав туди голос Дмитра Яворницького, який на запрошення вчителів розказував по школах про запорожців» [16, с. 22]. Майбутній письменник писав про спілкування вченого з його дідом, дослідження запорозьких пам'яток (надписів на сволоках, одвірках). Яр Славутич відмічав, що візити Д. Яворницького до місця розташування одного із запорозьких зимівників тривали до 1932 р. Цікаво, що називали історика під час цих мандрівок «дідом із Січеслава» [16, с. 23].

Окремий сюжет – це друк матеріалів Д. Яворницького у місцевому часописі «Єлисаветградський вісник». Про них відомо з краєзнавчих досліджень та аналізу епістолярної спадщини. Зокрема, П. Саксаганський згадував в одному із листів до Д. Яворницького: «Як можу я забути того, хто нарешті вицвітив мене ще у 1887 р. у часописі «Єлисаветградський вісник» [5, с. 280]. Цікаво, що знайомство з трупю корифеїв відбулося пізніше: у 1894 р. у м. Харків.

Отже, свідчення П. Саксаганського дає підстави стверджувати про значний інтерес академіка до справи українського театру ще до особистого знайомства. На жаль, примірник цього часопису не зберігся, тому судити про зміст статті ми можемо лише зі слів П. Саксаганського. Співпраця Д. Яворницького із цим виданням тривала й надалі. Зокрема, у 1889 р. у «Єлисаветградському віснику» побачили світ ще дві його праці «Ілля Муромець у переказі малоросійського сліпця» та один з варіантів «Приказки до нюхарів» [10, с. 23].

Д. Яворницький підтримував дружні та інтелектуальні зв'язки з мистецькими та науковими колами Єлисаветграда. Найбільше він контактував з корифеями українського театру: дружив, допомагав, ділився творчими планами, консулював при постановці п'єс, пошиттю одягу для сценічних образів. Г. Маринич, актор трупи П. Саксаганського та М. Садовського, пригадуючи візити трупи до Катеринослава в 1911 р., писав про зустрічі Дмитра Івановича «великого приятеля братів Тобілевичів» з корифеями українського театру: «Ми, молоді актори, з цікавістю стежили, як цю сиву людину зустрічали й сердечно розмовляли за лаштунками Іван та Панас Карповичі» [17, с. 50–51]. Д. І. Яворницький також був знайомий із М. Садовським.

Та особливо близькими були стосунки з родинами Кропивницьких та Саксаганських, що доводить аналіз епістолярної спадщини Д. Яворницького. Наведемо найбільш цікаві та знакові уривки з їх листування. У листі до історика Я. Новицького від 1884 р. міститься оцінка ролі «театру корифеїв» в історії українського народу: «Велику справу зробив Кропивницький. Ми зі своєю археологією і, мабуть, Запорозжям навряд чи змогли б досягти такого» [7, с. 156].

У листі до В. Новицького він також згадував і про людські якості М. Кропивницького: «що то за душа щира, добра та талановита» [7, с. 156]. Д. Яворницький у листах до друзів неодноразово схвально писав про Єлисаветградську трупу, її успішні гастролі в Петербурзі. Запрошував до себе в гості на «суботки», вводив у коло своїх друзів: познайомив з І. Рєпіним [7, с. 173–174]. У художника від тої зустрічі залишилися найтепліші спогади [14, с. 275].

М. Кропивницький дістав від Д. Яворницького найліпшу з його уст оцінку: «був у мене Кропивницький – козацька душа. Тричі поцілував його у макушку» [7, с. 154]. Своєрідно писав Д. Яворницький і про бажання театралів поїхати з ним на розкопки: «Кропивницький та Саксаганський просяться на розкопки. Ідуть зі мною. Хай козаки почвалають з отаманом, хай!» [7, с. 174]. У листах називають один одного оригінально: «Кропивницький – козацька душа», Яворницький – «батько запорізький Дмитро». В одному з листів до історика М. Кропивницький називає Україну «Гайдамаччиною», щиро співчуваючи Д. Яворницькому: «Як бачиш я вже в Гайдамаччині. Степи, могили, балки, переліски, хутора й села, рясніють квіточки, травця зеленіє. А ти, мій голубе, сидиш там у тім гнилім Петрограді та зітхаєш та сумуєш» [7, с. 182–183].

М. Шубравська писала, що особливо близьким Д. Яворницький був із М. Кропивницьким [19, с. 23]. Син М. Кропивницького також називає Д. Яворницького близьким приятелем батька [11, с. 15]. З ними, як довели дослідники, він ділився творчими планами, мандрував. Аналіз епістолярної спадщини академіка, з якої, на думку Ю. Мицика, до нас дійшла лише невелика частина, переконує, що не менш приятельними були також стосунки з П. Саксаганським [13].

Д. Яворницький консультував його при втіленні образу возного, допоміг пошити запорозький жупан. В одному з листів актор навіть просив історика потурбуватися про свого сина і влаштувати його на практику на одне з катеринославських підприємств. Своє прохання П. Саксаганський пояснює просто: «ти завжди вештаєшся помежи вищим колами». В одному з листів переживає за здоров'я друга після операції [5, с. 272–275].

Як історик, Д. Яворницький отримував від П. Саксаганського питання світоглядного характеру, які стосувалися російсько-українських

відносин, і, на жаль, не втратили актуальності. У 1924 р. в одному з листів він згадував, що разом з І. Карпенком-Карим підтримував Російську імперію у Першій світовій війні. Саме через це вони посварилися з М. Садовським, який був «пораженцем». Намагаючися розібратися у ситуації та визначити свою позицію, П. Саксаганський ставить питання вельми оригінально: «Чи було б краще великій державі, щоб її полупили. Чи моральне було б таке бажання організованого українського громадянства. Мені потрібна наукова підкладка. Як взагалі ти мислиш цю справу?» [5, с. 276].

До одного з листів до Д. Яворницького П. Саксаганський додає слова, які десь підслухав, для словника, який укладав історик. Вислів дуже колоритний та оригінальний: «повалив мене на землю і колінчив у груди, чисто мене обезвічив». П. Саксаганський додає «коли слова добрі, буду дуже радий» [5, с. 272].

Крім цього, діячі української культури вшановували один одного у віршах, статтях у часописах. М. Кропивницький в одному з листів до Д. Яворницького своєрідно «обіграє» слова відомої пісні, звертаючись до нього «ой Дмитре, мій Дмитре, прихильний та щирый» [5, с. 182–183]. А у збірці віршів Д. Яворницького «Вечірні зорі» два присвячено акторам елісаветградської трупи: М. Заньковецькій «З тебе фортуна не сміялась...» та М. Кропивницькому «Як читав ти нам Шевченка...» [21, с. 14, с. 88–89]. Останній вірш цікавий тим, що Д. Яворницький не погоджується з оцінками, які поет дав гетьману: «Нащо було розрізняти стовпи тієї величчя? Як би було то з'єднати двох синів тих України. Тоді була б інша справа, була б інша наша доля. І річ наша не вмирала. Один був би за гетьмана, бо велику силу має, а другий співав би вільно» [21, с. 88–89].

Підкреслимо, що Д. Яворницький був обережним у передачі інформації стороннім про свої стосунки з М. Кропивницьким після смерті видатного актора та драматурга. Зокрема, одному з них, П. Руліну, який просив у Д. Яворницького передати йому листи відомого актора та режисера для написання розвідки про М. Кропивницького [6, с. 253–254], він відповів доволі різко, приховуючи правду: «з М. Кропивницьким я не листувався. Писати про те, що я знаю з його життя, у мене зараз немає часу. Прошу пробачити за таку відповідь» [7, с. 235]. Листів П. Рулін так і не отримав [6, с. 254].

Важко складалися стосунки у Д. Яворницького з елісаветградським істориком В. Ястребовим. Знані дослідники постаті Д. Яворницького М. Шубравська та С. Абросимова згадували про нього як про одного з найдошкульніших критиків праці Д. Яворницького «Вольності запорозьких козаків» [19; 1]. М. Шубравська пише, що відгук В. Ястребова в «Киевской старине» «був настільки необ'єктивним, що змусив Яворницького виступати з відповіддю на обвинувачення»

[19, с. 49–51]. Однак подібна думка дослідниці є суперечливою. Наприклад, В. Біднов також згадував про критику творів Д. Яворницького, але вважав її об'єктивною, бо попри негатив, його опонентами завжди відзначалася велика кількість зібраних істориком матеріалів [2, с. 21].

Ознайомлення з матеріалами дискусії на сторінках часопису дає підстави сумніватися у необ'єктивності В. Ястребова. Навпаки аналіз його відгуку свідчить про уважне прочитання дослідження Д. Яворницького, яке Єлисаветградський історик оцінив як «кропітку працю з топографії земель, які раніше входили до складу запорозьких вольностей». В. Ястребов відзначив працелюбність автора, порівняв його нову працю із попередньою «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу», але при цьому він доволі жорстко, але обґрунтовано та аргументовано покритикував її автора. Зокрема, В. Ястребов навів приклади плутанини географічних назв, їх невідповідності часу вживання та території, згадав про неаргументовані твердження (походження назви фортеці св. Єлисавети), застосування неперевіраних легенд, помітив необережне цитування та відсутність критичного ставлення до джерел, а також вказав на недоліки методики дослідження [24].

Д. Яворницький відповів своєрідними «п'ятьма тезами» В. Ястребову, зазначивши, «що вважає себе абсолютно правим, тому приймає зауваження без істотного для себе значення, але вони стосуються більшою мірою деталей, чим загальної постановки питання» [22]. Проте наступна відповідь В. Ястребова була настільки аргументованою та переконливою і містила посилання на нові мовні, географічні, фактографічні неточності, а також зауваження про відсутність критичного ставлення до джерел (не обійшлося і без відвертого глузування про виключно «господарську цінність» окремих документів, що Д. Яворницький вирішив припинити дискусію [25].

Отже, критика В. Ястребова була послідовною, конструктивною, без шовіністичної заангажованості російського історика до праці дослідника козацької минувшини. Підходи В. Ястребова були точною зору професійного академічного історика на дослідження, безумовно високого рівня, але історика-аматора. До речі, і сам Д. Яворницький доволі скромно оцінював свій талант історика, більшою мірою вважав себе археологом, і визнавав, що його власні роботи стоять значно нижче, наприклад, за роботи М. Грушевського: «Ну, який я вчений? Ось Грушевський – це дійсно вчений» [17, с. 84].

Після аналізу наукової дискусії варто декілька слів сказати про особистість науковця В. Ястребова. Це був фаховий історик, який тривалий час працював у Єлисаветградському земському реальному училищі. Він фанатично та професійно займався археологічними розкопками, збором етнографічного матеріалу, ретельно опрацьовував

архівні джерела, був автором кількох монографій, багато друкувався в «Киевской старине», співпрацював із московськими та паризькими науковими часописами.

Про В. Ястребова схвально писали Ф. Вовк, О. Маркевич, але найліпшу характеристику залишив йому Ф. Сумцов: «Поважна наукова діяльність В. М. Ястребова є живим спростуванням думки про неможливість праці в провінції. Працювати можна, хоч розуміється, вченому доводиться витратити на наукові дослідження більше енергії, більше праці, через недостачу допоміжного матеріалу, і тому така діяльність заслуговує окремого громадського визнання» [23, с. 21].

Не відповідають дійсності і версії про неприйняття російським істориком В. Ястребовим Д. Яворницького як дослідника української козаччини. Представник кола елісаветградських українолюбів Н. Бракер писала, що «у творах В. Ястребова проглядає повага до національних окремішностей народу, постійно відчувається симпатія до українського» [23, с. 20–21].

Отже, аналіз творчих та особистих стосунків видатних діячів української культури підкреслює духовну соборність України, доводить їх плідну та спільну працю на користь України, а також дозволяє зрозуміти доброзичливі людські стосунки між видатними українцями. Ознайомлення з питанням наукових та творчих контактів Д. Яворницького з мешканцями Приінгулля лише підтверджує слова М. Рильського про видатного історика: «Він стояв у центрі тогочасної нашої культури» [17, с. 86].

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С.* Дмитро Яворницький. До 150-річчя від народження / С. Абросимова. – Історія України. – 2006. – № 1–3.
2. *Біднов В.* Дмитро Еварницький / В. Біднов // Сучасники про Д. І. Яворницького / упоряд. М. Чабан. – К., 2006.
3. *Галицький М.* Слово про велетнів української культури Марка Кропивницького і Дмитра Яворницького / М. Галицький // Науковий збірник Кіровоград. обл. краєзнавчого музею. – Кіровоград, 2012. – С. 82–88.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. – Д., 1997.
5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 2 : Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 1999.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 3 : Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад. С. В. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної – Д., 1997.
7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. : С. В. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної – Д., 1997.

8. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 5 : Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад. : С. В. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної – Д., 2010.

9. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 6 : Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад. : С. В. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Скішов та ін. за заг. ред. Н. І. Капустіної – Д., 2012.

10. *Кизименко П.* Козаки не за порогами, або сучасна територія Кіровоградщини як невід’ємна складова частина «Вольностей війська Запорозьського» / П. Кизименко. – Кіровоград, 1992.

11. *Кропивницький В.* Із сімейної хронічки Марка Кропивницького (Спогади про батька) / В. Кропивницький. – К., 1968.

12. *Мицик Ю.* Невідомі листи Марка Кропивницького та Панаса Саксаганського / Ю. Мицик // Українська драматургія і театр у сім’ї братніх культур. – Кіровоград, 1982. – С. 56 – 58.

13. *Мицик Ю.* «Щиро прихильний» (3 листів корифея українського театру) / Ю. Мицик // Кур’єр Кривбасу. – 1995. – № 37 – 38. – С. 14 – 18.

14. *Ретин И.* Письма к художникам и художественным деятелям / И. Ретин. – М., 1952.

15. *Світленко С. І.* Українські інтелектуальні зв’язки Д. І. Яворницького в Наддніпрянщині дореволюційного періоду / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 25–48.

16. *Славутич Я.* Місцями Запорізькими. Нариси та спогади / Я. Славутич. – Д., 1991.

17. Сучасники про Д. І. Яворницького / упоряд. М. Чабан. – К., 2006.

18. *Шепель Ф.* В Єлисаветграді був, в Олександрії був, у Чорному лісі був (Наш край у листуванні Дмитра Яворницького / Ф. Шепель // Народне слово. – 2014. – 3 квіт. – С. 8 – 9.

19. *Шубравська М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклористична, етнографічна діяльність / М. Шубравська. – К., 1972.

20. *Яворницький Д.* Запорозжя в залишках старовини і переказах народу : у 2 ч. – Ч. 2 / Д. Яворницький. – Д., 2005.

21. *Яворницький Д.* Вечірні зорі / Д. Яворницький. – Катеринослав, 1910.

22. *Яворницький Д.* По поводу рецензии книги «Вольности запорожских казаков» / Д. Яворницький // Киевская старина. – 1891. – № 4. – Т. XXXIII. – С. 174–177.

23. *Янчуков С.* З іменем Володимира Ястребова / С. Янчуков. – Кіровоград, 2005.

24. *Ястребов В. Д. И.* Эварницкий. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк / В. Ястребов // Киевская старина. – 1891 – № 2. – Т. XXXI. – С. 352–356.

25. *Ястребов В.* Ответ Д. И. Эварницкому / В. Ястребов // Киевская старина. – 1891. – № 4. – Т. XXXIII. – С. 177–180.

Надійшла до редколегії 14.07.2015

УДК 94 (477) Яворницький «1917–1933»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**УКРАЇНСЬКІ НАУКОВО-ОСВІТНІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ
КОМУНІКАЦІЇ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО ПЕРІОДУ
1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.**

Висвітлено різноманітні інтелектуальні контакти Д. І. Яворницького періоду 1920-х – початку 1930-х рр. Розглянуто науково-освітню діяльність визначного вченого крізь призму методу мережевого аналізу. У 1920-х – на початку 1930-х рр. українська науково-освітня мережа Д. І. Яворницького не обмежувалася Катеринославщиною/Дніпропетровщиною, підтримувалися інтелектуальні зв'язки з українськими вченими Слобожанщини та Лівобережжя, Київщини, Волині та Поділля, Південної України. Показано, як наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. інтелектуальне коло дніпропетровських професорів, яке становило ядро його науково-освітньої мережі, було штучно зруйноване зусиллями комуністичного тоталітарного режиму. Політичних репресій зазнали учні вченого, його однодумці в різних регіонах України.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, кафедра історії України, КІНО/ДІНО, українознавчі студії, інтелектуальні зв'язки, науково-освітня інтелектуальна мережа, науково-освітня діяльність, науково-освітні комунікації.

С. И. Светленко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**УКРАИНСКИЕ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ
Д. И. ЯВОРНИЦКОГО ПЕРИОДА 1920-х – НАЧАЛА 1930-х гг.**

Освещены разнообразные интеллектуальные контакты Д. И. Яворницкого периода 1920-х – начала 1930-х гг. Рассмотрена научно-образовательная деятельность выдающегося ученого сквозь призму метода сетевого анализа. В 1920-х – в начале 1930-х гг. украинская научно-образовательная сеть Д. И. Яворницкого не ограничивалась Екатеринославщиной/Днепропетровщиной, поддерживались интеллектуальные связи с украинскими учеными Слобожанщины и Левобережья, Киевщины, Волины и Подолии, Южной Украины. Показано, как в конце 1920-х – в начале 1930-х гг. интеллектуальный круг днепропетровских профессоров, который образовал ядро его научно-образовательной сети, был искусственно разрушен усилиями коммунистического тоталитарного режима. Политическим репрессиям подверглись ученики ученого, его единомышленники в разных регионах Украины.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, кафедра истории Украины, ЕИНО/ДИНО, украинноведческие исследования, интеллектуальные связи, научно-

образовательная интеллектуальная сеть, научно-образовательная деятельность, научно-образовательные коммуникации.

S. I. Svitlenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**D. I. YAVORNYTSKY'S UKRAINIAN SCHOLARLY
AND EDUCATIONAL INTELLIGENT COMMUNICATIONS
IN 1920's – EARLY 1930's**

The author deals with various D. I. Yavornytsky's intellectual contacts at the period of 1920 – early 1930's. This prominent historian's scholarly and educational activity is being studied with the method of network analysis. This approach allows us to simulate his intelligent network and recreate its vertical and horizontal structure. During that period D. Yavornytsky's research and educational activity was connected with Ekaterinoslav (after 1926 – Dnipropetrovsk) Institute of Public Education. Under Yavornytsky's guidance, Ukraine History Department of Ekaterinoslav Institute of Public Education became an important intellectual center to research and teach Ukrainian history where horizontal (among colleagues) and vertical (between teachers and students) intellectual ties were being developed. In 1920 s – early 1930 s. Yavornytsky's research and academic network was not limited only by the Ekaterinoslav / Dnipropetrovsk region. The historian kept important intellectual communication with Ukrainian scholars who were from Sloboda, Left Bank, Kyiv, Volhynia and Podolia regions, as well as those who were from South of Ukraine. The author studies how the intellectual circle, represented the core of Yavornytsky's research and education network, was purposefully destroyed by the communist totalitarian regime in late 1920 s – early 1930 s. D. Yavornytsky's followers, former students and like-minded historians from different regions of Ukraine suffered from political repressions.

Key words: D. I. Yavornytsky, Ukraine History Department in Ekaterinoslav / Dnipropetrovsk Institute of Public Education, Ukrainian studies, research and educational activity, scholarly and educational intellectual network, scholarly and educational intellectual communication.

Життя та діяльність Д. І. Яворницького за радянських часів уже перебували у фокусі уваги дослідників [5; 21]. Утім, ця тематика далеко не вичерпала свого пізнавального потенціалу. Взяті хоча б науково-освітню діяльність відомого вченого. Ця сюжетна лінія вже дістала певне висвітлення у працях С. В. Абросимової [1; 2; 3], В. М. Заруби [9], В. В. Іваненка, А. І. Голуба, О. А. Удода [10; 17], А. В. Портнова [14; 15], В. В. Ченцова [21; 22], Г. К. Швидько [23] та ін., хоча введення до наукового обігу документів і особливо епістоляріїв у новітніх археографічних публікаціях, як і надбання сучасної теорії та методології досліджень, викликають потребу в новому осмисленні діяльності Д. І. Яворницького в контексті радянського історично-

го часу. Науково перспективним видається розгляд науково-освітньої діяльності ученого крізь призму методу мережевого аналізу, що відкриває можливість змодельовати науково-освітню мережу Д. І. Яворницького, розглянути її вертикальні й горизонтальні структури [12].

У 1920-х науково-освітня діяльність Д. І. Яворницького інституційно була пов'язана з Катеринославським (а з 1926 р. – Дніпропетровським) Інститутом народної освіти (ІНО), який в 1920 р. постав на місці реорганізованого Катеринославського університету і функціонував до 1933 р. Першого січня 1921 р. у Катеринославському ІНО створили кафедру історії України, керівником якої був Д. І. Яворницький.

Варто зазначити, що на той час у Катеринославському ІНО бракувало кадрів. Так, в іменному списку викладачів цього вищого навчального закладу на березень 1921 р. налічувалося лише 43 особи, серед яких тільки два професора-історика: Д. І. Яворницький та М. Ф. Злотников. Поряд із ними можна назвати лише ще одного викладача з університетським дипломом історика, яким був В. М. Євстаф'єв [18, арк. 65]. Таким чином, на перших порах навряд чи можна вести мову про кафедру історії України Катеринославського ІНО в повному розумінні цього слова.

Судячи з архівних матеріалів, у 1923/24 н.р. підрозділ отримав таку назву – кафедра історії України і історії місцевого краю, що не дивно, бо професор Д. І. Яворницький вже мав добре розроблений і апробований навчальний курс «Історія місцевого краю». На кафедрі велась і наукова робота, яку проводили професор Д. І. Яворницький і викладач І. С. Степанов [25; 19, арк. 3 зв., 15 зв.].

У наступному навчальному році кадрова ситуація залишалася незмінною. Так, у звіті за осінній триместр по факрофобру 1924 р., в переліку кафедр, при яких велась науково-педагогічна робота, по кафедрі історії України (вже без «історії місцевого краю») знову зазначено лише дві особи – професор Д. І. Яворницький та викладач І. С. Степанов. Подібна малочисельність була притаманна всім 34 кафедрам тодішнього Катеринославського ІНО [20, арк. 182 зв. – 183].

За даними С. В. Абросимової, у квітні 1924 р. на прохання самого Д. І. Яворницького його звільнили від читання лекцій в Катеринославському ІНО. За припущенням цієї ж дослідниці, зазначений факт можна пов'язати з набуттям кафедрою статусу науково-дослідної і переведенням підрозділу з КІНО до Катеринославського (з 1926 р. – Дніпропетровського) історико-археологічного музею, де він функціонував під керівництвом Дмитра Івановича до 1930 р. [1, с. 286; 3, с. 31].

У фонді Народного комісаріату освіти УРСР Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України зберігається протокол засідання бюро Катеринославського ІНО від 19 квітня

1924 р., згідно з яким керівництво вищого навчального закладу заслухало виписку з протоколу засідання колегії Укрглавпрофобра про звільнення проф. Д. І. Яворницького. Відтак рішення з даного питання приймалося не на місці, а на столичному рівні й напевно задовольняло прохання самого вченого. Якби було по-іншому, бюро Катеринославського ІНО навряд чи б наважилося прийняти таку ухвалу: «Просити проф. Еварницького залишитися і вести заняття в музеї» [20, арк. 116].

Знаючи творчий шлях Дмитра Івановича, маловірогідно, щоб він цілком самостійно вдався до такого кроку, адже читання лекцій було його улюбленим заняттям. Гадаю, що справа, значною мірою, в суспільно-політичній атмосфері несвободи, яка почала утверджуватися вже в першій половині 1920-х рр. Як свідчать архівні документи Народного комісаріату освіти республіки, у зазначений період поширювалася практика написання характеристик на викладачів ІНО, обов'язковим пунктом яких була «політична лояльність» до більшовицької влади. Ті ж викладачі, котрі виявляли опозиційність або ворожість до існуючого режиму, «намічалися до заміни» [20, арк. 95, 96 зв., 97, 98 зв.].

Принагідно нагадаю, що 1924 р. в Києві відбувся показовий процес над змінювиською інтелігенцією, в перебігу якого перед судом постало 18 академіків, професорів, представників інтелігенції. Згаданий процес стимулював практику складання політичних характеристик на представників інтелігенції.

Незабаром після політичного процесу партійне керівництво в Катеринославі отримало «Політзвіт по Катеринославському ІНО за осінній триместр, що закінчився». У цьому документі є вельми промовиста характеристика й на Д. І. Яворницького: «Еварницький Д. І. Професор. Українознавство. За ідеологією чорносотенець. Запропонований до заміни...» [16, с. 790]. Напевно, такий висновок не залишився поза увагою. Наслідком цілком могла бути «власна заява» Д. І. Яворницького, яка фактично відлучала його від педагогічної роботи зі студентством у Катеринославському ІНО [1, с. 286].

Поряд із вищезазначеним не можна не враховувати й соціально-економічний чинник. Досить прикметною є оцінка ситуації у квітні 1924 р. ректором Катеринославського ІНО М. М. Кашкаровим: «Скорочення жалування і невеликі ставки поставили оплату педагогічного персоналу ІНО в дуже тяжке становище. Наслідком цього став ухід ряду викладачів» [20, арк. 48].

За вказаних обставин стає цілком зрозумілим, чому Бюро Катеринославського ІНО прохало відомого вченого продовжити заняття зі студентами на базі музею і тим самим пішло на компроміс. Адже професор Д. І. Яворницький був ключовою фігурою в галузі історичної україністики Катеринославського ІНО.

Судячи з усього, Д. І. Яворницький пішов назустріч керівництву ІНО і продовжив співпрацю з вищим навчальним закладом. Так, у звіті методкома факпрофобра з 10 вересня по 10 грудня 1924 р. прізвище відомого професора знаходимо в числі тих, хто був причетний до організації функціонування вечірніх курсів ІНО для членів робітпросу і запропонував свій навчальний курс – «Основні проблеми краєзнавства». Поруч із Дмитром Івановичем свої пропозиції надали професори М. В. Бречкевич та М. Ф. Злотников, які в той час очолювали кафедри всесвітньої історії і історії Росії відповідно [20, арк. 174, 182 зв.].

Велике значення для подальшого й динамічнішого розвитку науково-освітньої мережі Д. І. Яворницького мало здобуття вченим академічного звання член-кореспондента ВУАН у 1924 р. Того ж року було створено науково-дослідну кафедру українознавства, котра інституційно підпорядковувалася безпосередньо ВУАН. Організаційно нову кафедру перевели з Катеринославського ІНО до Катеринославського (з 1926 р. – Дніпропетровського) історико-археологічного музею.

На наш погляд, завданням саме цього підрозділу, а не кафедри історії України попередніх років, як стверджував В. М. Заруба, стало дослідження різних аспектів українознавства з культурологічним спрямуванням та підготовка науковців у цій царині. Структурно науково-дослідна кафедра українознавства спочатку поділялася на дві секції. Першу з них – археології, етнографії та історичної географії України й історії Запорожжя – очолив професор Д. І. Яворницький, а другу – економічної і соціальної історії України – професор М. Ф. Злотников, колишній приват-доцент Петроградського університету, який належав до першої генерації кадрів вищої кваліфікації Катеринославського інституту народної освіти, а в 1923–1928 рр. – проректор Катеринославського (Дніпропетровського) ІНО [9, с. 40–41].

Незабаром у підрозділі заснували ще одну секцію – загальної історії у зв'язку з історією України – на чолі з професором М. В. Бречкевичем, уже знаним істориком-славистом, спеціалістом зі стародавньої та середньовічної історії, який переїхав із Казанського університету до Катеринослава ще в 1923 р. У наступному 1926 р. на кафедрі працювали чотири секції: історії України (керівник – проф. Д. І. Яворницький), історії робітничого руху на півдні України (проф. М. Ф. Злотников), словесно-етнографічна (проф. П. О. Єфремов), загально-історична (проф. М. В. Бречкевич) [9, с. 41; 15, с. 19].

Кафедра українознавства на чолі з професором Д. І. Яворницьким стала важливим інтелектуальним осередком науково-педагогічного осягнення українознавчих студій, на базі якого набули розвитку горизонтальні (між колегами) і вертикальні (між учителями і учнями) інтелектуальні зв'язки. Сам Дмитро Іванович вирізнявся активністю й

результативністю роботи. Він підготував до друку курс «Історія місцевого краю», працю «Культурні багатства краю Катеринославського музею», розпочав написання монографії «Колонізація колишніх північних країв вольностей запорозького козацтва», читав курс «Джерела до історії запорозького козацтва». Поряд із видатним дослідником велику науково-дослідну й викладацьку роботу проводили його однопідприємці: професор М. Ф. Злотников, А. В. Новак, І. С. Степанов, які здійснювали наукові розвідки, читали курси лекцій, вели спецкурси і спецсемінари, популяризували історичні знання з історії України в робітничих аудиторіях, клубах, у сільській місцевості [9, с. 41].

Наявність кількох професорів надавала можливість успішно направляти роботу молодих учених (А. Новак, І. Степанов) та здійснювати наукове керівництво аспірантами (К. Гуслистий, П. Матвієвський, П. Козар, Т. Гавриленко, Т. Скубицький), які розпочали дослідження в галузях історії, археології, етнографії, фольклору [3, с. 31]. Відтак інтелектуальне ядро навколо Д. І. Яворницького розширилося.

Напевно, не випадково в 1925 р. за ініціативою Д. І. Яворницького було організовано Наукове товариство в Катеринославі, яке стало філією ВУАН. Дмитра Івановича обрали почесним президентом, головою-президентом – Ю. В. Коршуна, секретарем – П. О. Єфремова. Товариство проводило зібрання, заслуховувало й обговорювало доповіді, лекції. Д. І. Яворницький ініціював ряд його засідань. Зокрема, 15 лютого 1925 р. з ініціативи вченого товариство провело одне з них, присвячене початку книгодрукування в Україні. Сьомого червня того ж року Наукове товариство відмітило 150-річчя ліквідації Нової Січі. Розпочалося засідання доповіддю Д. І. Яворницького «Запорозьке козацтво перед судом історії». Засідання товариства сприяли професійному зростанню молодих дослідників, зокрема І. А. Козара, Д. Ф. Чернявського та ін., які формувалися під впливом Дмитра Івановича [9, с. 42].

Творча постать Д. І. Яворницького привертала увагу українських учених. 15 вересня 1924 р. з листом до Дмитра Івановича звернувся дослідник давньої історії України, співробітник ВУАН і Київського ІНО В. О. Пархоменко, який за умов скорочення штатів мав намір переїхати до Катеринослава, де розраховував обійняти посаду помічника директора місцевого музею та професора Катеринославського ІНО. У 1926–1929 р. Володимир Олександрович активно співпрацював з Дмитром Івановичем. У Дніпропетровському ІНО він посів посаду професора, став керівником семінару підвищеного типу з історії України і водночас очолив відділ історії кочовиків Степу крайового історико-археологічного музею. У 1927 р. В. О. Пархоменко взяв участь у першій Дніпрогесівській археологічній експедиції, що розгорнула розкопки під керівництвом Д. І. Яворницького [7, с. 419, 825; 10, с. 201; 14, с. 19].

У той період Д. І. Яворницький був обраний почесним головою Дніпропетровського наукового товариства при ВУАН. До діяльності цього товариства прилучився й В. О. Пархоменко, якого в 1927 р. обрали його головою. Він розширив коло наукових контактів, мав постійний зв'язок з ВУАН. Як і Дмитро Іванович, В. О. Пархоменко був у постійному творчому пошуку. Однією із творчих задумок професора стало обґрунтування розробки нової дисципліни – «Історія Східної Європи» [15, с. 53 – 54].

У 1928 р. українські вчені-однодумці організували урочисте засідання на пошану пам'яті видатного українського вченого-енциклопедиста М. О. Максимовича. Промовистим фактом є те, що з доповідями про історичні, лінгвістичні та гуманістичні погляди Михайла Олександровича виступили Д. І. Яворницький, П. О. Єфремов, В. О. Пархоменко та ін. Втім, уже влітку того ж року у В. О. Пархоменка виникли «неприємності», через які він збирався залишити Катеринослав.

Д. І. Яворницький та його однодумці перебували в полі зору ДПУ. В жовтні 1928 р. ДПУ отримало інформацію про зміст антирадянської розмови між Д. І. Яворницьким і професорами В. О. Пархоменком та Г. Є. Єврейновим, у ході якої, за даними доповідної записки окрвідділу ДПУ про політичний стан Дніпропетровського округу з 1 січня по 1 жовтня 1928 р., Дмитро Іванович висловився таким чином: «Не довго залишилось радвладі панувати. Скоро Україна звільниться від ярма кацапів. Ми повинні роз'яснити селянству, хто його друг, хто ворог...» [4, с. 144; 10, с. 201; 15, с. 54 – 55].

Плідна співпраця між ученими була перервана внаслідок арешту В. О. Пархоменка. 30 вересня 1929 р. Дніпропетровський ОКРвідділ ДПУ УРСР інкримінував професору Дніпропетровського ІНО участь у «підпільній контрреволюційній організації» «Спілка визволення України», за завданням якої він нібито проводив контрреволюційну роботу у Дніпропетровському науковому товаристві. Із протоколу допиту В. О. Пархоменка від 10 жовтня 1929 р. стало відомо про коло осіб «щирих» українців, які ставилися співчутливо до всього українського. До цього кола знайомих ученого належали й професори, зокрема П. О. Єфремов, С. Й. Ринський та Д. І. Яворницький. За рішенням засідання «Судової Трійки» від 28 січня 1930 р. Володимира Олександровича ув'язнили в концтабір терміном на 10 років [13, с. 15–16, 18–20].

Наприкінці 1920-х рр. настали непрості часи і для інших професорів Дніпропетровського ІНО інтелектуального кола Д. І. Яворницького. Про їх долю в тоталітарній державі вже згадувалося в сучасній українській історіографії. Зазначимо, що талановитий дослідник-славист М. В. Бречкевич у 1930 р. дістав таку промовисту характеристику, не сумісну з посадою в радянській вищій школі: «Буржу-

азний реакційний професор..., який маскувався марксістською фразою для пропаганди буржуазної реставраторської ідеології». Незабаром М. В. Бречкевич позбувся посади професора в ДІНО і був змушений виїхати за межі радянської України. Дещо пізніше, у 1932 р., така ж доля спіткала й професора М. Ф. Злотникова, який після обвинувачень у «буржуазності» був змушений переїхати до Москви [15, с. 27–28].

У 1930 р. тоталітарний режим приступив до інституційного руйнування інтелектуальної науково-освітньої мережі Д. І. Яворницького. Свідченням цього стала ліквідація кафедри українознавства, очолювана відомим ученим. Серед причин припинення діяльності цього науково-дослідного підрозділу, як і ще трьох таких же в Україні, називалися неплановість роботи у розробці наукових питань та в організації підготовки аспірантів, неузгодженість у роботі, паралелізм, розпорошеність кадрів тощо. Водночас не менш важливим чинником для влади було й те, що закриття кафедри сприяло б боротьбі проти «старих буржуазних концепцій», актуалізації тематики досліджень, звичайно, в контексті боротьби за утвердження марксистсько-ленінського висвітлення історичного процесу [17, с. 25].

Як бачимо, на рубежі 1920-х – на початку 1930-х рр. інтелектуальне коло дніпропетровських професорів навколо Д. І. Яворницького, яке становило ядро його науково-освітньої мережі, важливу складову її горизонтальних зв'язків, було штучно зруйновано зусиллями комуністичного тоталітарного режиму. Така була плата за утвердження в країні моністичної ідеології, політики, освіти і науки.

У 1920-х – на початку 1930-х рр. Д. І. Яворницький прищеплював науковий інтерес до історії, археології, етнографії та мовознавства у своїх учнів, що, безсумнівно, сприяло становленню мережі вертикальних інтелектуальних зв'язків по лінії вчитель – учні. Важливе значення для згуртування інтелектуального оточення Д. І. Яворницького мало розгортання робіт комплексної науково-дослідної археологічної експедиції на Дніпробуді в 1927–1932 рр. [3, с. 32].

У 1920-х рр. до плеяди наукової молоді, пов'язаної з Дмитром Івановичем, належав В. В. Білий, який наприкінці 1924 р. працював завідувачем етнографічного відділу Катеринославського крайового музею, а восени наступного року вступив до аспірантури Катеринославської кафедри українознавства. У 1926 р. він перепрофілювався і розпочав навчання в аспірантурі на кафедрі мовознавства і літератури в Київському ІНО, згодом став працювати у ВУАН.

Листи Володимира Васильовича до Дмитра Івановича періоду 1925–1937 рр. містять інформацію про його зацікавленість в археологічних розкопках, участь у публікаціях наукових рукописів та спогадів визначного вченого, збиранні для нього етнографічного, лексичного матеріалу та першоджерел до історії Катеринослава – Дніпропе-

тровська. Становлять інтерес згадки В. В. Білого про підтримку кандидатури Д. І. Яворницького 25 установами під час виборів до ВУАН у 1929 р., а також відомості про західних професорів до проєктованого Г. Потьомкіним Катеринославського університету в 1784 р., якими цікавився Д. І. Яворницький в другій половині 1930-х рр., працюючи над «Историей города Екатеринослава» [7, с. 61, 64, 65, 66, 67, 68, 788].

В. В. Білий належав до прихильників українських ідейних переконань. У відповідному дусі він виховував і свого сина. «...Росте справжнім козаком», – з гордістю писав він про нього своєму вчителю 8 травня 1925 р. Безсумнівно, такий вчений не міг бути непоміченим відповідними органами більшовицької влади, про що В. В. Білий згадував у листі до Д. І. Яворницького від 10 вересня 1927 р.: «Моя справа закінчилась і не дуже погано і не дуже добре для мене, хоч перехвилювався, звісно, чимало». Останній лист Володимира Васильовича надійшов учителю 16 лютого 1937 р. Подальші наукові й людські контакти між ними перервалися через арешт і розстріл талановитого вченого В. В. Білого, обвинуваченого в належності до української націоналістичної організації серед наукових працівників АН УРСР [7, с. 62, 63, 69, 788].

До наукової молоді інтелектуального кола Д. І. Яворницького належав український археолог і краєзнавець В. А. Грінченко, який 1925 р. вступив до Катеринославського ІНО, працював у Катеринославському музеї і брав активну участь у Дніпробудівській археологічній експедиції. Його листи до «батька, Дмитра Івановича» періоду 1928–1932 рр. містять цікавий матеріал про організацію і проведення археологічних розкопок [7, с. 134–148, 797].

Одним з учнів Д. І. Яворницького був П. А. Козар. У 1924–1926 рр. він навчався в аспірантурі при Катеринославському ІНО і під керівництвом Дмитра Івановича розробляв тему «Як склався стан лоцманів в запорозькі часи та як він далі розвивався і наскільки зберігся до нашої доби». У 1925–1931 рр. молодий вчений працював завідувачем історико-археологічного відділу Дніпропетровського історичного музею, у 1927–1928 рр. брав активну участь в експедиціях Етнографічної комісії ВУАН, а в 1927–1930 рр. працював у складі Дніпробудівської експедиції. Результатом досліджень ученого став нарис «Дніпровські лоцмани», що побачив світ у 1929 р.

Листування П. А. Козара з Дмитром Івановичем періоду 1925–1930 рр. свідчить, що він належав до найближчих співробітників свого учителя, виконував ряд його наукових доручень. У процесі цієї роботи Павла Антоновича цікавили книжкові й музейні колекції, археологічні старожитності. У 1928 р. він приступив до самостійних розкопок.

Українські ідейні погляди П. А. Козара призвели до його трьох арештів періоду 1928–1931 рр. «за антирадянську агітацію і зв'язки з куркулями» і навіть до ув'язнення. Так, листи до Дмитра Івановича від 9 та 28 січня 1929 р. свідчать, що молодий вчений перебував у камері, де була зібрана «ціла Академія». Навіть за таких умов П. А. Козар не гаяв часу і збирав лінгвістичний матеріал (слова і прізвища) для наукового словника Д. І. Яворницького. Влітку того ж року він уже мав можливість відновити розкопки. У листах періоду 29 червня 1929 р. – 30 серпня 1930 р. науковець неодноразово сповіщав свого учителя із сіл Привольне, Августинівка, Федорівка про хід польових археологічних досліджень, які проводили А. В. Добровольський, М. О. Міллер, П. І. Смолічев, В. А. Грінченко, він особисто та ін. [11, с. 6 – 7, 9; 7, с. 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 807–808].

До кола однодумців Д. І. Яворницького в галузях археології та музейної справи належав М. О. Міллер, який листувався з Дмитром Івановичем ще впродовж 1905 – 1914 рр. У 1928 р. епістолярна комунікація відновилася. Це не випадково, бо М. О. Міллер вважав Дмитра Івановича «своїм учителем і духовним батьком», а в Таганрозі, куди переїхав у 1926 р., взявся за археологічні, етнографічні та історичні досліді, організував у місті асоціацію краєзнавців та музей краєзнавства. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. М. О. Міллер працював у Дніпробудівській археологічній експедиції, навіть мав намір переїхати назавжди до Дніпропетровська, але через наклеп не був допущений до роботи в Дніпропетровському крайовому музеї історії та археології. Пізніше вкрай несприятливі життєві обставини стали на заваді й переселенню до Дніпропетровська [7, с. 307 – 314, 315, 322, 326, 332, 336, 337, 338, 348–350].

Цікавою видається інтелектуальна комунікація Д. І. Яворницького з українським археологом, креслярем, художником, директором Петриківського народного музею і співробітником Дніпропетровського історичного музею, учасником Дніпробудівської експедиції В. С. Соляником, який належав до активних кореспондентів ученого періоду 1925 – 1931 рр. Листи Василя Степановича свідчать про його співпрацю з Дмитром Івановичем у галузях мовознавства, матеріальної культури, археології, музеєзнавства [7, с. 502–522, 843].

Талановитим учнем Д. І. Яворницького виявився К. Г. Гуслистий, який із небагатьох за умов тоталітарного режиму зміг продовжити справу вчителя. У 1928 – 1930 рр. він навчався в аспірантурі Дніпропетровського ІНО під керівництвом Дмитра Івановича. Аспірант ретельно вивчав курси, що викладав Д. І. Яворницький на кафедрі українознавства. Важливе значення на цьому початковому етапі дослідницької діяльності молодого вченого мало опрацювання наукових праць Д. І. Яворницького, опанування його методичного інстру-

ментарію. На жаль, закриття кафедри українознавства у Дніпропетровську змусила К. Г. Гуслистого перевестися до аспірантури при науководослідному інституті української культури в Харкові [17, с. 25–26].

Діяльність Д. І. Яворницького та його колег і учнів-однодумців потрапила в поле зору ДПУ УСРР. Так, із щотижневого зведення секретного відділу цієї установи від 4–10 вересня 1927 р. стає відомо про існування в Дніпропетровську «шовіністичного угруповання», яке створив навколо себе з наукових працівників «дуже видний професор, історик і етнограф» Д. І. Яворницький. До складу цього угруповання, за даними ДПУ УСРР, входили професор В. О. Пархоменко, інспектор П. А. Козар, музейний працівник П. Є. Матвієвський, науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею Чапля. З погляду агентурних матеріалів, це була «дрібно-буржуазна, хуторянська націоналістична група, що намагалася керувати громадською діяльністю українських кіл Дніпропетровська». За агентурними даними, учасники групи обмінювалися думками про стан господарства СРСР, зокрема України, і дійшли висновку, що Україна нещадно експлуатується Москвою, що у голодні роки республіка становила резервуар, з якого Москва черпала сили і засоби для підтримки «своїх» революції. Щотижневе зведення наводило обмін думками учасників групи, поміж яких цитувало і слова її керівника: «Москва, – додав Яворницький, могутня тепер. Якби відділилась від неї Україна та інші підкорені народи, вона б нічого не вартувала» [5, с. 177–178].

Інше щотижневе зведення – від 11 – 18 вересня 1927 р. – сповіщало про прагнення «шовіністичного угруповання» в Дніпропетровську навколо професора Д. І. Яворницького. Зокрема, йшлося про наміри популяризації серед мас і молодого покоління «старої літератури» і дискредитації «нових літературних творів», а, крім того, про вплив на сільське учительство, спротив землеустрою з метою відстоювання інтересів заможного селянства, ідейну обробку селянської молоді, що призивалася до лав Червоної армії, намагання єднання з національностями Кавказу і Польщі. Агенти доносили, що група пов'язана з куркульством, групи якого приходять до музею, щоб поспілкуватися з професором Д. І. Яворницьким. Щотижневе зведення сповіщало, що група мала тісний зв'язок із Києвом, зокрема з ВУАН в особі С. О. Єфремова, з Харковом – з професорами А. Рудницьким, А. Синявським, Федоровським та ін. [6, с. 181 – 182].

Вищезазначене підтверджувалося й щотижневим зведенням цього органу від 21–27 серпня 1927 р., в якому йшлося про агітацію професури на Дніпровському будівництві. За цим документом, були отримані дані про те, що члени археологічної експедиції професор Д. І. Яворницький, професор В. О. Пархоменко та аспірант Дмитра

Івановича В. В. Білий «на чолі з самим Еварницьким агітували селян проти Радвлади». Випадки такої агітації співробітники ДПУ спостерігали в с. Лоцманська-Кам'янка, Кодак, Мандриківка, Волоське, Звонецьке, Войськове, Миколаївське-Наддніпрянське та ін. «Антирадянська шовіністична агітація» була зафіксована і в діяльності експедиції професора А. С. Снявського, яка влітку 1927 р. прибула із Києва в с. Волоське з метою фотографування побуту селян на Дніпровських порогах [6, с. 173–174].

Стеження за Д. І. Яворницьким тривало й надалі. Так, щотижневе зведення ДПУ УСРР від 4–10 серпня 1929 р. стверджувало, що розробляються «праві шовіністичні кола, що групуються навколо професора Еварницького...». «Крупним осередком шовіністичної роботи» названо Музей ім. О. М. Поля, директором якого був Д. І. Яворницький [6, с. 563].

Українська інтелектуальна мережа Д. І. Яворницького досліджуваного періоду не обмежувалася Катеринославщиною/Дніпропетровщиною. Він підтримував важливі науково-освітні зв'язки з українськими вченими Слобожанщини. Впродовж 1920-х Д. І. Яворницький продовжував творчі контакти з харківським професором Д. І. Багалієм, які тривали вже кілька десятиліть. На початку 1920-х рр. Дмитро Іванович одержав призначення головою Катеринославського губернського архіву. У зв'язку з цим 20 березня 1922 р. Д. І. Багалій писав про отримання від Д. І. Яворницького розрахунків штатів для Катеринославського архіву, водночас запрошуючи його стати експертом при Харківській комісії з виявлення тих культурних цінностей, які Україна мала повернути Польщі за Ризьким миром. Харківський вчений справедливо вважав роботу цієї Комісії справою національного значення для українців, а тому й просив авторитетного катеринославського вченого ввійти до складу цієї інституції [7, с. 26].

Д. І. Багалій був у курсі справ діяльності Д. І. Яворницького в Катеринославському губернському архіві. Так, у листі від 25 вересня 1923 р. він висловлював вдячність своєму катеринославському колезі та його співробітникам «за налагоджену Вами справу губарха» [7, с. 27].

Д. І. Яворницький інформував Д. І. Багалія про роботу Катеринославського губернського архіву. Зокрема, у листі від 22 червня 1924 р. він сповіщав свого харківського вчителя і колегу про активне збирання архівних матеріалів та професійну роботу таких працівників, як В. О. Греків, Ф. Г. Глазунов та Т. М. Романченко. Водночас Дмитро Іванович інформував про безгрошів'я та байдужість місцевого чиновництва до архівної справи. Всі ці негаразди, що вели до загибелі архівної справи, Д. І. Яворницький сприймав дуже болісно і просив Д. І. Багалія звільнити його з посади голови губернського архіву, що й було незабаром зроблено [8, с. 302 – 303].

Між харківським і катеринославським вченими існували дружні інтелектуальні комунікації, наукові обміни. У листі від 26 квітня 1926 р. Д. І. Яворницький дякував «високошановному і дорогому» Д. І. Багалію за книжки, які були надіслані із Харкова йому персонально і до книгозбірні краєвого музею в Катеринославі. Він відмітив значний внесок, зроблений його харківським однодумцем «для Харківщини і взагалі для всієї України» [8, с. 303].

Свідченням поваги до вчителя стало й те, що Д. І. Яворницький вшанував Д. І. Багалія, надіславши свою статтю до «Ювілейного збірника на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія» (К., 1927). У листі від 27 березня 1928 р. Д. І. Багалій висловив «щирю й сердечну дяку» своєму катеринославському однодумцю, котрий входив до кола його прихильників і друзів. У цьому переконує й лист Д. І. Багалія до Д. І. Яворницького від 1 липня 1929 р., в якому харківський академік «від чистого серця» поздоровляв Дмитра Івановича з одногосним обранням академіком, засвідчував свою повну підтримку і промовисто звертався до «Батька Запорозької історії»: «З великою пошаною щирий друг Дм. Багалій» [7, с. 27, 28]. Вже 6 липня 1929 р. Д. І. Яворницький щиро подякував Д. І. Багалію за підтримку його кандидатури під час обрання дійсним членом ВУАН [8, с. 304].

У 1925–1929 рр. Д. І. Яворницький листувався з українським мистецтвознавцем із Харкова С. А. Таранушенком. Листи Дмитра Івановича справляли велике враження на Стефана Андрійовича. Так, 7 травня 1928 р. він зізнався своєму кореспонденту: «З сотні листів, що я одержую, немає другого, що нагадував би Ваш» (Д. І. Яворницького. – С. С.). Та й сам харківський вчений не залишався «в боргу». Його листи до Дмитра Івановича порушували важливі питання вивчення низки знаменитих пам'яток архітектури козацького періоду, таких як Самарський і Новомосковський Троїцький собори [7, с. 542, 545, 546, 846].

Упродовж 1925–1930 рр. Д. І. Яворницький мав інтелектуальні контакти з українським істориком, тюркологом, публіцистом, культурним і громадсько-політичним діячем В. В. Дубровським – учнем акад. Д. І. Багалія. У зазначений період той працював в історичній секції ВУАН і був інспектором охорони пам'яток культури в Управлінні наукових установ. В його листах зустрічаємо запити стосовно матеріалів про гетьмана Д. Апостола у Дніпропетровському історичному музеї, високу оцінку книжки Дмитра Івановича «Дніпрові пороги», рефлексії щодо Дніпробудівської археологічної експедиції тощо. Інтерес становить лист В. В. Дубровського від 12 грудня 1929 р., в якому автор запропонував Д. І. Яворницькому перевидати тритомну монографію «История запорожских козаков» за умов переробки «ідеологічно не витриманих» місць та передмови якої-небудь «висо-

копоставленої» особи. Судячи з наступного листа автора від 5 січня 1930 р., Дмитро Іванович не погодився на пропозицію, відповівши, що йому самому видніше, що виправити і що додати [7, с. 236, 237, 239, 240, 804].

У проміжку 1926–1930 рр. спостерігаються епістолярні контакти Д. І. Яворницького з українським мовознавцем, літературознавцем і культурним діячем О. Н. Синявським, який в той період працював спочатку в Харківському ІНО, а згодом у ВУАН та вищих навчальних закладах Києва. У листі від 28 серпня 1926 р. він ділився своїми враженнями від екскурсії по Дніпрових порогах за участю Дмитра Івановича, а 3 грудня 1930 р. звертався до дніпропетровського вченого з правописних питань [7, с. 480, 481, 839].

За радянських часів Д. І. Яворницький продовжував дослідити в царині археологічної науки. У цій сфері тривали й розвивалися його численні й різноманітні інтелектуальні контакти з українськими вченими. Давнім кореспондентом Дмитра Івановича ще з дореволюційних часів був український археолог, етнограф і музеєзнавець В. О. Бабенко. Із 1923 р. він працював завідувачем округового Вовчанського музею на Харківщині. Листи В. О. Бабенка до Д. І. Яворницького періоду 1927–1930 рр. свідчать, що його цікавила Дніпробудівська науково-дослідна археологічна експедиція на чолі з Дмитром Івановичем, в роботі якої він прагнув взяти участь і 6 березня 1929 р. «з великою охотою» згодився на запрошення стати її учасником. Водночас, будучи музеєзнавцем, Василь Олексійович цікавився Дніпропетровським музеєм, а в 1930 р. навіть просив призначити його на роботу в ньому «за умов реорганізації та скорочення кадрів у музеї м. Вовча». Поміж іншого В. О. Бабенко із задоволенням виконував прохання Д. І. Яворницького стосовно збирання українських слів [7, с. 20–22, 782].

В. О. Бабенко був непоодиноким серед представників Харківщини у своєму бажанні взяти участь у Дніпробудівській археологічній експедиції під керівництвом Д. І. Яворницького. Епістолярна спадщина вченого свідчить, що такі ж прагнення мала українська фольклористка та етнограф із Харкова В. Ю. Білецька (листи від 5 квітня 1927 р. та від 8 травня 1929 р.). Вона брала участь в експедиції, тримала Дмитра Івановича в курсі своїх досліджень [7, с. 56–61, 787].

Археологія, зокрема дослідження району Дніпробуду, та музейна справа були предметом листування між Д. І. Яворницьким і українським археологом, геологом і палеонтологом, професором Харківського університету О. С. Федоровським, яке тривало впродовж 1924 – 1933 рр. Про те, що це були люди одного кола, промовисто свідчить лист Олександра Семеновича 1933 р. У ньому харківський вчений висловлював сум з приводу службових негараздів у Дмитра

Івановича і у свою чергу сповіщав, що і його справи «теж негарні», радив своєму адресату звернутися по допомогу до таких керівників, як В. Я. Чубар, Г. І. Петровський, Г. Ф. Грінько [7, с. 552–559, 847; 8, с. 250–251].

Дніпробудівська археологічна експедиція привертала увагу й видатного українського історика М. С. Грушевського, який у листі із Києва від 21 липня 1927 р. писав Дмитру Івановичу про своє бажання «з Вами [Д. І. Яворницьким. – С. С.] поїхати на Пороги», згадував про збірки «До історії Степової України» та «Полуднева Україна». Взагалі інтелектуальні контакти цих двох непересічних учених мали місце багато років і підтримувалися листуванням [7, с. 149–150, 464, 662–663].

У 1924–1927 рр. тривали епістолярні контакти Д. І. Яворницького з відомим українським педагогом і науковцем А. С. Синявським, з яким співпрацював ще від початку ХХ ст. Предметом листа Антона Степановича від 2 квітня 1924 р. із Києва була особистість В. О. Біднова, який в той час прагнув повернутися в Україну. У зв'язку з цим кореспондент Дмитра Івановича хотів дізнатися, чи є можливість допомогти Василю Олексійовичу отримати якусь посаду у Катеринославському музеї. У листі від 5 березня 1927 р. А. С. Синявський сповіщав Д. І. Яворницького про його обрання членом Комісії Дніпрельстану при ВУАН і про організацію робіт з дослідження берегів Дніпра [7, с. 466–476, 477, 478].

До Д. І. Яворницького як авторитетного вченого зверталися науковці з різних питань історії та археології, етнографії, фольклористики, мови, мистецтва. В деяких випадках, судячи з епістоляріїв, такі контакти мали епізодичний характер. Так, видатний мистецтвознавець Ф. І. Шміт у листі від 29 липня 1924 р. із Києва просив Дмитра Івановича надати можливість своїм двом ученицям, які вивчали українське мистецтво, попрацювати в Катеринославському музеї [7, с. 617–618].

Київський вчений П. П. Курінний, досліджуючи трипільську культуру, в листі від 17 жовтня 1926 р. поставив кілька запитань дніпропетровському знавцю старожитностей. Вже 29 жовтня того ж року Дмитро Іванович відповів київському колезі, надав поради і запросив до себе свого кореспондента та всіх київських археологів на Дніпрові пороги для участі у Дніпробудівській експедиції [7, с. 289; 8, с. 90].

У більшості ж випадків епістолярні контакти тривали впродовж кількох років. Так, з приводу організації археологічних розкопок, зокрема експедиції на Дніпрельстані, з Д. І. Яворницьким у 1924–1928 рр. листувався український археолог, історик та громадський діяч М. Я. Рудинський, який працював у той період спочатку директором Полтавського музею, а після обвинувачень у належності до «не-

пролетарського елементу», переїхав до Києва, де отримав роботу у Всеукраїнському археологічному комітеті при ВУАН [7, с. 454–462].

Упродовж 1925–1940 рр. з Д. І. Яворницьким листувався відомий український музикознавець, фольклорист і літературознавець Д. М. Ревуцький, який писав знаному вченому з різних питань. Так, у листі від 11 червня 1925 р. із Києва Дмитро Миколайович був втішений бажанням ученого-історика передати йому збірку мелодій пісень, цікавився постаттю Тетяни Сулими-Бичихиної і запитував у свого адресата про вказівки стосовно своєї статті «Шевченко в музичному оточенні».

Не менший інтерес становить лист Д. М. Ревуцького з Миргорода від 21 вересня 1934 р., спричинений роботою про «Шевченківські вечори». Ставлячи запитання Дмитру Івановичу з приводу зазначеної теми, Дмитро Миколайович зазначав: «... крім Вас на мої запитання ніхто не може відповісти». Це свідчить, що Д. І. Яворницький користувався авторитетом і в галузі історичного шевченкознавства [7, с. 445–446, 447–448].

Д. М. Ревуцький цінував Д. І. Яворницького і як етнографа. Із листа від 8 червня 1940 р. видно, що він писав статтю, у якій ставив за мету висвітлити етнографічну працю знаного дніпропетровського вченого. З цього приводу Дмитро Миколайович задав академіку кілька запитань [7, с. 448].

Відомо, що впродовж 1930–1931 рр. Д. І. Яворницький мав епістолярні контакти з українським істориком із Києва М. Т. Ткаченком, який у своїх листах до Дмитра Івановича ставив питання про допомогу київських археологів роботі комплексної науково-дослідної експедиції на Дніпрельстані, інформував про археологічні видання, новини академічного життя тощо [7, с. 548–552].

28 вересня 1928 р. професор І. Любарський із Кам'янця-Подільського листовно запитував Д. І. Яворницького стосовно винайдення портрету І. І. Манжури та знаходження місця могили цього поета-народолобця, цікавився статтею О. Л. Майдачевського про нього [7, с. 300].

Д. І. Яворницький мав наукові зв'язки з істориками, музеєзнавцями й археологами Одеси. Як видно з листа археолога, історика й філолога С. С. Дложевського від 21 січня 1924 р., 25 листопада 1923 р. Одеська Комісія при ВУАН обрала Дмитра Івановича дійсним членом археологічної секції Комісії. 30 березня 1925 р. він же запросив Д. І. Яворницького на святкування 100-річчя заснування Одеського міського музею старовини, у зв'язку із чим запропонував взяти участь в археологічному з'їзді та ювілейному збірнику [7, с. 73–74, 801].

З великою повагою до наукових здобутків Д. І. Яворницького ставився відомий український історик, архівіст, археограф і педагог

з Одеси М. Є. Слабченко, який знав усі праці Дмитра Івановича ще зі свого студентства, вважав себе його «духовним чадом чи учеником». Із листів Михайла Єлисейовича до Д. І. Яворницького періоду 1925 – 1930 рр. видно, що автор консультувався з визнаним знавцем козаччини щодо археологічних даних стосовно хліборобства в паланках, а також археологічних матеріалів стосовно системи землеробства й форм господарювання в Землях Вольностей Війська Запорозького.

М. Є. Слабченко усвідомлював, що продовжує справу Д. І. Яворницького, поглиблюючи вивчення тих сюжетів, яких лише торкався Дмитро Іванович. Розвивав учений традиції свого учителя і в царині археографії, друкуючи весь січковий архів. Зважаючи на все це, цілком закономірно, що в 1929 р. Д. І. Яворницький запропонував М. Є. Слабченку взятися за керівництво аспірантами його кафедри з історії України. На думку Михайла Єлисейовича, така пропозиція означала стати членом кафедри й головою секції, і він просив Дмитра Івановича уточнити, чи правильно він розуміє умови керівництва.

У 1930 р., навіть знаходячись під арештом у справі Спілки визволення України у Спецкорпусі ДПУ у Харкові, М. Є. Слабченко продовжував листування з Д. І. Яворницьким, організував з ним обмін книжками, мав намір написати історію Запорозжя в соціологічному освітленні та книжку із запорозької культури, продовжував листовно консультуватися з академіком із запорозької проблематики [7, с. 495, 496, 497, 498, 499, 500, 841].

Упродовж 1927–1933 рр. кореспондентом Д. І. Яворницького був археолог з Одеси А. В. Добровольський. У 1927–1932 рр. він брав активну участь у Дніпробудівській археологічній експедиції. Як свідчить лист цього археолога Дмитру Івановичу із с. Кичкас від 28 серпня 1927 р., всього внаслідок розкопок ним буде передано дев'ять ящиків з археологічними артефактами [7, с. 174–229, 801–802].

А. В. Добровольський належав до справжніх професіоналів, які працювали за покликанням. Так, у листі Аркадія Вікторовича до Д. І. Яворницького періоду 1928 р. йшлося про те, що вчений обробив статистично більше 20 тис. знахідок, працюючи чотири з половиною місяці щоденно в холоді та й частково в голоді, бо отримував мізерну платню у 80 крб. Черговий лист археолога своєму адресату від 1 січня 1929 р. чітко подає його мотивацію: «...піднести і поставити на своє місце Українську культуру». Як видно з листа А. В. Добровольського до Д. І. Яворницького від 14 березня 1930 р., автор розглядав розкопки не як засіб заробітку, а дбав про розвиток археологічної наукової школи і через це вимагав заповнення чверті робітників експедиції студентством та учнівською молоддю [1, с. 192, 193, 205].

Утім, на археолога-професіонала й патріота чекали обвинувачення влади, які набували «контрреволюційного» присмаку. Чого, на-

приклад, варті надумані закиди А. В. Добровольському у «п'яченні з куркулями», у влаштуванні свого сина на роботу в археологічну експедицію або в наявності «наймички». Про все це Аркадій Вікторович з душевним боєм сповістив Дмитру Івановичу з Херсона, оскільки незабаром виповнювалося 25-річчя археологічної діяльності науковця на Півдні України. З листа А. В. Добровольського від 15 травня 1930 р. з Кічкаса видно, що Д. І. Яворницький взяв участь у його «поганій» справі, за що автор листа хотів подякувати Дмитру Івановичу [7, с. 204–205, 212].

Очевидно, заступництво Д. І. Яворницького відіграло свою роль. А. В. Добровольський продовжував археологічні розкопки, які привели вченого до важливих наукових висновків. Так, у листі до Д. І. Яворницького від 9 жовтня 1930 р. А. В. Добровольський писав: «Неоліт Надпоріжжя чудово вже вирисовується в моїй голові в повній своїй красі, вирисовується єдина неолітична культура не тільки, мабуть, українського масштабу, а загалом східно-європейського» [7, с. 213–217].

Проте сталінський режим виходив у своїй політиці з теорії класової боротьби й революційної доцільності. Як свідчив лист А. В. Добровольського до Дмитра Івановича від 29 січня 1931 р. з Херсона, його було звільнено з роботи «за примиренське ставлення до справ музею». Справжньою ж причиною було дворянське соціальне походження археолога. Через це виключили з технікуму і двох синів А. В. Добровольського, одному з яких до завершення навчання залишалося всього два тижні. Напевно, Д. І. Яворницький вкотре не залишив у біді свого однодумця, запропонувавши йому місце у Дніпропетровському історичному музеї, про що йшлося в листі А. В. Добровольського до Дмитра Івановича від 21 січня 1933 р. [7, с. 219, 228].

Наукові інтелектуальні контакти Д. І. Яворницького свідчили про його зацікавленості в галузі етнографії. В цьому переконують епістолярні контакти вченого з українським істориком, краєзнавцем, етнографом, культурним і громадським діячем Черкащини В. І. Дашкевичем. Як свідчив лист Валер'яна Івановича із с. Хрести Черкаської округи від 19 березня 1927 р., цей відвертий і чесний працівник був «незручним» для місцевого «начальства», яке під надуманим приводом у контексті революційної моральності того часу навіть позбавило його на певний час виборчих прав. Натомість він продовжував сподіватися на літню екскурсію на Дніпрельстан, щоб передати Дмитру Івановичу етнографічні матеріали. Пізніше, 13 травня 1927 р. В. І. Дашкевич надіслав Д. І. Яворницькому 37 творів своїх учнів Золотоніської 3-ої трудшколи, які склалися здебільшого з пісень, а також народних приказок і повір'їв, приміт, описів ліків, одягу і звичаїв. Відомо, що Дмитро Іванович отримав ці етнографічні матеріали [7, с. 165, 166, 167, 168, 800].

В. І. Дашкевич розробляв історико-краєзнавчі теми, зокрема писав історію Черкас. З цього приводу він звертався до Дмитра Івановича – «старого українського батька і останнього могікано-знавця Запоріжжя» – з питань хронології, топоніміки, геральдики, соціальних відносин, персоналістики Черкас [7, с. 169–170].

Етнографічні аспекти співпраці були предметом листування між Д. І. Яворницьким і вченим-етнографом та фольклористом із Харкова В. Я. Дашкевичем. У листі від 13 грудня 1930 р. Всеволод Якович прохав Дмитра Івановича надіслати для Етнографічної секції кафедри примірник його праці «Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг.», виданої в Катеринославі 1906 р. [7, с. 172, 800].

Численні археологічні й етнографічні матеріали Д. І. Яворницький продовжував концентрувати у Дніпропетровському історичному музеї ім. О. М. Поля, директором якого він продовжував натхненно працювати в період 1920–1933 рр. Нерідко екскурсії Дмитра Івановича по музейній експозиції сприяли зав'язуванню нових інтелектуальних контактів із відвідувачами. Так, зокрема, відбулося з українським літературознавцем з Правобережної України В. Я. Гнатюком. Після відвідин музею і наукових пояснень Дмитра Івановича, які супроводжувалися теплим українським гумором і врізались глибоко у пам'ять, 9 вересня 1926 р. В. В. Гнатюк написав листа «заслуженому історикові Запоріжжя», в якому висловлював своє захоплення й цікавився аграрним устроєм Запорожжя та еволюцією форм господарювання та аграрних відносин у Запорозькій республіці впродовж її існування [7, с. 114, 796].

У 1920-х – першій половині 1930-х рр. тривали епістолярні контакти Д. І. Яворницького з українським ученим із Житомира В. Г. Кравченком, який ще в період Першої світової війни листувався з Дмитром Івановичем, маючи у тодішнього Волинського губернатора славу «просвітянина і мазепинця». Листи В. Г. Кравченка часів 1928–1935 рр. до Д. І. Яворницького свідчать про їхні спільні зацікавленості в галузях лексикографії, музейної справи, історії та етнографії. Останній лист В. Г. Кравченка до Д. І. Яворницького від 23 вересня 1935 р. свідчив, що вчений був підданий обвинуваченням у належності до «Української націоналістичної організації», хоча він за Радянської влади не належав до жодної [7, с. 277, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287].

Д. І. Яворницький мав наукові контакти з українським істориком М. Н. Петровським, який 1 червня 1928 р. прохав Дмитра Івановича надіслати «Источники для истории запорожских козаков», яких бракувало у книгозбірні Ніжинського ІНО. Підготувавши монографію «Досліди над літописом Самовидця», Микола Неонович 1 червня 1930 р. надіслав Д. І. Яворницькому лист із клопотанням захищати дану роботу у Дніпропетровську [7, с. 426].

Таким чином, упродовж 1920 – початку 1930 рр. Д. І. Яворницький мав різноманітні й широкі науково-освітні контакти, які утворили інтелектуальну мережу з горизонтальними (між колегами) і вертикальними (між учителями і учнями) структурами. В зазначений період науково-освітня діяльність ученого інституційно була пов'язана з Катеринославським (а з 1926 р. – Дніпропетровським) Інститутом народної освіти. Кафедра історії України/українознавства Катеринославського (Дніпропетровського) ІНО/ Дніпропетровського історичного музею ім. О. М. Поля на чолі з професором Д. І. Яворницьким стала важливим інтелектуальним осередком науково-педагогічного осягнення українознавчих студій.

У 1920-х – на початку 1930-х рр. українська науково-освітня мережа вченого не обмежувалася Катеринославщиною/Дніпропетровщиною. Д. І. Яворницький підтримував широкі інтелектуальні зв'язки з українськими вченими Слобожанщини та Лівобережжя, Київщини, Волині та Поділля, Південної України. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. інтелектуальне коло дніпропетровських професорів, яке становило ядро його науково-освітньої мережі, було штучно зруйновано зусиллями комуністичного тоталітарного режиму. Політичних репресій зазнали учні вченого, його однодумці в різних регіонах України.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова Світлана*. Дмитро Яворницький / Світлана Абросимова // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – Вип. 15. – К., 2005. – С. 263 – 308.

2. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і харківські вчені / С. В. Абросимова // 3 минувшини Подніпров'я : зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнар. дню музеїв, 17 травня 1994 р. – Д., 1995. – С. 46 – 50.

3. *Абросимова С. В.* Енциклопедист козаччини / С. В. Абросимова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 4 – 46.

4. Витяг з доповідної записки окрвідділу ДПУ про політичний стан Дніпропетровського округу з 1 січня по 1 жовтня 1928 р. // Реабілітовані історією : у 27 т. / редкол. : Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. Дніпропетровська область : у 2 кн. – Кн. 1 / обл. редкол. : Бородін Є. І. (голова) [та ін.]. – Д., 2009. – С. 144.

5. *Гапусенко І. М.* Дмитро Іванович Яворницький / І. М. Гапусенко. – К., 1969.

6. *Даниленко Василь*. Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927 – 1929 рр. / упоряд. Василь Даниленко. – К., 2012.

7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Д., 1997.

8. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005.

9. Заруба В. М. Академік Дмитро Іванович Яворницький / В. М. Заруба // Заруба В. М. Постаті (Студії з історії України. Книга друга). – Д., 1993. – С. 3–42.
10. Іваненко В. В. Очищення правдою. Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / В. В. Іваненко, А. І. Голуб, О. А. Удод. – К., 1997.
11. Козар Павло. На Дніпрельстан через пороги. Вибране / Павло Козар; упоряд. і вступ. ст. Миколи Чабана. – Д., 2000.
12. Колесник Ірина. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / Ірина Колесник. – К., 2009.
13. Повернення з небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Д., 1995.
14. Портнов Андрій. Володимир Пархоменко. Дослідник ранньої історії Русі / Андрій Портнов. – Л., 2003.
15. Портнов Андрій. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття / Андрій Портнов. – К., 2011.
16. Савчук В. Інтелегенція Дніпропетровщини в «обіймах» влади: 20–30-ті роки ХХ століття / В. Савчук // Реабілітовані історією : у 27 т. / голов. редкол. : Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. Дніпропетровська область : у 2 кн. – Кн. 1 / обл. редкол.: Бородин Є. І. (голова) та ін. – Д., 2009. – С. 787–798.
17. Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України / О. А. Удод. – К., 1998.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 2, спр. 250.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 291.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 4, спр. 633.
21. Ченцов В. В. Академік Дмитро Яворницький під моральним пресом радянських спецслужб наприкінці 1920–30-х років / В. В. Ченцов, В. В. Іваненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 60–74.
22. Ченцов В. «Ідеолог українського націоналізму» / В. Ченцов // Реабілітовані історією : у 27 т. / голов. редкол. : Тронько П. Т. (голова) та ін. Дніпропетровська область : у 2 кн. – Кн. 1 / обл. редкол. : Бородин Є. І. (голова) та ін. – Д., 2009. – С. 345–356.
23. Швидько Г. К. Д. І. Яворницький і дослідження історії України в Катеринославському ІНО / Г. К. Швидько // З минувшини Подніпров'я : зб. матер. наук. конф., присвяченої Міжнар. дню музеїв, 17 травня 1994 р. – Д., 1995. – С. 33–36.
24. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.
25. Яворницький Д. І. Історія місцевого краю. Курс лекцій, які читані в Катеринославському університеті 1920–1921 рр. / Д. І. Яворницький // ІР НБУ НАНУ. – Ф. І, спр. 22345, ч. 1–3.

Надійшла до редколегії 17.04.2015

УДК 94(477)«19-20»

В. М. Бекетова

*Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

**ВАСИЛЬ СТЕПАНОВИЧ СОЛЯНИК –
УЧЕНЬ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО**

Зроблено спробу реконструкції життя та діяльності В. С. Соляника, одного з учнів Д. І. Яворницького, який працював у музеї в 1920–1940-х рр.

Ключові слова: В. С. Соляник, Д. І. Яворницький, реконструкція, художник-реставратор, музей.

В. М. Бекетова

*Днепропетровский национальный исторический музей
имени Д. И. Яворницкого*

**ВАСИЛИЙ СТЕПАНОВИЧ СОЛЯНИК –
УЧЕНИК Д. И. ЯВОРНИЦКОГО**

Сделана попытка реконструкции жизни и деятельности В. С. Соляника, одного из учеников Д. И. Яворницкого, который работал в музее в 1920–1940-х гг.

Ключевые слова: В. С. Соляник, Д. И. Яворницкий, реконструкция, художник-реставратор, музей.

V. M. Beketova

Dnipropetrovsk national historical Museum D. I. Yavornytsky

**VASILY STEPANOVICH SOLYANIK
A FOLLOWER OF D. I. YAVORNYTSKY**

The article is an attempt to reconstruct the life and work of Vasiliy Stepanovich Solyanik, who was one of the disciples of D. Yavornitsky and worked at the museum in 1920–1940-ies. V. S. Solyanik was a native of Dnepropetrovsk Region, worked as a teacher in the village Petrykivka. He was interested in history, archeology, ethnography of local region, was a good artist and draftsman, has created a museum at school. After meeting with Academician D. Yavornitsky Solyanik interested in archeology, began working at the museum. He participated in the archaeological excavations of Dniprobudivskoyi archaeological expedition, led D. Yavornitsky. Nowadays several letters of V. S. Solianyuk to D. Yavornitskiy where he described in detail the events that took place in the life of the expedition during the investigation of archaeological site are kept in Dnipropetrovsk National Historical Museum.

Key words: V. Solyanyuk, D. Yavornitskiy, reconstruction, art restorers, museum.

Протягом 165-річного функціонування Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, а особливо останнього 20-річчя існування, наукові працівники музею роблять спроби реконструювати його багату і різнопланову історію, відновити імена та біографії істориків, археологів, етнографів, художників, які в різні часи працювали в музеї, були знайомі з Д. І. Яворницьким, допомагали йому у збиранні музейної колекції, вивченні історії краю, створенні експозиції музею. Адже добре відомо, що академік Д. І. Яворницький протягом свого життя і музейної діяльності з величезною силою притягував до себе людей, залучав їх до кола своїх різноманітних наукових інтересів, робив своїми прибічниками і помічниками, сприяв їх духовному та культурному зростанню. Багато імен науковців, друзів, знайомих вченого згадується у епістолярній спадщині академіка, вивчення якої проводила провідний науковий співробітник ДНІМ С. В. Абросимова разом з іншими науковцями музею та різних наукових установ України. Серед імен шанувальників Д. І. Яворницького, його найближчих помічників і учнів був Василь Степанович Соляник. У зв'язку з історією музею та Дніпробудівською археологічною експедицією його ім'я, діяльність в музеї та в експедиції досить часто згадуються в працях І. М. Шаповала [8], С. В. Абросимової [1], В. В. Луніної [2]. У науково-діловодному архіві музею зберігаються деякі документи з особової справи В. С. Соляника, за якими вдалося реконструювати певні етапи його життя та діяльності [4].

Народився Василь Степанович Соляник 1 березня 1896 року в с. Петриківка Дніпропетровської області, українець. Батьки – селяни, мали наділ землі й хату. В родині було п'ятеро дітей: два сини – агрономи, Василь – учитель, сестра та ще один брат – колгоспники. Василь навчався у двокласній школі в Петриківці. З юнацьких років виявив хист до малювання, адже у Петриківці малюють всі – від мала до велика. У Дніпропетровському національному історичному музеї зберігаються його картина «Красвид села Петриківка 1926–1930-х рр.» та окремі малюнки для експозиції музею, зокрема надмогильна плита П. Калнишевського тощо. У 1915–1918 рр. Василь служив у армії прапорщиком у м. Катеринослав, працював у катеринославському госпіталі. У 1921–1926 рр. мешкав у Петриківці і працював у районному продовольчому комітеті. Як він сам зазначав, «до будь-яких партій ніколи не належав» [4].

За його спогадами, працюючи у школі, він створив місцевий краєзнавчий музей: «Учні приносили мені старовинні мідні й паперові гроші, рушники, одяг та мальовки селянок. Якось у селі знайшли бронзову бляху з таємничим написом та зображенням. Я не міг пояснити, що це таке, й пообіцяв довідатись в Катеринославі» [4, с. 96–

97]. Завдяки цій знахідці В. С. Соляник познайомився і заприятелював з Д. І. Яворницьким. Один із перших листів В. С. Соляника до вченого датується груднем 1925 р., але з його змісту зрозуміло, що вони познайомилися значно раніше.

З документів науково-ділового архіву музею відомо, що з червня 1926 р. по 1934 р. Соляник працював у Дніпропетровському історичному музеї (креслярем, археологом, художником-реставратором) та брав участь у Дніпрельстанівській новобудовній археологічній експедиції. Він писав: «Робота припала мені до душі. Мені подобалася історія розвитку культури від давнини й до сучасності. Під керівництвом самого професора Яворницького я став вивчати експонати і навіть написав самостійний реферат про археологічну класифікацію. А вже щастя було водити екскурсії в музеї, виконувати різні доручення мого великого вчителя! Він од кожного з нас вимагав збирати фольклорний матеріал, особливо записувати рідкісні слова й вирази» [5, с. 96–97].

Як писав Іван Шаповал: «...Яворницький усе своє трудове життя збирав коштовні скарби матеріальної та духовної культури народу. Щоб збирати народну словотворчість, він мав чимало кореспондентів – учителів, агрономів, лікарів, письменних селян. Найактивнішими з них були: О. Коваленко, М. Сергіїв, Ф. Заболотний, І. Аутодаров, В. Патлянь, М. Погрібняк, О. Білаш та В. Соляник. Вони систематично надсилали йому цінний етнографічний матеріал – слова, пісні, приказки тощо. Робили це вони, – казав Дмитро Іванович, – не з принуки, а з власного бажання, бо знали, що скарби духовної культури народу, які вони збирають, попадуть у певні руки й стануть здобутком української культури. Дмитро Іванович мав з ними тісний зв'язок, часто листувався. Відповідаючи на листи, він одночасно інструктував, давав ділові поради, як і що саме слід записувати.

Коли він звертався вперше до вчителя, то посилав йому наперед виготовленого в друкарні листа, з якого можна було бачити, що саме збирає і чим цікавиться вчений. Для молодих учителів, які бралися за цю благородну справу, це був чудовий порадник, написаний живою, дохідливою мовою. Ось цей лист: «Вельмишановний колего! Для складання українського словника справжньої народної мови, над яким, між іншим, працюю десятки літ, мені потрібні всі слова, характерні взагалі для української лексики, а надто матеріал з народного гумору, фантазії та побуту: оригінальні прізвища (як дражнять по-вуличному), назви з сільськогосподарської економіки та технології, назви трав, ліків, слова, що висловлюють чоловічу та жіночу грубість, любов, кохання та інше, маловживані слова до хатнього убору, приладдя та знаряддя; народна гігієна і все інше, що стосується до людської словотворчості. Зарані, сподіваючись на вашу ласкавість,

дякую і прошу весь цей матеріал посилати на адресу: м. Дніпропетровськ, Крайовий музей, Жовтнева площа, 2, професорові Д. І. Яворницькому» [8, с. 255–256].

У серпні 1930 р. В. С. Соляника призвали на збори до лав армії. Службу він проходив недалеко від Павлограда у 30-й дивізії. Йому подобались умови, в яких перебували солдати, і командири, що поблажливо ставились до підлеглих. До самого Соляника було особливе ставлення, бо він читав просвітницькі лекції: «Наука про людину», «Всесвіт». Того ж 1930 р. у списку працівників Дніпропетровського крайового музею значиться: «Соляник Василь Степанович – художник-реставратор, в музеї з 1926 р., освіта середня, мешкає по вул. Плеханівська» [3, с. 61]. З листа О. С. Федоровського до Д. І. Яворницького стає зрозуміло, що після армійських зборів саме восени 1930 р. В. С. Соляник разом з іншими учнями академіка Д. І. Яворницького спробував скласти кандидатські іспити в Харкові [1, с. 558]. Але, як пише О. С. Федоровський, «Соляник трохи сплющав з діяматом». Ці проблеми із засвоєнням «марксистсько-ленінської філософії», зокрема одного з її розділів – «діалектичного матеріалізму», не дозволили йому зайнятися науковою роботою в археологічній галузі.

У 1931–1932 рр. В. С. Соляник знову працює в музеї та в археологічній експедиції, але коштів на розкопки катастрофічно не вистачає, що призводить до фізичного виснаження учасників експедиції. Зокрема, В. С. Соляник тяжко захворів на шлунок. У свій час він допомагав А. В. Добровольському у розкопках на Лантухівському острові, у селах Привільне та Вовніги [1, с. 843], працював з археологом М. О. Міллером на Дубовому острові [2, с. 243]. Він оволодів фотографічною майстерністю, і, окрім креслень та замальовок, робив фотозйомки археологічних розкопок та знахідок.

У 1933 р. під час «чистки» музею від так званих «ворогів народу й націоналістів», про що докладно дослідив за архівними матеріалами В. Ченцов [6; 7], Василь Степанович був звільнений, потім поновлений на роботі. Але в музеї працював недовго й перейшов на роботу до Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту креслярем (1934–1936 рр.). У 1937–1940 рр. навчався на біологічному факультеті Дніпропетровського інституту народної освіти, отримав спеціальність викладача природознавства у середній школі [4].

Під час німецько-фашистської окупації залишався у Петриківці, працював учителем у школі, викладаючи історію, астрономію, креслення, та підробляв креслярем у земельному відділі. Є відомості з особистої справи В. С. Соляника на 1946 р., що він був жонатий, мав двох дочок – Сталіну (1936 р.н.) та Тамару (1941 р.н.).

У фондах ДНІМ зберігаються листи В. С. Соляника до Д. І. Яворницького з 1925 до 1931 рр. [1, с. 502–522], а також написаний ним для

музейної виставки творів петриківських майстрів у 1960 р. [8, с. 190], вже згаданий вище, краєвид Петриківки. До речі, це єдина картина, на якій зображено мальовничу Петриківку саме того періоду, коли в селі засновується школа петриківського народного розпису, який у 2013 р. увійшов до репрезентативного списку світової нематеріальної спадщини ЮНЕСКО. Листи Василя Степановича до Д. І. Яворницького досить докладно проаналізувала вінницька дослідниця В. В. Луніна.

У 1946 р., у п'ятидесятирічному віці, В. Соляник знову працював в історичному музеї [4]. Є відомості, що він очолював народний музей у Петриківці, про який мало що відомо. У книзі «Історія міст і сіл. Дніпропетровська область» зазначено, що в 1940 р. в Петриківці був створений музей петриківського народного розпису, але в роки війни він не вцілів і, можливо, саме цей музей було відновлено в повоєнні роки. Так само і подальша доля Василя Степановича, на жаль, не з'ясована, але є надія на пам'ять його земляків-петриківчан, які допоможуть відновити сторінки останніх років його життя. Поки що будь-які пошуки і спроби відшукати його родичів не увінчалися успіхом.

Бібліографічні посилання

1. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. – Д., 1997.
2. Луніна В. В. В. С. Соляник-краснавець, археолог і художник з кола академіка Д. І. Яворницького / В. В. Луніна // Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Наукові записки. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 239–245.
3. Маркова Л. М. «Музейная хроника» (История Днепропетровского исторического музея по архивным документам и периодике 1920–1930 гг. / Л. М. Маркова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу : зб. матер. загальнонаук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченій 160-річчю заснування ДІМ ім. Д. І. Яворницького. – Вип. 11. – Д., 2009. – С. 55–67.
4. Особисті справи працівників Дніпропетровського історичного музею 1945–1946 рр. // Науково-діловодний архів ДНІМ. – Ф. 1, оп. 1, арх. 48–49, 131–134.
5. Соляник В. С. Він кохався в народному слові / В. С. Соляник // Сучасники про Д. І. Яворницького / упоряд. : М. П. Чабан. – 2-е вид., допов. – К., 2006. – С. 96–97.
6. Ченцов В. Натхненник української національної контрреволюції / В. Ченцов // Хроніка – 2000. – К., 1996. – Вип. 16. – С. 191–207.
7. Ченцов В. Ідеолог українського націоналізму (про Д. І. Яворницького) / В. Ченцов // Відроджена пам'ять : Книга нарисів. – Д., 1999. – С. 106–126.
8. Шаповал І. М. В пошуках скарбів (Про Дмитра Яворницького) / І. Шаповал. – К., 1963.

Надійшла до редколегії 16.03.2015

ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ І ТРАДИЦІЇ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

УДК 930.1 (477) (092)

В. І. Воронов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У СВІТЛІ Й ТІНІ НАУКОВОЇ КРИТИКИ: ОЦІНКА ДОРОБКУ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО НА СТОРІНКАХ «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ»

Проаналізовано бібліографічні огляди та публікації у вигляді рецензій на окремі наукові й белетристичні праці відомого українського історика Д. І. Яворницького, розміщені на сторінках часопису «Киевская старина». З'ясовано їх місце у сформованій на сьогодні історіографічній традиції щодо загальної оцінки його творчого доробку.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, часопис «Киевская старина», історіографія, наукова рецензія, історико-бібліографічний огляд, критика.

В. И. Воронов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В СВЕТЕ И ТЕНИ НАУЧНОЙ КРИТИКИ: ОЦЕНКА ДОРОБКУ Д. И. ЯВОРНИЦКОГО НА СТРАНИЦАХ «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ»

Анализируются библиографические обзоры и публикации в виде рецензий на отдельные научные и беллетристические работы известного украинского историка Д. И. Яворницкого, опубликованные на страницах журнала «Киевская старина». Определяется их место в сформировавшейся на сегодня историографической традиции относительно общей оценки его творческого наследия.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, журнал «Киевская старина», историография, научная рецензия, историко-библиографический обзор, критика.

V. I. Voronov

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**UNDER LIGHT AND SHADOW OF SCIENCE CRITIQUE:
D. I. YAVORNYTSKY'S WORK EVALUTION
ON «KIEVSKAYA STARINA» PAGES**

The article is analyzing bibliographical surveys and reviews published in periodical «Kievskaya Starina» and dedicated to studying famous Ukrainian historian D. I. Yavornytsky's works. The author is clarifying these surveys weight in current historiographical tradition of evaluation Yavornytsky's works. Much emphasis is placed on reviews of G. Zhytetsky, V. Yastrebov and O. Lazarevsky. The article allows making a conclusion that discussion taken place in particular around «History of Zaporizhian Cossacks» were a demonstration of a peculiar confrontation between two different methodological science trends, two paradigms of developing Ukrainian historical science. One of them is positivism represented by the majority of science critics of Yavornytsky. The other is late romanticism represented by D. I. Yavornytsky himself in his early works. Critical and bibliographical surveys and reviews from «Kievskaya Starina» allow determining general level and forms of D. I. Yavornytsky science achievements reception by his contemporary historians.

Key words: D. I. Yavornytsky, periodical «Kievskaya Starina», historiography, science review, historical bibliographical survey, critique.

Науковий доробок відомого українського історика кінця XIX – першої половини XX ст. Д. І. Яворницького отримав першу за часом фахову оцінку на сторінках спеціальних рецензій та критично-бібліографічних оглядів у періодичних виданнях, які з'являлися друком практично відразу після появи його найвідоміших праць з історії запорозького козацтва. Місцем для вміщення таких критичних оглядів зокрема був і часопис «Киевская старина», де існувала постійно діюча й доволі професійно оформлена бібліографічна рубрика, в якій провідні співробітники видання та деякі нерегулярні його дописувачі доволі жваво реагували на появу нової українознавчої літератури з історії, мовознавства, мистецтвознавства та інших гуманітарних галузей і наук.

Предметно й показово, що Д. І. Яворницький і сам публікував-ся в часописі, хоча, напевно, не так інтенсивно і часто, як це могло б бути за оптимальних обставин. За даними відомої сучасної дослідниці історії діяльності часопису М. Г. Палієнко, протягом 1883–1904 рр. в «Киевской старине» було опубліковано 11 праць Д. І. Яворницького [10, с. 357]. Доречі, слід особливо підкреслити, що після 1883–1886 рр., коли в часописі по черзі з'явилися «Жизнь запорожских козаков по рассказу современника-очевидца» [16], «Число и порядок

запорожських сечей» [24], «Топографический очерк Запорожья» [23] (найбільш об'ємна і змістовна публікація історика на сторінках видання), «Запорожская пещера над Днепром» [17], інформаційне повідомлення про проведені ученим археологічні розкопки [14], «Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам» [19], замітка «По поводу картины художника С. И. Васильковского» [21] та археографічна публікація «Архивные материалы для истории Запорожья» [15], настала доволі тривала перерва у 15 років (до 1901 р.), після закінчення якої спочатку була опублікована белетристична повість «Наша доля – Божа воля» [18], а згодом (у 1904 р.) – у вигляді листа до редакції – критичні зауваження з приводу неточностей, допущених Г. І. Дмитренком, автором статті про Петра Калнишевського, опублікованої в регіональній газеті «Областное обозрение и Вестник казачьих войск» [20].

Тож загалом за їх жанровою спрямованістю серед публікацій Д. І. Яворницького в «Киевской старине» розрізняються історико-топографічні дослідження, своєрідні звіти про обстеження ним колишніх козацьких володінь та про здійснені археологічні розкопки, джерельно-археографічні публікації, критичні нотатки на праці інших учених, матеріали дискусій довкола проблем вивчення історії запорозького козацтва і навіть художній твір – повість.

Цілком можливо, що така недостатньо інтенсивна співпраця з редакцією часопису у випадку з Д. І. Яворницьким пояснюється не тільки відсутністю у нього стійких і сталих суто професійних взаємозв'язків з його провідними діячами, змінами постійного місця його наукової роботи, концентрацією його головної уваги на якихось інших напрямках діяльності (зокрема музейництві), а й почасти доволі дошкульною, прициповою, іноді навіть дуже жорсткою критикою його наукових праць протягом кінця 1880-х–1890-х рр. на сторінках цього періодичного видання. Водночас можна припустити, що напевно не без участі (або не без відома) Д. І. Яворницького в «Киевской старине» протягом останнього десятиліття існування часопису регулярно вміщувались анонімні (без указівки прізвища автора) замітки й повідомлення про прочитані ним відкриті лекції, про розкопки поблизу Катеринослава та загалом у губернії, про роботу в Катеринославі наукового товариства, про впорядкування й діяльність музею імені О. М. Поля, нарешті, про підготовку й проведення в місті XIII Археологічного з'їзду.

Однак, зрештою, не самі такі публікації (як, власне, Д. І. Яворницького, так і, цілком можливо, опубліковані за його участі в «Киевской старине») будуть об'єктом спеціального аналізу в цій статті. Мова піде про рецензії й науково-критичні огляди праць історика-козакознавця, уміщені в часописі. За нашими підрахунками, 12 таких

публікацій налічується. Принаймні, третина з них є досить серйозними, ґрунтовними аналітичними роботами, які просто не можуть не враховуватися сучасними вітчизняними історіографами – дослідниками життя та наукової діяльності Д. І. Яворницького.

Перш за все, слід спеціально зупинитись на аналізі трьох науково-критичних відгуків на окремі складові доробку «співця запорозької вольниці», які належать перу українського історика, літературознавця, книгознавця й публіциста Гната (Ігната) Павловича Житецького. Першою за часом появи стала досить змістовна й розгорнута рецензія на книгу Д. І. Яворницького у двох частинах «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа», опублікована в часописі 1888 р. відразу ж після появи останньої [5]. Зокрема, рецензент підкреслив, що автор відзначився «надзвичайним працелюбством і наполегливістю», а це дозволило йому зібрати «таку масу матеріалів для історії, археології й топографії Запорожжя, якої до нього не впорядковував ніхто» (тут і далі переклад з рос. мій – В. В.) [5, с. 36].

Рецензент цілком усвідомлював, що історику довелося подолати багато складнощів, оскільки той часто рухався буквально по циліні, ретельно збираючи розпорошені матеріали й систематизуючи їх. Однак, на його думку, «критика й урівняння їх вірогідності, потім систематизація... виконані ним далеко незадовільно: критика страждає довільністю, матеріали не зведені до однакового ступеня вірогідності, групування фактів недостатньо системне й витримане» [5, с. 37]. Згідно з рецензентом, автор не завжди перевіряв вірогідність джерел, але при цьому не розрізняв її різний ступінь. Наприклад, йому варто було б критичніше поставитись до творів С. Мишецького та А. Марковича. Особливо ж некритично, на думку Г. Житецького, Д. Яворницький підійшов до народних переказів, пісень та свідчень очевидців-сучасників, а «його усний матеріал не має в книзі жодної наукової цінності, і лише довільно уведений серед більш або менш документального викладу автора» [5, с. 40]. Тому першим і головним недоліком праці колеги по цеху Г. Житецький вважає те, що далеко не у всіх її частинах присутня належна критика, часто вона довільна, що поzbавляє книгу «тієї наукової цінності, яку вона могла б мати, коли б автор спромігся упоратися з матеріалом у сенсі критичного ставлення до нього» [5, с. 41].

Ще одним суттєвим недоліком аналізованої праці рецензент вважає її певну безсистемність, оскільки «перші глави мають характер не зовсім вдало складених мандрівних нотаток», а вся книга «справляє враження історичних довідок, неточних посилань, народних переказів, нібито критичних дискусій, топографічних даних, ліричних захоплень, опису гарних місцевостей, подяк автора гостинним господарям, спогадів про зручності та негаразди переїздів, малороросійських

та російських віршів, повідомлень могильних надписів, власне авторських характеристик тощо» [5, с. 41–42].

При цьому Г. Житецький, ставлячи питання про те, чим же власне є твір Д. Яворницького («науковим дослідженням, шляховими замітками чи поемою в прозі?»), переконливо на нього відповідає: «Ні те, ні інше, ні третє – окремо, але й те, й інше, й третє разом» [5, с. 42]. Адже цілком природньо, що за обставин, у яких писалась ця та інші праці Д. Яворницького про запорозьке козацтво (особливо з огляду на стан розробленості й упорядкованості джерельної бази з теми), інакше діяти не було жодної можливості. Додам, що саме завдячуючи історик-козакознавцю у вигляді описів були збережені окремі відомості про запорозькі старожитності, більшість з яких вже через пару десятиліть були безповоротно втрачені.

Також рецензент указав на низку помилок у Д. Яворницького саме в топографічних даних, доволі жорстко й безапеляційно наголосивши, що ця, «на перший погляд, більш цінна частина праці» насправді «не має жодної наукової цінності» [5, с. 46]. Критикує Г. Житецький автора і за зайву лірику й патетику в його творі, хоча й наголошує, що «лірична балаканина» Д. Яворницького видає в ньому людину щиро й захоплену, яка «зігріта найдобрішими бажаннями, переймається сподіваннями рідного краю, що не збулись». Однак тут же рецензент підкреслив, що дорога до пекла «вимощена добрими намірами», а «ліризм» «без керма і вітрил» «не має ніякої цінності» [5, с. 47].

У той самий час Г. Житецький констатував, що головним здобутком рецензованої книги стала наявність у ній «достатньої кількості відомостей про речові пам'ятки Запорожжя та багато народних оповідей про запорожців». Також твір вирізняє високий поліграфічний рівень, хоч рецензент і закинув автору певну недбалість в упорядкуванні додатків, і, зокрема, ним не вказано, звідки були скопійовані окремі малюнки. Загалом він відмовив книзі в повній її відповідності науковим правилам та вимогам, таким чином ніби усвідомлюючи, що, можливо, її автор власне й не ставив перед собою в якості мети створення строго наукового дослідження, свідомо визначивши науковопопулярний характер цієї своєї праці, орієнтуючи її на більш широке коло читачів, а не лише на представників академічної історичної науки. Тому й переважна більшість закидів Г. Житецького щодо оцінки цієї публікації Д. Яворницького насправді повинні сприйматися саме з урахуванням цього аспекту. А окремі доволі жорсткі зауваження рецензента певною мірою дисонують з очевидною загальною спрямованістю й характером аналізованої ним публікації.

Наступним за часом появи став критичний відгук Г. Житецького на укладений Д. Яворницьким «Сборник материалов для истории запорожских козаков» [8]. Рецензент наголосив, що це видання стано-

вить значний інтерес для спеціалістів з історії Запорозжя, торкнувся загальної структури і змісту збірника, виокремив найбільш цікаві, на його думку, документи, подані в ньому, зокрема справи про П. Калнишевського та обозних Ф. Галенковського і Ф. Московя. Разом із тим він наголосив, що у збірнику відсутні справи й документи, які б «давали можливість встановити якісь нові точки зору на різні побутові умови життя Запорозжя», переважно вони важливі «масою дрібних подробиць», потрібних для доповнення характеристики козацького середовища і краю загалом [8, с. 71–72]. Тому, на його думку, цей збірник особливо важливий для фахівців.

Цікаво, що жодних зауважень щодо археографічного рівня цього видання, наявності чи відсутності в ньому передмови, коментарів від укладача, інших атрибутів наукової публікації джерел автор відгуку не подав. А це було доволі нетипово для представника позитивістської історіографії, яким, без сумніву, був Г. Житецький. До того ж це суттєво відрізнялося від запропонованого ним самим підходу до публікацій колеги по цеху, помітного, наприклад, у попередній рецензії.

Ще в одній публікації Г. Житецького дається оцінка іншій праці Д. Яворницького «Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края» [7]. Тут підкреслено, що зазначена книга являє собою статті автора, які раніше вже публікувались у періодичних виданнях. Всі нариси написані «легко і цікаво», «популярно й живою мовою», розраховані на «середню публіку», «читаються з інтересом та з задоволенням».

Щоправда, рецензент вказав і на окремі недоліки: перші описи зброї запорозьких козаків, згідно з ним, можна знайти не в Якова Собеського (як твердить Д. Яворницький), а в Еріха Лясоти; чомусь не згадав автор ряд відомих актових, які стосуються цього ж питання; не досить коректно він послався на «Устное повествование Никиты Коржа», причому з його тексту складається враження, що ніби-то є чотири або навіть п'ять рівноцінних публікацій цього твору, а не лише видання архієпископа Гавриїла тощо. Загалом Г. Житецький підкреслив, що навіть «за наявності окремих недоліків поспішного характеру книга п. Яворницького напевно знайде значне коло читачів» серед людей, які цікавляться історією свого краю [7, с. 368]. Тож загалом ця рецензія Г. Житецького значно м'якша та толерантніша за стилем від попередніх.

Доволі змістовну рецензію на історико-топографічний нарис Д. І. Яворницького «Вольности запорозьких козаків» у «Киевской старине» опублікував етнограф і археолог Володимир Миколайович Ястребов [26]. Названа праця цілком слушно була віднесена рецензентом до розряду не нових, оскільки вона стала результатом переопрацювання ряду більш ранніх публікацій автора і зокрема «Запоро-

ж्या в остатках старини и преданиях народа». На його думку, рецензована публікація поступається її попередньому варіанту «повнотою, легкістю і різноманітністю викладення», але переважає «ступенем обробки» матеріалу, хоч і не позбавлена «недоглядів, помилок і неточностей» [26, с. 352–353].

Рецензент закинув автору, по-перше, певне ухилення від плану; по-друге, згідно з ним, його метод «не повністю задовольняє: він зіставляє свідчення різночасових і складно суміщуваних джерел, починаючи від Геродота і закінчуючи XVIII ст., нерідко плутаючи епохи і властиві кожній з них географічні назви»; по-третє, Д. Яворницький надто залежний від «чужих слів» і «бібліографії», «без потреби тримається звички послідовно переповідати» чийсь думки з будь-якого питання, яке ним розглядається; по-четверте, для нього притаманне надто розлоге цитування джерел з відомостями, подібними одне до одного, тощо [26, с. 353–354]. В. Ястребов також закинув певну поспішність та необдуманість Д. Яворницькому, які, згідно з ним, багато чим зашкодили якісному науковому рівню його книги.

Слабким місцем у рецензованій праці він вважав і постійні екскурси «до сумнівної галузі словотворення» (наприклад, назва Борисфен ніби-то походить від дерева береста, Самара – від палестинської Самарії тощо). На його думку, автору бажано було б запобігти використанню у власному дослідженні різних мір довжини, які не завжди узгоджуються між собою. А «надруковані в додатках до книги документи не мають до неї прямого відношення», оскільки «топографії запорозьких вольностей майже не стосуються» [26, с. 355]. До того ж серед них багато таких, які можуть бути зараховані до категорії «паперового хлама», а отже в цілому не заслуговують на публікацію. На завершення рецензент вважав за доцільне подякувати Д. Яворницькому за алфавітний покажчик імен особистих та за якісне подання карт у додатку, але план Катеринослава, на його думку, насправді до цього видання не мав жодного відношення [26, с. 355–356].

Слід зазначити, що Д. І. Яворницький завжди реагував на зауваження й побажання рецензентів, намагався їх врахувати в наступних наукових працях, прагнути підвищити їх загальний академічний рівень. Показовим може бути приклад з проаналізованою вище рецензією В. Ястребова. Уже в наступній книзі «Киевской старини» історик спробував дати аргументовану відповідь опоненту [22]. Він загалом погодився, що ця його робота мала дещо «поспішний характер», визнав значну частину власних недоліків та неточностей, навіть подякував рецензентові за його роботу, але водночас підкреслив, що більшість зауважень стосуються «скоріше дрібниць, ніж загальної постановки справи» і, більше того, окремо дозволив собі подискутувати з ним щодо п'яти моментів.

По-перше, Д. Яворницький заперечив, що він ніби-то допускав «ігнорування та змішування епох», тобто порушував хронологію. По-друге, він відкинув окремі зауваження В. Ястребова щодо топографічних даних і пояснив часте використання у власній праці «форми теперішнього часу замість минулого» потребою забезпечення живості викладення матеріалу [22, с. 175]. По-третє, він запевнив, що добре знає справжню наукову вартість карти Річчі Занноні, а тому далеко не завжди довіряє її інформації, при цьому частіше спираючись на дослідження А. Скальковського та ряд інших картографічних матеріалів. По-четверте, певну недбалість і нечіткість у деяких цитатах він пояснив типографським браком і підкреслив, що особисто звертав на це увагу редакцій часописів, де праця спочатку вийшла друком (у т. ч. й «Киевской старины») до наступної публікації окремим виданням. Тому тут він «менше, ніж будь-де винен», а отже не знає, «у кого на цей раз більше курйозу, в автора „Вольностей...”, чи в їх рецензента» [22, с. 176]. І насамкінець історик взагалі заперечив можливість використання поняття «паперового хламу» по відношенню до історичних документів, оскільки, на його думку, будь-який з них «має відому ціну й відомий інтерес» [22, с. 176].

Однак у цій же книзі часопису, після, напевно, попереднього ознайомлення з гранками відповіді Д. Яворницького, В. Ястребов проявив надзвичайний пуризм і навіть певну непримиренність до зазначеної праці колеги по цеху в додатках до власної рецензії [25]. Він, зокрема, наголосив, що в рецензованій ним праці все ж присутні і хронологічний брак, і плутанина в географічній номенклатурі. Подавши декілька цитат з «Вольностей...», при цьому весь час апелюючи до читачів, він висловив подив і сумніви з приводу того, що в них насправді присутня «живість викладу», яка до того ж не давала б жодних приводів для непорозумінь. Щодо карти Річчі Занноні автор, на думку рецензента, мовчки визнав власну провину, але, у той самий час образившись, зазначив, що про цей твір знає не гірше, ніж В. Ястребов. Однак це «тим гірше для нього», оскільки рецензент мав на увазі не взагалі рівень пізнання автора, а те, як той продемонстрував його у конкретній праці. До того ж Д. Яворницький, на його думку, даремно вважає, що навіть друкарські опечатки не є сферою його авторської відповідальності, оскільки він одночасно є й видавцем книги.

Рецензент також висловив власні сумніви щодо етнічної належності деяких фігурантів з документів, поданих Д. Яворницьким у додатку (зокрема пана Кушинського, на якого ніби-то був зшитий козацький одяг, що зовсім не означає, що він був українцем і козаком). Він погодився з фразою історика-козакознавця про вартість будь-якого історичного документа, але підкреслив, що є й «документи не історичні» і саме вони можуть бути віднесені до «хламу», а під час пу-

блікації джерел «варто було б стисло окреслити їх значення та ступінь інтересу» [25, с. 180]. Тож загальна стилістика й надзвичайна принциповість рецензента щодо праці Д. Яворницького не тільки не була хоча б частково знята, а й практично не була хоч трохи пом'якшена.

Ще одна праця Д. Яворницького «Иван Дмитриевич Серко, славный кошевой атаман Войска Запорожских низовых козаков» була відрецензована українським істориком і літературознавцем Миколою Іллічем Стороженком [12]. На відміну від попередніх рецензій, цей критично-бібліографічний опус значно м'якший за стилем і не такий гострокритичний. В окремих місцях ця публікація більшою мірою нагадує бібліографічний опис або навіть переказ. Автор підкреслив, що Д. Яворницький вже давно зарекомендував себе як один з кращих фахівців з історії Запорозької Січі. При цьому він спочатку «мандрував по колишній запорозькій території, розшукуючи залишки старовини», потім «порпався в архівах та вивчав різноманітні друковані джерела» і нарешті «виклав здобуті дані в ряді праць», серед яких ключовими, на думку рецензента, слід визнати «Запорожье в остатках старины», «Вольности...» і I том «Истории запорожских козаков» [12, с. 158–159].

У новій праці історик, згідно з М. Стороженком, поставив собі за мету створити якомога більш повну біографію чи не найвідомішого запорозького ватажка Івана Сірка, з якою у цілому успішно впорався. Переказавши стислі відомості про останнього, рецензент наголосив, що його «характеристика дуже вдалась Д. Яворницькому» [12, с. 160]. Книга написана переважно на основі «Актів Южной и Западной России», які публікувалися Санкт-Петербурзькою Археографічною комісією, а також українських літописів та польських мемуарів.

Особливу увагу рецензент звернув на доволі змістовні джерельні додатки до книги, але наголосив, що, на жаль, автор щодо жодного з них не зазначив, де він його взяв – з архіву чи з більш ранніх публікацій. Не зовсім зрозумілим для нього стало й те, навіщо Д. Яворницький опублікував уривки з мемуарів Йоакима Єрлича, адже вони, на його думку, були недоречні в цій публікації. Вирізнів М. Стороженко й літературну манеру праці, яка, згідно з ним, читається загалом із цікавістю. Однак «життєдіяльність самого героя біографії, як виключно бойова, надто одноманітна, щоб привабити увагу сучасного читача» [12, с. 160]. Загальної, цілісної та концептуальної оцінки цієї праці Д. Яворницького критико-бібліографічний огляд М. Стороженка не містить.

Окреме місце посідають критичні відгуки на сторінках «Киевской старины» на альбом малюнків С. Васильківського та М. Самокиша «Из украинской старины» з пояснювальним текстом Д. І. Яворницького [13] на його художню повість «Наша доля – Божа воля» [4]

та на укладену ним етнографічну збірку українських народних пісень [3]. Автором першої з них був юрист і громадський діяч Микола Ілліч Шугуров, а двох інших – відомий український і російський етнограф та літературознавець Володимир Валер'янович Данилов, до того ж добрий знайомий і колега Д. Яворницького по роботі в Катеринославській губернській ученій архівній комісії.

У критично-бібліографічному огляді М. Шугурова була дана загальна оцінка ілюстрованому виданню, яке загалом мало привабливий вигляд. Рецензент однак висловив деякі претензії до зображення на палітурці та ступеня повноти відомих давніх портретних зображень козацьких очільників, їх дружин та членів родин. Зокрема, згідно з ним, у виданні з невідомих причин відсутні портрети представників родин Острозьких і Вишневецьких, дружин С. Палія та П. Полуботка, та й загалом альбом ілюструє «майже виключно військовий побут козаків, переважно запорожців», натомість як серед завдань у вступі до видання значиться й демонстрація «домашнього побуту» [13, с. 157–158].

Отже, вибір укладачів М. Шугуров вважає досить «далеким від повноти», щоправда, віддаючи їм належне, висловлює побажання в подальшому суттєво розширити й доповнити це видання у вигляді нових випусків. На його думку, укладачі припустилися двох основних змістовних помилок: у поясненнях до табл. 1 було зазначено, що Петро Сагайдачний був гетьманом XVI ст., а віньєтка під малюнком 3 підписана «Церковь-замок в Судковицах, Волынской губернии», замість с. Сутківців Летичівського повіту Подільської губернії [13, с. 159].

Рецензент особливо підкреслив, що власне малюнкам передусе «пояснювальний текст» Д. І. Яворницького на 98 сторінках російською та французькою мовами. Однак це – «скоріше декілька популярних нарисів з історії Малоросії, але не пояснення малюнка та його деталей». До того ж деякі з нарисів насправді досить віддалені від змісту альбому.

Та все ж М. Шугуров констатував, що якщо залишити у спокої відношення «пояснювального тексту» до малюнків, то слід віддати належне Д. Яворницькому: «там, де йде мова про запорожців, їх старовинний побут, озброєння, звичаї тощо, там автор знаходиться на висоті, і його нариси виблискують яскравістю, живістю, знанням предмету та любовним до нього ставленням». У той самий час, «там, де йдеться про історію Малоросії до Хмельницького, про релігійну, національну і культурну боротьбу південнорусів з Польщею, про давнє південно-руське дворянство XVI – XVII ст., – там автор, ймовірно, не відчуває під собою твердого підґрунтя і його розповіді про ці часи (в біографіях Хмельницького та Киселя) бліді й неточні, а подекуди навіть невірні» [13, с. 159].

При цьому М. Шугуров навів декілька прикладів таких неточностей та невідповідностей. Однак насамкінець він досить толерантно підкреслив, що «все це дрібниці», оскільки сам альбом є «цінним надбанням у нашій доволі бідній гарній ілюстраціями літературі з історії України», тому вважає необхідним висловити і художникам, і Д. Яворницькому щире подяку за їх працю з побажанням її продовжувати в майбутньому [13, с. 160].

У невеликому за обсягом бібліографічному огляді В. Данилова на видання окремою книгою повісті Д. Яворницького «Наша доля – Божа воля» перш за все зазначено, що твір декількома роками раніше друкувався в «Киевской старине», але нове видання на часі й доволі доречно, оскільки відбувається «руйнація старих основ народного життя» (йдеться про добу російської буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. – *В. В.*), натомість «нові культурні поняття стають керівними її початками, народ шукає оновлення, прагне позбутись Прокрустового ложа, в яке його втиснула» абсолютно-бюрократична Російська імперія і саме це можна побачити у творі [4, с. 1].

Яскраві образи й персонажі повісті, на думку автора, є доволі показовими для початку ХХ ст. Особливо це стосується головного героя Максима Вітряка та його синів. Характерно, що В. Данилов навіть не зробив спроби оцінити загальний художній рівень повісті, але насамкінець зазначив, що назва дещо «затемнює її сенс», при цьому чомусь не пояснивши, що саме мається ним на увазі.

Інша критично-бібліографічна праця В. Данилова досить розлога і змістовна, налічує більше 20 сторінок [3]. Автор торкнувся загального доробку українських етнографів та мовознавців із вивчення та публікації народних пісень, наситив роботу цитатами з класичних досліджень, присвячених цьому питанню, написаних М. Сумцовим, М. Бережковим та іншими провідними фахівцями з проблем української етнографії, спробував визначити головні поточні завдання цього наукового напрямку. Він дуже високо оцінив появу друком нового збірника з 830 українських пісень, укладеного Д. І. Яворницьким. Водночас критик наголосив, що «сирий стан», в якому знаходяться на початку ХХ ст. матеріали з української етнографії, загалом не скрізь дозволив укладачеві «зробити досить повні указівки варіантів до зібраних ним пісень» і запобігти потраплянню до збірника їх випадкових зразків, вже відомих і раніше неодноразово опублікованих, а також пісень, що взагалі були не народними, а авторськими за походженням [3, с. 56–57].

Він підкреслив, що не схильний висувати будь-які докори укладачеві збірника, але як людина «зацікавлена в кращому стані української етнографії, віддає перевагу тому, щоб указати навіть на дрібниці». На його думку, значно ліпше, якщо збірник містить якісь зайві

пісні, ніж, коли «укладач позбавить читача будь-чого цінного та цікавого», якого в ньому насправді доволі багато [3, с. 58]. В. Данилов подав декілька красномовних підтверджень останньої тези, розлого процитувавши пісні зі збірника. Він переповів основний зміст видання, подав кількісні дані щодо пісень по окремих рубриках, більш детально зупинився на найбільш оригінальних і змістовних серед них. Тож загалом ця етнографічна добірка Д. Яворницького отримала дуже схвальну оцінку від автора критико-бібліографічного огляду.

Звичайно ж найбільш знаковою науковою працею Д. І. Яворницького стала тритомна «Історія запорозьких козаків». Вона також була об'єктом спеціальної уваги на сторінках бібліографічного відділу «Киевской старины». Вже в 1894 р. на сторінках часопису з'явилась оглядово-критична замітка за підписом «И.» [6]. Її автора, на жаль, не вдалось з'ясувати. Можливо, вона була написана від імені редактора або загалом редколегії, а може належить перу Г. Житецького, декілька рецензій якого на праці Д. Яворницького детально аналізувались вище. Останнє цілком можливе, оскільки автор замітки підкреслив, що Д. Яворницький у передмові до I тому (який, власне, й став тут предметом розгляду автора) протиставив «дружню», навіть «люб'язну» рецензію Пипіна у «Вестнике Европы» «недружній» Житецького на сторінках «Киевской старины».

Автор критичної замітки вважає доцільним перенести більш глибокий аналіз цієї праці Д. Яворницького на пізніший час після появи друком двох інших томів «Истории запорожских козаков». Однак відразу ж він констатує, що саме рецензії Г. Житецького змусили історика-козакознавця певною мірою змінити характер власних доказів, зокрема сприйняти тлумачення походження слова «Січ» та деякі інші запропоновані останнім аспекти й моменти. Також у замітці містяться деякі доповнення до даних Д. Яворницького щодо кордонів запорозьких володінь на початку XVIII ст., і при цьому вміщена розлога цитата з джерела, яке стосується питання.

Невдовзі після цього в роботу з детального аналізу квінтесенції наукового доробку Д. І. Яворницького вступила своєрідна «важка артилерія» в особі О. М. Лазаревського. Останній став першим професійним, водночас доволі жорстким і навіть суворим науковим критиком авторського варіанта концепції історії запорозького козацтва, запропонованого Д. І. Яворницьким.

Слід підкреслити, що спочатку спеціальну рецензію О. Лазаревський присвятив лекції, яку його опонент прочитав у Московському університеті в 1896 р. – «Найголовніші моменти з історії запорозького козацтва» [1, с. 84–86]. Вже ця рецензія відрізнялась гострою критичністю, дошкульністю та буквальною непримиренністю до будь-яких недоліків, помічених у Д. Яворницького. Рецензент особливо на-

голосив, що лектор чомусь не підкріпив жодними фактами свій висновок про те, що Запорозжя виникло саме в XV ст., зовсім недоречно використав термін «українські козаки» щодо цього часу, навіщо залучив зовсім «застарілі дані» з «Історії Русів». Доволі жорсткій критиці піддав О. Лазаревський також тезу Д. Яворницького про однакову роль козаків і татар у перемозі під Жовтими Водами, назвавши її «тирадою, не підтвердженою фактами» [1, с. 85].

Заперечення рецензента викликало й відтворення лектором причин та подробиць «зради» гетьмана Івана Мазепи. Неправильно, на його думку, також були пояснені причини остаточного знищення Запорозжя. Згідно з ним, головною з них було не те, що «увесь устрій Запорозького війська... не підходив до корінного устрою Великої Росії» (за Д. Яворницьким), а те, що «у XVIII ст. історична роль Запорозжя вже була зіграна» [1, с. 85]. Найбільш суттєвим недоліком лекцій Д. Яворницького О. Лазаревський вважав відсутність у них загального висновку про значення Січі, що, на його думку, вказувало на «далеко неповне знайомство... з історією Запорозжя», характерне авторів [1, с. 86]. Слід указати на дещо незрозумілу логіку останнього зауваження рецензента, адже загальновідомо, що Д. Яворницький вже тоді був одним із кращих спеціалістів з історії козацтва, з аргументами й констатуваннями якого не можна було не рахуватися.

Найважливішій праці Д. Яворницького – «Історії запорозьких козаків» – О. Лазаревський присвятив одразу дві рецензії. В одній з них він дав критичну оцінку першим двом, в іншій – третьому тому монографії [2; 9]. Щоправда, одна рецензія була опублікована не в «Киевской старине», а в «Чтениях Исторического общества Несторалетописца». Однак для повноти й завершеності картини щодо оцінки О. Лазаревським історіографічної ваги цієї наукової праці Д. Яворницького залишимо за собою право окремо зупинитись і на її характеристичі.

Тож у рецензії на перші два томи зазначеної праці критиком були фактично протиставлені його власні уявлення про Запорозьку Січ і козацтво поглядам і концепції Д. Яворницького. Практично вже в перших рядках у досить різкій формі рецензент звинуватив автора монографії в «некритичності», «беззмістовній балаканині», відзначив «недостатній науковий рівень дослідження». Досить докладно аналізуючи кожний розділ «Історії запорозьких козаків», він перелічив численні і, на його думку, суттєві недоліки цієї тритомної праці.

Основні зауваження О. Лазаревського до першого тому праці Д. Яворницького були такі: 1) автором не пояснено, чим відрізнялись низові козаки від решти козацтва; 2) розміщення матеріалу в томі не скрізь відповідало його загальній структурі; 3) зміст окремих розділів, згідно з його твердженням, складають суцільні виписки та від-

верта компіляція з творів М. Антоновського, А. Скальковського, С. Мишецького та інших більш ранніх авторів; 4) описуючи вогнепальну й холодну зброю козаків, автор не пояснив, що з себе являв той чи інший її вид; 5) у главі про клейноди не було подано навіть точного опису козацьких прапорів; 6) глава «Характеристика запорозьких козаків» взагалі суперечлива, а наведена там оцінка запорожців Г. де-Бопланом, на думку рецензента, більш вірогідна й правдива за оцінку, подану самим Д. Яворницьким. У цілому, згідно з О. Лазаревським, більшість глав першого тому «Історії запорозьких козаків» «не являють собою якоїсь самостійної праці, а складаються з виписок, абияк поєднаних між собою, причому автор нерідко використовує джерела вже зовсім застарілі» [9, с. 11].

Аналізуючи в цій же рецензії другий том зазначеної праці колеги по цеху, О. Лазаревський наголосив, що теорія походження козацтва просто запозичена Д. Яворницьким зі статті В. Антоновича (за винятком останнього пункту), «причому автор, добросовісно вказавши джерело, ніяк йому не суперечить, повторюючи прочитані ним домисли як історичні аксіоми» (отже тут бачимо й заочну дискусію з професором Київського університету Св. Володимира!) [9, с. 12]. Зіставивши тексти різних джерел, рецензент спробував аргументовано довести, що при викладенні зовнішньополітичної історії Запорозжя, починаючи з третьої глави тому, Д. Яворницький практично слідував винятково книзі П. Куліша «Історія Возз'єднання Русі», натомість участь козаків у польсько-московській війні виклав лише за працями В. Соловйова, «без будь-якого стосунку до джерел» [9, с. 15]. Дуже побіжно, на думку О. Лазаревського, Д. Яворницьким описані події 1637–1638 рр., надто стисло й дещо безсистемно викладено ним історію Визвольної війни українського народу, а в тексті його праці допущено багато змістовних протиріч та неточностей.

Глава про події в Україні з 1657 по 1686 рр., як вважав рецензент, загромаджена у Д. Яворницького недостатньо опрацьованим («сирим») матеріалом. Більше того, зібравши досить багатий матеріал про І. Сірка, автор, на думку рецензента, його невдало згрупував, що не дозволило розкрити «в світлі й блиску цю колосальну особу» [9, с. 17–18]. До того ж у рецензії зазначено, що Д. Яворницький чомусь майже не використав нових джерел, не дав власної оцінки залученим матеріалам, у його праці «немає й натяку на критику й узагальнення», хоча натомість у другому томі повною мірою використано бібліографічний апарат приміток та посилань. Однак, «користуючись таким багатим матеріалом, автор зовсім знехтував прийомами вченої критики, наслідком чого стала повна відсутність науковості в його праці» [9, с. 22–23].

Більш схвальною оцінку О. Лазаревський дав останньому тому «Історії запорозьких козаків»: «Як звід відомостей про участь Запорозж-

жя в подіях, що переповідали зовнішню історію Малоросії в зазначений час, книга п. Еварницького є дуже корисним науковим внеском. За багатьма фактами... 3 том „Історії запорозького козацтва”, звичайно, буде необхідною книгою для тих, хто вивчає історію Малоросії» [2, с. 76]. Проте і цей том, на думку рецензента, не зовсім відповідав певним науковим вимогам, адже автор праці «не дав можливості зрозуміти», чим Запорожжя «відрізнялось від Малоросії», яку мету воно переслідувало. Майже немає в книзі, згідно з його твердженням, висновків та узагальнень, натомість там подані досить суперечливі та непослідовні характеристики окремим історичним особам (зокрема й особливо гетьману Івану Мазепі). До того ж автором, на думку рецензента, не зовсім доречно використані деякі документи Варшавського архіву. Заперечення О. Лазаревського викликала й орфографія написання у зазначеній праці окремих слів та той факт, що Д. Яворницький не використав тут важливі дослідження з проблеми (наприклад, дисертацію В. Антоновича про С. Палія та ін.) [2, с. 79–81].

Цю досить сувору й дошкульну критику своїх праць Д. Яворницький частково врахував у подальшій роботі, прислухавшись до зауважень О. Лазаревського та інших критиків власного доробку. Але, як цілком слушно зазначив відомий український історик В. Сарбей, окремі методологічні хиби, помічені рецензентом у Д. Яворницького, насправді були притаманні певною мірою й більшості його власних праць, адже й у О. Лазаревського мали місце «відмова від аналізу подій та узагальнень», «постійне ухиляння від постановки гострих соціально-економічних питань», «гола об'єктивістська документальність» тощо [11, с. 89]. Додамо, що окремі загальні висновки О. Лазаревського щодо праць Д. Яворницького, надто безкомпромісні, дещо односторонні або іноді просто помилкові. Звичайно, не може не вражати обізнаність О. Лазаревського з джерелами та літературою, у тому числі й з тими позиціями, які прямо й безпосередньо стосувались історії Запорожжя.

Слід також зазначити, що критик-рецензент мав загалом досить специфічні погляди на значення Січі в історії українського народу, особливо в останній період її існування. Виступаючи противником ідеалізації козацтва, О. Лазаревський вважав, що Запорожжя у другій половині XVIII ст. вже відіграло майже винятково негативну роль, затримувало історичний розвиток українських земель, і це, перш за все, проявилось в опублікуванні ним оригінального документального джерела, яке він назвав «Запорожжя наприкінці XVIII ст.».

Саме виходячи з такого переконання, О. Лазаревський давав досить жорстку й сувору оцінку працям Д. Яворницького. При цьому він фактично не враховував рівень розробленості джерельної бази з проблеми та стан розвитку української історіографії загалом, а ра-

зом із окремими цілком слушними зауваженнями у своїх критичних відгуках подавав і деякі помилкові та навіть безпідставні твердження. Окремі тези Д. Яворницького (наприклад, про значну роль татар в успішних діях армії Б. Хмельницького на початковому етапі Визвольної війни) зараз переконливо доведені українськими істориками. Більше того, у сучасній українській науковій історіографії на основі нових фактичних даних вирішено багато проблем, безпосередньо пов'язаних з історією Запорозької Січі та козацтва, важливе підґрунтя для чого було у свій час закладене Д. Яворницьким.

Різкість і безапеляційність стилю О. Лазаревського (як, до речі, й більшості інших істориків, представників наукового осередку, який єднався довкола «Киевской старины») в оцінці праць Д. Яворницького, на мій погляд, пояснюється не лише протилежними переконаннями цих істориків щодо ролі Січі й козацтва в українській історії, і, тим більше, не якоюсь особистою неприязню істориків (адже, наскільки нам відомо, серйозних міжособистісних конфліктів у них не було), а загальним стилем, притаманним для дискусій у ту епоху. До того ж, напевно, причини саме такої оцінки О. Лазаревським та й деякими іншими істориками, як рецензентами праць свого колеги по цеху Д. Яворницького, лежать значно глибше. Зокрема, дискусії навколо «Історії запорозьких козаків» фактично демонстрували собою один із сегментів своєрідного поля протистояння між двома різними методологічними науковими напрямками, парадигмами розвитку вітчизняної історичної науки – позитивізму, який у другій половині XIX ст. посідав панівні, провідні позиції не лише в історії, а й в інших суспільних науках, та пізнього романтизму, що вже почав відходити в минуле.

Це був також специфічний прояв суперечностей між ученими – представниками двох різних стилів наукового мислення. О. Лазаревський – це яскраво виражений історик-позитивіст, прихильник «об'єктивності», «наукового фактографізму», «суворої» документальності, критичного ставлення до джерел (тобто їх критики за так званої позиції «здорового глузду»). Д. Яворницький, навпаки, був «пізнім романтиком» з яскраво вираженим тяжінням до етнографічних матеріалів, частим використанням у якості джерел у наукових працях історичних легенд і усних переказів, з намаганням певною мірою прикрасити історичну дійсність, іноді наперекір існуючим даним документальних джерел, в окремих випадках навіть з не досить критичним ставленням до них, спробами популяризувати історичні знання за рахунок «оздоблення» документів, їх власної емоційної інтерпретації, поданням історичних реалій у літературній, «живій» формі. Представники цих напрямів або течій в історіографії часто були антагоністично налаштовані один до одного, тому й зіткнення їх було

неминучим, що значною мірою позначилось на стилістиці та загальній спрямованості зокрема й рецензій О. Лазаревського на найбільш ввідомі праці Д. Яворницького.

Загалом на статус справжніх досить ґрунтовних наукових рецензій з числа проаналізованих вище публікацій безумовно можуть претендувати роботи Г. Житецького, В. Ястребова та О. Лазаревського. Решта позицій – це скоріше історико-бібліографічні або науково-критичні огляди. Однак у цілому вони дозволяють з'ясувати загальний рівень і форми рецепції сучасниками головних особистих наукових здобутків у рамках доробку Д. І. Яворницького і цілком накладаються на загальну оцінку, яка давалась його ключовим працям вітчизняними ученими протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. Характерно, що, на відміну від ключових монографічних досліджень Д. Яворницького, які критиками оцінювалися дуже жорстко й принципово, його археографічні публікації, популярні й белетристичні видання, здійснені за його участю, в критично-бібліографічних оглядах представлені в доволі толерантному й поміркованому висвітленні.

У той самий час практично всі проаналізовані вище тематичні рецензії та аналітично-критичні відгуки на праці Д. Яворницького в «Киевской старине» відіграли важливу роль у становленні й розвитку джерелознавства та історіографії в Україні, сприяли поглибленню їх теоретико-методологічних аспектів (особливо розробці методичних засад наукової критики історичних джерел), свідчили про досить високий рівень розвитку історичної науки на українських землях у той час.

Бібліографічні посилання

1. А. Л. [*Лазаревский А. М.*]. [Рец. на]: Главнейшие моменты из истории запорожского козачества Д. И. Эварницкого (Русская мысль, 1897, № 1, с. 99 – 115) / А. Л. [А. М. Лазаревский] // Киевская старина (далі – КС). – 1897. – Кн. 3. – С. 84–86.
2. А. Л. [*Лазаревский А. М.*]. [Рец. на]: Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. 1686 – 1734. – Т. 3. – СПб., 1897. – 646 с. / А. Л. [А. М. Лазаревский] // КС. – 1897. – Кн. 12. – С. 76–81.
3. Данилов В. Новый сборник украинских песен («Малороссийские народные песни, собранные профессором Д. И. Эварницким») / В. Данилов // КС. – 1906. – Кн. 7–8. – С. 51–70.
4. Д-въ [*Данилов В.].* [Рец. на]: Эварницкий Д. И. Наша доля – Божа воля. Повесть. Екатеринослав, 1905. – 165 с. / Д-въ [В. Данилов] // КС. – 1906. – Кн. 5–6. – С. 1–3.
5. Житецкий И. П. [Рец. на]: Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. С 55-ю рис. и 47 планами. – Две части. – Изд. Л. Пантелеева. СПб., 1888 / И. П. Житецкий // КС. – 1888. – Кн. 11. – С. 36–48.
6. И. [Рец. на]: Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. Т. 1. – СПб., 1892 / И. // КС. – 1894. – Кн. 3. – С. 588–590.

7. *И. Ж. [Житецкий И. П.]*. [Рец. на]: Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. – СПб., 1889 / И. Ж. [И. П. Житецкий] // КС. – 1890. – Кн. 2. – С. 366–368.

8. *И. Ж. [Житецкий И. П.]*. [Рец. на]: Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888 / И. Ж. [И. П. Житецкий] // КС. – 1888. – Кн. 12. – С. 71–72.

9. *Лазаревский А. М.* [Рец. на]: Эварницкий Д. И. История запорожских казаков. – СПб., 1892–1895. Т. 1–2 // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – К., 1896. – Кн. 10. – С. 3–23.

10. *Палієнко М.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К., 2005.

11. *Сарбей В. Г.* Историчні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей. – К., 1961.

12. *С-о А. [Стороженко А. И.]*. [Рец. на]: Эварницкий Д. И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска Запорожских низовых казаков. – СПб., 1894. 164 с. / С-о А. [А. И. Стороженко] // КС. – 1894. – Кн. 10. – С. 158–160.

13. *Ш. Л. [Шугуров М.]*. Из украинской старины. Рисунки художника С. И. Васильковского и Н. С. Самокиша. Пояснительный текст Д. И. Эварницкого. – СПб., 1900 / Ш. Л. [М. Шугуров] // КС. – 1900. – Кн. 6. – С. 155–160.

14. *Эварницкий Д. И.* Археологические раскопки: (1) Раскопка кургана «Мулина-гора»; (2) Раскопка кургана в д. Вороной / Д. И. Эварницкий // КС. – 1885. – Кн. 8. – С. 707–727.

15. *Эварницкий Д. И.* Архивные материалы для истории Запорожья / Д. И. Эварницкий // КС. – 1886. – Кн. 7. – С. 520–536.

16. *Эварницкий Д. И.* Жизнь запорожских казаков по рассказу современника очевидца / Д. И. Эварницкий // КС. – 1883. – Кн. 11. – С. 497–510.

17. *Эварницкий Д. И.* Запорожская пещера над Днепром / Д. И. Эварницкий // КС. – 1885. – Кн. 5. – С. 167–170.

18. *Эварницкий Д. И.* Наша доля – Божа воля / Д. И. Эварницкий // КС. – 1901. – Кн. 1. – С. 81–114; кн. 2. – С. 234–282; кн. 3. – С. 424–460.

19. *Эварницкий Д. И.* Остров Хортица на Днепре (Из поездки по запорожским урочищам) / Д. И. Эварницкий // КС. – 1886. – Кн. 1. – С. 41–90.

20. *Эварницкий Д. И.* Письмо в редакцию / Д. И. Эварницкий // КС. – 1904. – Кн. 1. – С. 6–9.

21. *Эварницкий Д. И.* По поводу картины художника С. И. Васильковского / Д. И. Эварницкий // КС. – 1886. – Кн. 1. – С. 184–187.

22. *Эварницкий Д. И.* По поводу рецензии книги «Вольности запорожских казаков» // КС. – 1891. – Кн. 4. – С. 174–177.

23. *Эварницкий Д. И.* Топографический очерк Запорожья / Д. И. Эварницкий // КС. – 1884. – Кн. 5. – С. 33–54; кн. 6. – С. 177–200; кн. 7. – С. 392–422.

24. *Эварницкий Д. И.* Число и порядок запорожских сечей / Д. И. Эварницкий // КС. – 1884. – Кн. 4. – С. 589–608.

25. *Ястребов В.* Ответ Д. И. Эварницкому / В. Ястребов // КС. – 1891. – Кн. 4. – С. 177–180.

26. *Ястребов В.* [Рец. на]: Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк. – СПб., 1890 / В. Ястребов // КС. – 1891. – Кн. 2. – С. 352–356.

Надійшла до редколегії 29.04.2015

УДК 94(477.63) «16-17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПАСИОНАРНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ЕТНОГЕНЕЗУ¹⁾ –
НОВА ГІПОТЕЗА ВИНИКНЕННЯ
ТА ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА**

*«Тільки тоді можна зрозуміти сутність речей,
коли знаєш їхнє походження та розвиток»
Аристотель*

Висвітлено сутність пасіонарності, а також роль її енергетики в утворенні етносу (субетносу), тобто етногенезу. Стисло розглянуто основні риси теорії етногенезу Л. Гумільова та схематичне утворення козацького субетносу – складової частини українського етносу і його домінанти.

Ключові слова: Л. Гумільов, пасіонарність, етногенез, українське козацтво, етнос, субетнос.

И. С. Стороженко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ПАСИОНАРНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ЕТНОГЕНЕЗА –
НОВАЯ ГИПОТЕЗА ВОЗНИКНОВЕНИЯ
И ЭВОЛЮЦИИ УКРАИНСКОГО КАЗАЧЕСТВА**

Освещается сущность пасионарности, а так же роль ее энергетики в образовании этноса (субэтноса), т.е. этногенеза. Сжато рассматриваются основные черты теории этногенеза Л. Гумилева и схематическое образование казацкого субэтноса – составной части украинского этноса и его доминанты.

Ключевые слова: Л. Гумилев, пасионарность, этногенез, украинское казачество, этнос, субэтнос.

¹⁾ Етногенез – процес проходження *етносом (субетносом)* усіх стадій розвитку (*фаз етногенезу*), що відбуваються від моменту виникнення етнічної системи, унаслідок пасіонарного поштовху, до її переходу в етнічний гомеостаз або зникнення [3, с. 569].

I. S. Storozhenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**PASSIONARITY IN THE CONTEXT
OF ETHNOGENESIS—NEW HYPOTHESIS OF THE ORIGIN
AND EVOLUTION OF UKRAINIAN COSSACKS**

The article elucidates the essence of passionarity, and the role of its energy in ethnogenesis, that is in creation of ethnos (sub-ethnos). The main ideas of L. Gumiliov's theory of ethnogenesis are briefly studied, as well as the formation of Cossacks sub-ethnos – component of Ukrainian ethnos and its dominant.

Passionarity (from Latin word *passio* – passion) – is the dominant, insuperable internal aspiration (conscious or, more often, unconscious) for activity, which leads to some aim (often illusional). We should note that this aim is seen by passionate individual as more valuable than his own life, and even the lives and happiness of his contemporaries and fellow-citizens. This phenomenon was first discovered by Lev Gumiliov. The scientist also showed the determining value of passionarity in history.

The essence of the passionate theory of ethnogenesis can be described by next ideas: in the first, people with surplus of energy and will for activity Gumiliov called «passionarians»; in the second, he called this energy the ethnical field of individual, which pulsates with certain frequency; in the third, the ethnos originates when vibrations of ethnical field of each passionarian tune in to identical frequency. As for Gumiliov, ethnoss differ one from another by frequencies of vibrations of ethnical field; in forth, Gumiliov called the process of ethnos formation «ethnogenesis» and defined conditions of its origin, phases and stages of evolution, and imperatives of behavior of ethnical community; in fifth, he considers ethnogenesis as ethnical system, which can arise up and exist only thanks to energy impulse, which it gets from passionate community of people. Under the influence of such energy formation of ethnos starts from mutation, which almost never touches the whole population of certain natural habitat. Only separate, considerably small group of people takes part in mutation, but that can be enough for the process of ethnos (subethnos) creation to start.

Key words: L. Gumiliov, passionarity, ethnogenesis, the Ukrainain Cossacks, ethnos, subethnos.

Загальновідомо, що людина живе завдяки засвоєнню сонячної енергії, яку вона отримує шляхом харчування, але загадкою залишається звідки береться енергія у творчої, активної людини. Також відомо, що за темпераментом люди поділяються на холериків, сангвініків, меланхоліків і флегматиків. Ці люди відрізняються один від одного енергетикою поведінки, яка не залежить від якості харчування. Особливо вражає енергетика пасіонарних людей. *«Пасіонарність* (від лат. слова *passio* – пристрасть) – *це характерологічна домінанта,*

нездоланне внутрішнє прагнення (свідоме або, частіше, неусвідомлене) до діяльності, спрямованої на здійснення якої-небудь мети (часто ілюзорної). Зазначимо, що ця мета видається пасіонарній особі інколи ціннішою навіть за власне життя, а тим більше за життя і щастя сучасників і одноплемінників» [1, с. 33]. Це явище вперше виявив і визначив його доленосне значення Лев Гумільов.

Модуси пасіонарності різноманітні: тут і гордість, що стимулює жагу влади і слави; пихатість, що штовхає на демагогію і творчість; жадібність, що породжує скупіїв, користолобців і вчених, які накопичують знання замість грошей; ревності, що спричиняють жорстокість і охорону домашнього вогнища; а застосована до ідеї – створює фанатиків і мучеників [1, с. 34].

Виникає закономірне питання: звідки ця енергетика у пасіонаріїв і де вона акумулюється у людини? На це питання не дає чіткої відповіді і Л. Гумільов, хоча зазначає, що *«природна ознака пасіонарності генетично успадковується нащадками»* [1, с. 96], тобто, все ж таки, **свідчить, що енергетика пасіонарності не залежить від харчування людини.** Це дає підстави припускати, що під час свого народження людина отримує від *«біогеохімічної енергії живої речовини біосфери Землі»* (вислів В. І. Вернадського) [1, с. 96], імпульс енергії, який можна назвати «імпульсом життя». У активної пасіонарної людини енергетична потужність цього імпульсу значно більша, ніж у неактивної (субпасіонарної). Він надається людині одноразово і використовується упродовж всього життя на подолання зовнішнього середовища, тобто на процес життя.

Це дає підстави вважати, **що людина уособлює в собі етнічну закриту систему, яка працює за другим законом термодинаміки (закон ентропії)¹⁾ – «отримання первинного імпульсу енергії системою і потім наступна витрата цієї енергії на подолання опору середовища до тих пір, поки не зрівняються (їхні. – І. С.) енергетичні потенціали»** [1, с. 5]. На нашу думку, людині під час її народження надається програма її життєдіяльності і відповідний за потенціалом імпульс енергії для її реалізації. **Під реалізацією енергії «імпульсу життя» розуміється програмне забезпечення життєдіяльності відповідальних систем людського організму²⁾, а також продукування за рахунок зайвої енергії творчих ідей, проектів і позицій життя, а чорнова робота з їх виконання, а також забезпечення загального функціонування організму людини, здійснюється за рахунок іншої енергії.** Отже, **будь-яка творча активність з боку енергетики**

¹⁾ Міра розсіювання теплової енергії в замкнутій термодинамічній системі (Клаузіус, Больцман, 1852 р.).

²⁾ Зокрема, запуск і енергетична підтримки роботи серця, легенів, шлунка, слуху, зору і т. ін.

«імпульсу життя», тобто з боку етнічної системи людини, реалізується не за рахунок своєї (етнічної) енергетики, а за іншою – соціальною, яка створюється за рахунок енергії сонця, яку людина отримує від харчування. Наведемо приклад.

У автора цих рядків виникло нездоланне внутрішнє прагнення знайти місце проведення Жовтоводської битви 1648 р., яка відбулася у Дніпропетровській області. За 20 років проведено понад 20 археологічних і безліч топографічних і аерофотознімальних експедицій (навіть за участю Військово-Повітряних сил України). У 2010 р. були завершені ці дослідження, унаслідок яких науково обґрунтовано й археологічно підтверджено, де і як відбулася ця битва. Отже, наукова ідея запропонована етнічною системою («імпульсом життя») автора цих рядків була реалізована соціальними методами і в соціальних умовах. Іншими словами, етнічна ідея негайно обросла соціальною оболонкою.

Вищенаведене дає підстави вважати, **що людина уособлює в собі, крім етнічної закритої системи, ще й соціальну відкриту систему**, яка виконує роль соціальної оболонки етнічної системи, створеної «імпульсом життя». Соціальна система отримала назву «відкритої» через те, що вона працює за умов безперервної подачі для неї енергії сонця, отриманої за рахунок харчування.

Підсумовуючи, зазначимо: Платон казав, що *«думка – діалог душі із самим собою»* [5, с. 380, 381]. Ми ж зі свого боку можемо додати, що пасіонарність – це діалог душі із тілом, тобто між етнічною і соціальною системами людини. Водночас зазначимо, що в названих системах людини віддзеркалилася системна будова сучасного світу, який має етнічну і соціальну складову. Є етнічна і соціальна історії людства, які йдуть паралельно і доповнюють одна одну. Варто зазначити, що в історії людства пасіонарність, а отже й етнічна історія, мали свої особливості.

Щоб з'ясувати це питання звернемося до сучасної геологічної історії землі – голоцену, у якій ми зараз проживаємо і яка розпочалася 10–12 тис. років тому, а точніше – в 7562 р. до н. е. Відтоді ми, люди, прожили шість природно-кліматичних епох: мезоліту, протонеоліту, неоліту, бронзи, раннього залізного віку і сучасну. Кожна епоха складається з 1596 років і поділяється на три періоди по 532 роки: сухий, середній і вологий. Наша (шоста) епоха, яка має назву «сучасної», почалася в 419 р. і завершиться в 2015 р. Оскільки нас цікавить енергетика людини в ці епохи, тому звернемо увагу на те, що за висновками Миколи Чмихова, епоха мезоліту була часом пізньої дородової громади, а епохи протонеоліту й неоліту – часом несталої державності [11, с. 7].

Це дає підстави припускати, що під час перших трьох епох кам'яного періоду: мезоліту, протонеоліту і неоліту було недостат-

не надходження сонячної енергії на Землю (унаслідок впливу її магнітного поля), тому «імпульс життя» під час народження людини був наскільки слабким, що не продукував появу пасіонарного елемента. Людина цих трьох років кам'яного віку отримала назву «первісної», у якої не вистачало творчої енергії, щоб якось оздобити навіть речі, якими вона користувалася.

Зазначимо, що за космічними циклами потенціал біогеохімічної енергії живої речовини біосфери Землі під впливом інверсій магнітного поля Землі змінювався відповідно до змін епох. Зокрема, за висновками вчених, на яких посилається М. Чмихов, природно-кліматичні катаклізми на зламі епох *неоліту і бронзи* супроводжувалися останньою в історії людства інверсією геомагнітного поля. «Під час таких інверсій, – пише М. Чмихов, – космічні промені досягали земної поверхні, викликаючи мутації в живих організмів, у тому числі і у людей. Останнє, як показує світова історія, очевидно, сприяло суспільному прогресу» [11, с. 162]. Отже, під час останньої інверсії геомагнітного поля в епоху бронзи відбулися значні зміни в енергетиці біосфери Землі, що викликало активний розвиток культури і державності в цю епоху [11, с. 161–163]. При цьому вчений зазначив, що в епоху бронзи «була усвідомлена наявність енергетичних оболонок у людини та їх різна потенція в різних людях» [11, с. 9], тобто мова йде про наявність у людини пасіонарної енергії, яка є джерелом етногенезу і культурогенезу. Отже, М. Чмихов наблизився до межі етногенезу, але, на жаль, не розкрив його в аспекті культурогенезу і етнічну історію праукраїнців та українців відповідно до кліматично-історичних епох, через те, що **йому не було відоме явище пасіонарності**.

За висновками Л. Гумільова, культурогенез неможливий без етногенезу¹⁾. Торкаючись цього питання, вчений пише: «В енергетичному аспекті етногенез є джерелом культури... Етногенез відбувається за рахунок пасіонарності. Саме ця енергія – пасіонарність – і витрачається в процесі етногенезу. Вона йде на створення культурних цінностей і політичну діяльність ... Кожна така праця вимагає зусиль понад тих, що потрібні для забезпечення нормального існування людини в рівновазі з природою, а отже, без пасіонарності її носіїв, які вкладають свою надлишкову енергію в культурний і політичний розвиток своєї системи, ніякої культури і ніякої політики взагалі б не існувало. Не було б ні хоробрих воїнів, ні спраглих до знань учених, ні релігійних фанатиків, ні відважних мандрівників» [1, с. 122].

¹⁾ Етногенез – процес становлення етносу від моменту виникнення до зникнення або переходу до стану гомеостазу [1, с. 46]. Гомеостаз – відносна сталість фізико-хімічних та біологічних властивостей внутрішнього середовища організму людини й тварин (сталість складу крові, температури тіла) [9, с. 177].

Вищенаведене висловлювання Лева Гумільова дозволяє в загальному вигляді визначити в чому ж суть його теорії: **по-перше**, людей, які мають у складі «імпульсу життя» надлишкову енергію і потенцію до активної діяльності, він назвав «пасіонарями»; **по-друге**, цю енергію він назвав етнічним полем людини, яке пульсує з певною частотою¹⁾; **по-третє**, на його думку, утворення етносу²⁾ відбувається шляхом настроювання коливання етнічного поля кожного пасіонаря на однакову частоту. Етноси відрізняються один від одного частотою коливання етнічного поля; **по-четверте**, процес утворення етносу назвав «етногенезом» і визначив умови його виникнення, фази та етапи еволюції, а також відповідно до них імперативи поведінки етнічної спільноти; **по-п'яте**, він розглядає етногенез як етнічну систему, яка може утворитися й існувати тільки за рахунок енергетичного імпульсу, який вона отримує від пасіонарної спільноти людей. Під впливом цієї енергетики утворення етносу розпочинається з мутації, яка майже ніколи не зачіпає всієї популяції свого ареалу. У мутації бере участь тільки окрема, відносно невелика кількість осіб, але цього може виявитися достатньо для того, щоб постала нова **консорція** (від лат. *sors* – доля, тобто об'єднання людей зі спільною долею, з імперативом: «Треба виправити світ, бо він поганий!»), яка за сприятливих умов переросте в етнос. Пасіонарність членів консорції – обов'язкова умова цього переростання [1, с. 47].

Щоб було зрозуміло чому з'явився етногенез українського козацтва нагадаю, що відповідно до принципу синергетики, об'єктам і явищам природи і світу притаманний процес самовдосконалення і саморозвиток. У зв'язку з монгольською навалою та декількох хвиль тюркських переселенців з кінця XIV – до середини XVII ст. на українське прикордоння (південна Київщина та Брацлавщина) у цьому регіоні склалася небезпечна демографічна ситуація для українського етносу: виникла загроза його зникнення. Як жива система український етнос за таких умов, відповідно до принципів синергетики, «*обирає посильне рішення*» створити на межі з Великим Степовим Кордоном України (далі – Великий Кордон) нове козацьке субетнічне утворення, яке дозволить забезпечити підвищення фактора сталості й збалан-

¹⁾ На нашу думку, з гіпотезою Л. Гумільова логічно узгоджується, наприклад, те, що етнос, розташований на певній території (ландшафті), має притаманну тільки йому ритміку танців, йому до душі звукові коливання тільки певної частоти (національні мелодії), а також коливання тільки певної частоти радіохвиль світлового діапазону (національні кольори).

²⁾ Етнос – природно утворений на основі оригінального стереотипу поведінки колектив людей, що існує як енергетична система (структура), яка протиставляє себе усім іншим таким же колективам, виходячи з відчуття компліментарності [2, с. 548].

сованості українського етносу як системи, а також його **опору** навколишньому середовищу [1, с. 20].

За висновками Л. Гумільова, для того щоб розпочався козацький етногенез, тобто утворення первинних етнічних структур майбутнього українського козацтва, треба щоб цьому процесу передував 150-річний інкубаційний період, протягом якого повинна виникнути пасіонарна спільнота і в такий спосіб накопичити на українському прикордонні (південна Київщина та Брацлавщина) високий потенціал пасіонарної енергії.

Козацтву пощастило, що в середині XIV ст. до управління українськими землями і, зокрема, українським прикордонням, замість ординців прийшла пасіонарна литовська еліта, яка злилася з українським елементом і перетворилася на фундаторів розвитку української культури, а також дала пасіонарний поштовх інкубаційному періоду козацького етногенезу. Унаслідок цього процесу через півтора століття, наприкінці **XV ст., українці, мешканці південної Київщини та Брацлавщини (насамперед бояри-лицарі прикордонних замків та їх околиць), які поглинули в цьому регіоні ординців і литовців, перетворилися на високопасіонарний елемент.** Подібну «імпорتنу» пасіонарність отримала, зокрема, Англія в IX – XII ст. внаслідок асиміляції своїх завойовників – вікінгів¹⁾ [1, с. 150].

Пасіонарна ситуація на українському прикордонні наприкінці XV ст., під час завершення інкубаційного періоду козацького етногенезу, досягла критичної межі, з якої її вивели в 1483 р. татарські напади. Внаслідок цього відбувся пасіонарний вибух, який спрямував пасіонарну енергію бояр-рицарів не тільки на захист прикордоння, а й на мутацію з їхнього середовища козацької консорції, яка негайно обросла соціальною оболонкою ватаги. Оскільки козацька консорція виникла в умовах Великого Кордону як військової системи, то вона складалася з озброєних людей, а сама була первинним військовим утворенням – розбійницькою ватагою. З погляду етнічної історії, члени цієї ватаги-консорції – це засновники нового українського субетносу, а з позиції соціальної історії – це зайві люди в суспільстві, **які упродовж кінця XV – 60-х рр. XVI ст. були напівкримінальним елементом.** Водночас зазначимо, що народження усіх етносів (субетносів) починалося з кримінальної консорції. Зокрема, у середині VIII ст. до н. е. в Італії навколо Ромула зібралися 500 бродяг, які поклали початок римлянам.

¹⁾ На нашу думку, таку ж «імпорتنу» пасіонарність отримала у VIII – IX ст. Україна внаслідок асиміляції своїх завойовників – варягів (вікінгів). Ця отримана пасіонарність забезпечила етногенез українського етносу – русичів, соціальною оболонкою якого було утворення української держави – Київської Русі.

За закономірностями етногенезу, якщо **консорція** тривалий час зберігається (у нашому випадку понад 70 років), то вона переростає в **конвіксію** (від лат. *convictio* – спільне проживання, постійне спілкування), а **остання** – в **субетнос**, за **сприятливих умов**. Такі сприятливі умови створив уряд Речі Посполитої, запросивши козаків до участі разом із польською армією у Лівонській кампанії 1561–1569 рр., а також надавши козакам статус привілейованої військової верстви за правовими актами урядових козацьких реформ 1570–1572 рр. Сигізмундом II Августом та 1578–1582 рр. Стефаном Баторієм.

Рубежем апогею розвитку козацької консорції і переростання її у конвіксію зі збереженням пасіонарного імперативу поведінки: «Будь тим, ким ти мусиш бути!» став 1569 р. Починаючи з цього року, козацтво, отримавши права і вольності за урядовими козацькими реформами (1570–1572 та 1578–1582 рр.), осаджує хутори і села, а також заводить свої господарства і сім'ї, тобто створює сприятливі умови для існування козацтва у фазі конвіксії. Протягом 1570–1578 рр. свої військові структури (перший етап їх розвитку) воно дислокує на волості, а протягом 1579–1590 рр. (другий етап розвитку структур козацтва) передислоковує їх на Низ Дніпра, утворивши на островах Великого Лугу від восьми прикордонних замків (де мешкали козаки) городки, які, починаючи з 1585 р., отримали самоназву «січей».

Розквіт, піднесення і переростання конвіксії в субетнос відбулися в період 1587–1596 рр., під час яких він обріс соціальною оболонкою першої Запорозької (Базавлуцької) Січі (утворилася «де-факто» на засадах принципу синергетики, а отримала «де-юре» на існування з дозволу третьої урядової реформи 1590–1591 рр. Сигізмунда III та постанови сейму від 19 квітня 1590 р. «Порядок щодо низовців і України»). Січ не мала куренів та паланок, складалася з восьми кошів острівних січей зі столицею на о. Базавлук і прагнула підпорядкувати собі волость силовими методами. За закономірностями етногенезу саме у такий спосіб Січі вдалося примусити мешканців волості змінити своє ставлення до козацтва з негативного на позитивне.

Про це свідчить факт початку добровільного покозачення міщан волості на злами 1595–1596 рр. Ця дата є рубежем переростання конвіксії в козацький субетнос і поширення його на територію волості, де Січ утворила вісім територіальних кошів зі столицею в м. Канів. Кожен кіш поділявся на територіальні сотні, а останні – на територіальні десятки [10, с. 138–278]. Отже, процес утворення козацького субетносу як складової частини українського етносу тривав упродовж 100–110 років (від кінця XV до кінця XVI ст.) [10, с. 333–387].

У 1638 р. польська влада знищує унікальну козацьку республіку, першу Запорозьку (Базавлуцьку) Січ і цим кроком провокує вибух у 1648 р. української національної революції під керівництвом

Б. Хмельницького. Етнічне пробудження мешканців Наддніпрянщини під впливом козацького етногенезу з імперативом: «Будь тим, ким ти мусиш бути!» був одним із чинників блискучих перемог над польською армією протягом 1648–1649 рр. **У серпні 1649 р., згідно зі Зборівським договором, козацький субетнос запанував у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах, на території яких утворилася козацька держава Б. Хмельницького – Військо Запорозьке.**

У другій половині 1649 р. козацький етногенез переріс із фази «піднесення» (закінчився її 150-літній ліміт) в «акматичну фазу (пасіонарного перегріву)», під час якої пасіонарії ламають первісний імператив поведінки. Вони припиняють працювати на загальну справу і починають боротися кожний сам за себе. Тому імператив змінює свій зміст. Він звучить так: «Не будь тим, ким ти мусиш бути, а будь самим собою!».

Це викликало в державі Б. Хмельницького соціально-політичну і військову кризу, яка проявилась у повстаннях проти нього та занепаді босздатності армії. В пошуках шляхів виведення держави з кризи Б. Хмельницький, **по-перше**, відродив за власним проектом у 1652 р. Запорозьку Січ, яка отримала назву Чортомлицької і складалася з 5 паланок і 40 куренів [10, с. 279–332].

Мета цього відродження – позбавити свою державу від надлишку козаків-пасіонаріїв, що не потрапили до 40-тисячного реєстру і які були провідним дестабілізуючим фактором у суспільстві, зосередивши їх на Низу Дніпра. **По-друге**, створивши козацьку державу з одного субетносу (козацького), Б. Хмельницький отримав спрощену українську етнічну систему, яка рано чи пізно повинна була призвести до занепаду структури Війська Запорозького як системи, оскільки фактор її сталості і збалансованості був мінімальний.

Щоб урятувати таку систему, тобто підвищити її фактор сталості й опір навколишньому середовищу, існував єдиний шлях – ускладнити її структуру, тобто включити до складу козацької держави хоча б частину українських субетносів, зокрема лемків, бойків, гуцулів, покутян, підгорян, волинян та поліщуків, які перебували за межами козацької держави у складі суперетносів Речі Посполитої та Австрійської імперії. Водночас зазначимо, що механізм подолання наслідків соціально-політичних кризових явищ у державі Б. Хмельницького закладався самою природою складної етнічної системи. Зокрема, за наявності в системі поряд з козацьким інших українських субетносів, він автоматично передавав свої проблеми всій сукупності субетносів, взаємодія яких обумовлювала виникнення в цієї сукупності нових інтегративних якостей, не притаманних твірним її компонентам, тобто жодному з цих субетносів і, зокрема, козацькому. Це і було панацею

сю для вирішення проблеми за умови створення української держави в етнічних межах. Саме останнє було стратегічною метою діяльності Б. Хмельницького упродовж 1649 – 1657 рр.

Щоб врятувати свою державу від загибелі, Б. Хмельницький укладає 18 січня 1654 р. Переяславський військово-політичний союз із російським царем Олексієм Михайловичем, сподіваючись, що Москва допоможе створити українську державу в етнічних межах (відвоювавши в Речі Посполитій українські субетноси) і в такий спосіб створить сприятливі умови для подолання кризи. Але у Москві свої плани – вихід на берег Балтійського моря. Протягом 1654–1656 рр. вона завойовує Білорусь та Литву, восени 1656 р. укладає сепаратну російсько-польську угоду [9, с. 228; 8, с. 5–144] і готується до війни зі Швецією.

У зв'язку з такою ситуацією Б. Хмельницький укладає договір про дружбу з Трансільванією і відправляє козацьке військо на допомогу князеві Ракоці в його боротьбі проти Польщі. Зокрема, у той час, коли Б. Хмельницький направив козацький корпус під командуванням А. Ждановича на допомогу Ракоці проти поляків, запорожці разом з кримськими татарами вирушили в похід (літо 1657 р.) на допомогу полякам, тобто ігнорували воєнні плани свого великого гетьмана [12, с. 86]. Ракоці повідомляв (літо 1657 р.) шведському королю, що серед козаків корпусу А. Ждановича виник новий бунт. Вони відмовилися слухатися своєї старшини, не захотіли брати участь у воєнних діях разом з трансільванською армією проти поляків і почали збиратися додому. За таких умов трансільванська армія зазнала поразки і Ракоці вимушений був капітулювати перед польською армією (липень 1657 р.) [9, с. 230–233, 243].

Підсумовуючи, зазначимо, що Б. Хмельницький, зіткнувшись із соціально-політичними кризовими явищами у своїй державі, а також із зниженням боєздатності своєї армії, почав шукати шляхи подолання цих негативних процесів. Але йому не судилося реалізувати свої плани, бо цьому завадила його передчасна смерть 27 липня 1657 р. Вона забрала в українського козацтва видатну пасіонарну особистість і тому була не окремою втратою, а поворотною датою історії, яка вплинула на подальшу долю козацької держави. Внаслідок цієї події етногенез козацького субетносу у Війську Запорозькому переріс з *«акматичної фази (пасіонарного перегріву)»* у фазу *«пасіонарного надлому»*, яка обросла соціальною оболонкою громадянської війни під загальною назвою *«Руїна»*.

Після смерті Б. Хмельницького козацький субетнос пройшов такі фази етногенезу:

– *«пасіонарний надлом»* (1657–1687 рр.) з імперативом *«Тільки не так, як було»*. Він отримав назву *«Руїни»* і характеризувався но-

вим спалахом пасіонарності, руйнацією усталених норм, боротьбою пасіонарних особистостей за владу із залученням субпасіонаріїв. Відбувся розкол козацького субетносу на окремі частини: Лівобережний і Правобережний гетьманати, Запорозьку Січ та Слобідську Україну. Завершилася фаза знищенням переважної більшості пасіонарного елемента та спустошенням Правобережжя. Козацький субетнос зберігся у складі Російської держави на Лівобережжі (Лівобережний гетьманат), на Низу Дніпра (Чортомлицька Запорозька Січ) та в Слобідській Україні. У складі російського суперетносу козацький субетнос отримав статус етносу під назвою «*малоросійське козацтво*» [1, с. 21, 141–160];

– «*інерційна фаза*» (1687–1782 рр.) з імперативом «*Будь таким, як я*». Отримала назву «*Золотої осені цивілізації*». Характеризується скороченням активного пасіонарного елемента і повним задоволенням емоційно-пасивного обивателя. Останнього пестять, бо він нікуди не лізе, нічого не прагне і готовий шанувати володарів, аби тільки вони дали йому спокій [1, с. 184, 185]. Відповідно до названого імперативу виникає загальнозначущий ідеал-особистість, який стає об'єктом наслідування. Цей ідеал для козацького субетносу склався на ґрунті культу сильної людини (Олександра Македонського), що запанував в українському суспільстві у другій половині XVI – першій половині XVII ст., а з кінця XVII – до кінця XVIII ст. (протягом інерційної фази) до нього належали козаклицар («Козак Мамай») та видатні особистості козацтва, зокрема Б. Хмельницький та І. Сірко. У контексті українського (козацького) бароко за часів гетьманів І. Самойловича (1672–1687 рр.) та І. Мазепи (1687–1709 рр.) відбулася мілітаризація українського життя і української культурної свідомості, а починаючи з 20-х рр. XVIII ст. – їх демілітаризація [6, с. 105–139]. Еволюція етногенезу в інерційній фазі давала шанс регенерації, тобто, на думку Л. Гумільова, «*можливо, що в критичний момент знайдуться якісь люди, для яких головною метою стане не свій особистий егоїстичний інтерес, не своє шкурництво, а своя країна, як вони відчують її, свій етнос, своя традиція*» [1, с. 225].

Така небайдужа до долі свого народу (етносу) людина під час інерційної фази козацького етногенезу з'явилася в особі гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи, який зробив у 1709 р. невдалу спробу вирвати козацьку Україну з колоніальної залежності Росії. Кара не забарилася. Відбулося друге знищення Січі в 1709 р., а її пасіонарне запорозьке козацтво було видворено із Запорожжя на землі Кримського ханства, де воно перебувало у вимушеній еміграції упродовж 25 років, створивши тут спочатку Кам'янську (1709 – 1711 рр.), а потім Олешківську (1711–1734 рр.) Січі.

У 1734 р. відбулося повернення січового товариства на Запорозжя, де воно відродило Запорозьку Січ під назвою Підпільненської, або Нової (1734–1775 рр.). Фаза завершилася третьою ліквідацією в 1775 р. Запорозької Січі і депортацією пасіонарних запорожців з України на Кубань, а також реформуванням (1783 р.) десяти Лівобережних козацьких полків у військові частини російської армії, з депортацією їх за межі України, зокрема на Кавказ [1, с. 184–204];

– *«меморіальна фаза»* (з кінця XVIII ст. і до цього часу) з імперативом *«Згадаймо, як було чудово»* (за Л. Гумільовим) або *«Тої слави козацької повік не забудемо!»* (за Т. Шевченком) і характеризується **розчиненням козацького субетносу в українському етносі.**

Підсумовуючи, зазначимо, що:

1. В енергетичному аспекті етногенез відбувається за рахунок пасіонарності. Саме ця енергія – пасіонарність – і витрачається в процесі етногенезу. А без етнічного аналізу генезису та еволюції українського козацтва було б неможливим отримати чіткої відповіді про механізм його походження та стадії його розвитку, а отже, й зрозуміти його сутність. Зокрема, без козацького етногенезу неможливо було б визначити причини соціально-політичної кризи в державі Б. Хмельницького, починаючи з кінця 1649 р., а також причини її загибелі.

2. В основі методики дослідження етнічної історії українського козацтва – це вилучення із його соціальної оболонки (організаційної структури та його соціальної історії) його етнічну структуру та етнічну історію. Механізм цієї процедури здійснюється за методом системного підходу та системного аналізу. Вищою системою обирається Великий Кордон, його підсистемою – етногенез, а підсистемою останнього – козацтво. Далі, на основі системного аналізу визначається, що козацтво як підсистема етногенезу протягом 100–110 років (від кінця XV до кінця XVI ст.) проходить процес становлення (без врахування «інкубаційного» періоду, який, як вже зазначалося, триває перед цим у межах 150 років) за етапами: «консорція», «конвіксія», «субетнос» і еволюціонує, починаючи з консорції, у майбутнє за такими фазами: «піднесення», «акматична (пасіонарній перегрів)», «пасіонарний надлом», «інерційна» та «меморіальна».

3. Розгляд українського козацтва в аспекті етногенезу засвідчив, що, **по-перше**, виникнення українського козацтва на першому етапі було пов'язане не зі збройним захистом української землі від нападів кримських татар, а з утворенням нового субетносу (козацького) у складі українського етносу з метою забезпечення виживання останнього в небезпечних демографічних умовах Великого Кордону. **По-друге**, відродити праукраїнсько-руський етнос (який зазнав руйнації під час загибелі Київської Русі) з новою назвою «український» і за-

пропонувати для нього військову форму державності. **По-третє**, розгляд українського козацтва в аспекті етнічної історії дає підстави відкинути всі існуючі гіпотези щодо його походження, крім гіпотези етногенезу.

4. Українське козацтво виконало основну свою місію із захисту українського етносу і його православної віри у складних демографічних умовах на півдні України, сприяло розвитку освіти і культури на засадах українського бароко. Саме козацтву належить провідна роль у відродженні та зміні назви нашого етносу з руського на український. Оскільки козацький субетнос був не тільки складовою частиною українського етносу, а і його домінантою, тому інші руські субетноси (подоляни, волиняни, поліщуки та ін.) теж визнали себе українськими. **Водночас слід зазначити, що козацька національна ідея українського державотворення під протекторатом Речі Посполитої виявилася, на превеликий жаль, слабкою, що негативно відбилася на нашій спадщині з цього питання.**

5. Задумуючись над тріумфом і трагедією української революції середини XVII ст., нашого козацтва, а також над долею свого народу, переконалися в тому, що наше перекошене сьогодення розпочиналося при П. Сагайдачному, Б. Хмельницькому та І. Мазепі. У зв'язку із цим виникають такі думки: Чи був альтернативний шлях еволюції українського козацтва замість польського? Є підстави припускати, що такими альтернативними шляхами був молдавський та кримський варіанти. Із 27 походів претендентів на престол Молдавії – 15 були козацькими [4, с. 57–76].

На нашу думку, існували і лідери цього еволюційного шляху: князь Дмитро Вишневецький – Байда (трагічно загинув у 1563 р.), Іван Підкова (страчений у Львові 1578 р. королем Стефаном Баторієм на вимогу турецького султана), Яків Шах (загинув у бою 1578 р. на території Молдавської столиці Ясси) [4, с. 68–71]. Утворення українським козацьким субетносом Запорозької Січі під протекторатом Молдавії або Кримського ханства, васалів Туреччини, забезпечило б: по-перше, утворення української козацької держави наприкінці XVI ст. (у тих же територіальних межах, якими володіла Базавлуцька Запорозька Січ), яка б мала в межах 50 років етнічної фази «піднесення» для свого розвитку і утвердження державної свідомості у її громадян; по-друге, збереження етнічної (української) і конфесійної (православної) свобод від знищення. Останнє підтверджується перебуванням під протекторатом Кримського ханства Кам'янської та Олешківської Січей упродовж 25 років (1709–1734) і під протекторатом Туреччини Задунайської Січі упродовж 53 років (1775–1828).

Бібліографічні посилання

1. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Ленинград, 1990.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М., 2003.
3. Гумилев Л. Н. Этносфера. История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – СПб., 2003.
4. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. А. Леп'явко. – Чернігів, 1999.
5. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М., 1999.
6. Макаров А. М. Світло українського бароко / А. М. Макаров. – К., 1994.
7. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К., 1977.
8. Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667 / Г. Сагановіч. – Мінск, 1995.
9. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1994.
10. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. – Кн. друга : Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
11. Чмихов М. О. Давня культура : навч. посіб. для студ. вищ. закладів / М. О. Чмихов. – К., 1994.
12. Яковлева Т. Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Г. Яковлева. – К., 1998.

Надійшла до редколегії 10.12.2014

УДК 929 Яворницький [30:398 (477.63)/«19/20»]

Н. М. Буланова

Музей історії Дніпродзержинська

ДОМІНУЮЧІ РИСИ СВИТОГЛЯДУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ФОЛЬКЛОРНО- ЕТНОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО (за матеріалами ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ)

На основі раніше неопублікованої фольклорно-етнографічної спадщини Д. І. Яворницького, що зберігається в наукових архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України висвітлено домінуючі риси світогляду українських селян Наддніпрянщини на рубежі XIX–XX ст.

Ключові слова: фольклористика, етнографія, Д. І. Яворницький, Наддніпрянщина, світогляд, козацький міф, вірування.

Н. Н. Буланова

Музей історії Днепродзержинська

**ДОМИНИРУЮЩИЕ ЧЕРТЫ МИРОВОЗЗРЕНИЯ
УКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В ФОЛЬКЛОРНО-
ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ Д. И. ЯВОРНИЦКОГО
(по материалам ИИФЭ им. М. Ф. Рыльского НАНУ)**

На основании ранее неопубликованного фольклорно-этнографического наследия Д. И. Яворницкого, хранящегося в научных архивных фондах рукописей и фонозаписей Института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Т. Рыльского НАН Украины, освещены доминирующие черты мировоззрения украинских крестьян Надднепрянщины на рубеже XIX–XX вв.

Ключевые слова: фольклористика, этнография, Д. И. Яворницкий, Надднепрянщина, мировоззрение, козаческий миф, верования.

N. M. Bulanova

Museum of history of Dneprodzerzhinsk

**THE DOMINANT FEATURES OF THE UKRAINIAN PEASANTRY
IN WORLD FOLKLORE-ETHNOGRAFIC HERITAGE
OF D.I. YAVORNYTSKY (based on materials of IAFE n.a.
M. T. Rylsky of NASU)**

The article is devoted to folklore and ethnographic heritage of D. I. Yavornytsky, which occupies an important place among the vast and multifaceted scientific achievements of the scientist. The source base for the study was unpublished complete at this time manuscript collection «Ukrainian common people in his creation», collected in the territory of Dnipropetrovsk, Kharkiv, Poltava, Kyiv, Odesa during 1870–1930's, stored in archival collections of manuscripts and Phonorecordings Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology named after M. T. Rylsky of NASU. It collected the legends and stories about the universe, people, animals and birds, fairy tales, historical legends provided an opportunity to explore the main features of the outlook ukrainian peasants of Dniepers region late XIX – early XX century. Important in this sence are seen returned to the past way of thinking and soul-searching, prevailing ukrainian Cossacks, that on a subconscious level disclose their vision of «the truth of life». Ukrainian peasants with their historically ability to philosophising potentially, were exposed to religious modernization. In their philosophical ideas coexist orthodox dogma and mythological and religious beliefs, the opposition remained critical characteristic of ancient Slavic cultural tradition: fire – water, life – death, darkness – light, good – evil as opposed to positive and negative with respect to the collective and human. In they outlook also reflects animistic features particularly characteristic for demonology. Thanks to the distinctive folklore and ethnographic space Naddnepryanshina remained unique world of language, religion, folklore, historical memory.

Key words: folklore studies, ethnography, D. I. Yavornytsky, Naddnepryanshina, outlook, kossacks myth, beliefs.

Серед обширного та багатогранного наукового доробку Д. І. Яворницького вагоме місце посідає його фольклористично-етнографічна спадщина. Сучасники вченого М. Жученко, М. Новицький, М. Сумцов та інші відводили йому важке місце серед українських етнографів, наголошуючи на глибокій обізнаності історика з народознавства, важливості зібраних ним джерел для подальших наукових студій.

Вивчення фольклористично-етнографічної спадщини Д. І. Яворницького почалося лише з початку 1960-х рр. Поштовхом стали публікації статей та монографій М. М. Олійник-Шубравської [9–11; 15; 16], яка акцентувала увагу на широкому спектрі інтересів вченого, який збирав народні пісні, перекази, думи, легенди, загадки, прислів'я. Монографії дослідниці, присвячені фольклористично-етнографічній діяльності Д. І. Яворницького, до цього часу залишаються найґрунтовнішими дослідженнями з цієї проблематики [16; 17]. В подальшому на сторінках періодичних видань, наукових збірок стали з'являтися окремі публікації, присвячені зазначеному напрямку діяльності історика [1; 4]. Зокрема, С. В. Абросимова, висвітлюючи узагальнений спектр наукових досягнень вченого, значну увагу приділила його праці в галузі фольклористики та етнографії [1].

Діяльності Д. І. Яворницького зі збирання та вивчення фольклористично-етнографічних джерел стосувалося дослідження З. П. Герман [2; 3]. Висвітлюючи процес формування та становлення його наукових поглядів, вона визначила цінність зібраних ним матеріалів про побут та звичаї українського народу, зокрема, козаків, селян та матросів. Джерельною базою для наукових студій дослідниці стали неопубліковані матеріали, зібрані Д. І. Яворницьким, що зберігаються в архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Вагоме місце серед них посідає неопублікована до цього часу у повному обсязі рукописна збірка «Український простолюди в його творчості», в якій представлені різні види оповідних джерел: легенди про Всесвіт, оповідання про людей, тварин та птахів, казки, історичні перекази, зібраних Яворницьким на території Дніпропетровщини, Харківщини, Полтавщини, Київщини, Одещини упродовж 1870–1930-х рр. [8; 14; 15], що висвітлюють вірування, побут та звичаї українських селян. На сьогоднішній день цей масив матеріалів з культурно-історичної спадщини українців не введений до наукового обігу, залишаючись поза увагою дослідників. Тому виникла потреба проаналізувати зібрані Д. І. Яворницьким фольклористично-етнографічні джерела з метою висвітлення домінуючих світоглядних орієнтирів українського селянства Наддніпрянщини.

Як історико-культурна спільнота, українське селянство кінця XIX – початку XX ст. постало як самобутнє явище, завдяки «езоте-

ричним» особливостям, пов'язаними з історичною пам'яттю, народними переказами, легендами. Його життєдіяльність відбувалася поза процесами модернізації, характерними для цієї доби. Погіршення соціально-економічного становища, спричинене зменшенням подвірного забезпечення землею, засухами, нещодами, а часом і голодуванням, зберігало імперативність прожиткового мінімуму. За таких умов традиційний патріархальний уклад, як історично стійкий життєвий абсолют, виразно зберігав свій консервативний характер.

Як писав Ю. П. Присяжнюк, «генетизм, як «повернутий у минуле спосіб мислення формував самотню соціальну активність, визначав оригінальність громадсько-політичного самовираження та освітньої самореалізації селян. А надмірна залежність від іншонаціональної (російської) спільноти спонукала рільників-автохтонів Наддніпрянщини триматися архаїчних цінностей і пріоритетів» [12, с. 300]. Важливою світоглядною домінантою українського селянства стало переосмислення цінностей, сформованих у середовищі запорозького козацтва.

Заселений степ більше не закликав до волі, навіюючи спогади про колишні вольності: «—А ви знаєте, чия ця земля була? — Запорожська. Запорожці вони ж нашого плоду, тільки почали з річки Оріль та Дніпра. Вони славились як великі вояки. Спершу вони робили собі очеретяні стріли та на очеретяних каюках плавали по воді. ...Землі у них було стільки, скільки очима скинути. Степи були такі, що не можна знати, де вони починалися, а де кінчалися. Великі, неоглядні, несходи-мі лани. Новомосковський повіт» [14, арк. 45].

Але козацький міф, що зберігався на рівні побутової свідомості українського селянства, витоки їхнього родоводу поєднував саме з козаками («запорожці — нашого плоду»), формуючи своєрідний світоглядний ідеал, пов'язаний не тільки з утраченими вольностями, але й з гіперболічно-легендарною романтикою героїзму та волелюбністю запорожців: «Запорожці — то був народ вільний, знаючий, химерний. Вони не визнавали ні кордонів, ні царів, а жили так, як самі хотіли. Поробили собі кріпості з очерету та й сидять там, і ніхто не може підступитися до них. Нікополь, Давид Чаусенко» [14, арк. 47].

На допомогу запорожцям завжди приходили православні святи: «Одного козака татари підігнали до річки, він поплив на коні, став тонути й просити Сина Божого на допомогу. Миколу чудотворця — щоб коня врятував, тоді до святого Юрія — й вплив на берег. Кате-ринослав, Хведір Петлиця, 1926 р.» [14, арк. 56].

Козацтво у світогляді українських селян виступає як вічне, позачасове явище, втіленням якого у малярстві є образ козака Мамає. Часто твори, де прототипами героїв виступали реальні історичні особи, несли в собі міфологічне забарвлення. В українських легендах та пе-

реказах, зібраних Д. І. Яворницьким, основна увага зосереджується на відображенні реальних історичних постатей, лицарів-захисників, визволителів рідної землі. Так, славний кошовий Війська Запорозького Іван Сірко в легендах перекидався на хорта, вмів заворожувати загонами чужинців, навіть рука мертвого Сірка здатна сім літ забезпечувати козакам перемоги в боях.

Через кілька століть після смерті Сірка українські селяни вірили про його невмирущість, здатність вночі повертатися до світу живих: *«Бачив хтось, як у глузу ніч із-під Сіркової могили виходив козак, та білий-білий, такий, як сніг, і од могили пішов прямо на всхід. Так я стояв чи живий, чи мертвий, і сам не знаю. Капулівка, дід Федот Трисриленко, 65 років»* [14, арк. 51].

Зауважимо, що поняття лицарства у фольклорі, зібраному Д. І. Яворницьким, пов'язується із чарівництвом, надприродним умінням окремих характерників вигравати битви, визволяти з полону побратимів та багатотисячний ясир. Козаків-характерників, що були довгожителами і відзначалися надзвичайною силою, в народі називали химородниками, голдовниками, знахарями. Селяни вірили, що вони насилали на людей сон та ману, переверталися на вовків та інших тварин, що їх ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні стріла, ні звичайна куля (а тільки срібна) не брали: *«Семен Палій був запорожський лицар, великий знавака. Бог благословив, на війні його не брала ніяка куля. Ворожі кулі оце всю одежу йому пробрили, а він хоч би тобі що: стоїть мов би той не на нього. Витягне з одежу кулю та й кине її геть од себе. А жив він так: поживе-поживе, пристаріється, а потім зразу глядь! Став знову молодий. Як тільки місяць – місяць старий і Палій старий, місяць молодий – і Палій молодий... Так од Бога, Бог небесний дав йому так, а не те, щоб од яких чар. Тоді саме, коли жив Семен Палій, за гетьмана правив Іван Мазепа. Так Палій тягнув руку за народ, а Мазепа за панів. Капулівка, дід Іван Сукур, 73 р., 1905.»* [14, арк. 52].

Збереження козацького міфу у світогляді українських селян свідчило про схильність хліборобів до усталеної традиції, яка на початку ХХ ст. на підсвідомому рівні розкривала їхнє бачення «життєвої правди». Аналіз фольклористично-етнографічної спадщини Д. І. Яворницького свідчить, що світогляд українських селян кінця ХІХ–початку ХХ ст. визначався християнськими цінностями з реліктами давньослов'янської міфології та архетипами практичного освоєння світу. Одним з архаїчних кодів культури, у межах якої здійснювалася концептуалізація та категоризація дійсності, вважається принцип бінарності. На думку Клода Леві-Строса, саме цей принцип винайдений природою для забезпечення функціонування мови та мислення людини [6, с. 185].

Світогляд українських селян зберігав найважливіші опозиції, характерні для давньослов'янської культурної традиції: вогонь – вода, життя – смерть, темрява – світло, добро – зло як протиставлення позитивного та негативного по відношенню до колективу та людини. Опоередковано вони були присутніми в усьому спектрі буття, що спонукало у визначений спосіб переймати й відтворювати досвід дідів, батьків, старших за віком сусідів, односельчан [13, с. 22]. Найбільш чітко ці опозиції прослідковуються в апокрифічних легендах космогонічного характеру:

«Як Бог сотворив чоловіка. Одного разу бог мився в лазні, спотів та й обтерся старою одежиною, а потім того викинув її на землю. Тут де взявся сатана і здумав з того дрантя зробити чоловіка. Тут між богом та сатаною піднялася спірка: кому творити всего чоловіка. Спорили, спорили, а далі поклали так: сатана зробив тіло чоловіка, а Бог вложив в нього душу. Отож через те, коли чоловік умре, то тіло його йде в землю до сатани, а душа до бога. Баба Бузійка, 70 років, 1904 р., с. Хандаліївка» [13, арк. 17].

«Плив якось Господь в ковчезі по воді, а лукавий виліз із води й дивитця. Господь і питає його: „Що ти таке?“. – Лукавий відповідає: „Я лукавий“. – „Ну, будь же мені за товариша“, – каже Господь. – „Добре, буду“. – „Ну, скажи мені, що там єсть під водою“, – питає Господь. „Та що ж? Земля“. – „Достань же мені тієї землі“. Лукавий спустився під воду, достав Богові землі і собі набив рот землею та й думає: Подивлюся, що Бог буде робити з тією землею, то й собі теж зроблю. Господь узяв землю і почав її сіяти по воді. І стала земля рости. Почала рости і та земля, що лукавий набрав собі її в рот. Ніяк не може удержати її в себе та й кричить до Бога: „Ой, не сила моя! Земля лізе із рота“. – „Рви її та кидай геть!“ – каже Господь. Лукавий і почав рвати землю та кидати її геть. І ото з тієї землі вийшли гори, могили, долини. „Ну, тепер, – каже Господь, – йди на небо, а як зійдеш на небо, то обмий руки і тріпни ними і до тебе з'являтьця товариши“. Лукавий так і зробив: обмив руки, тріпнув ними і до нього з'явилась ціла сила лукавих. Воскресінка, Катеринославської губ. Олександрівського п., В. Ф. Котляревський» [13, арк. 1 зв.-2].

У біполярних опозиціях космогонічного характеру, що зберігалися в уявленнях українських хліборобів, чітко прослідковується перемога Добра над Злом: *«Коли Бог дізнав, що найстаріший янгол задумав його та взяти в свої руки владу над усім світом, то він сперше всего повисмикував у нього всю Божу одягу, заростив всего його шерстю, на голову насадив роги та й турнув того сатанайла з неба в пекло. Так ото як злетів той сатанайл з неба на землю, то тікав по вибоїстих дорогах, ховався по тернах та чагарниках, то там десь і хвоста збувся – кущим і в саме пекло вскочив. Матфій Петрович Во-*

линський, 65 років, с. Хандаліївка Павлоградського повіту, 1904 р.» [13, арк. 52].

Бог-творець у свідомості селян виступає культурним героєм, наділеним надзвичайними магичними силами і розумом, що стоять на грані сакрального і профанного, що створює Всесвіт: *«Як Бог сотворив Всесвіт, спершу у світі нічого не було: ні янголів, ні неба, ні землі, ні людей, ні звірей і була тьма тьмуца. Потім того в воздухах з'явився Бог і почав творити. Сотворив землю; на землі почав творити людей, птиць, звірей, посадив дерева, траву. Після того піднявся на небо, сотворив янголів, сів на престол і почав царювати. Людей Бог творить чотири дні. Через чотири дні вся земля сповнилася людьми. Сотворивши мир, Бог аж ніяк не стомивсь, хоч в книгах і сказано, що він після того спочив, то то говорять неправду: господь, щоб не робив, не втолюється, на то він Бог. Хандаліївка, Катеринославський повіт»* [13, арк. 17].

Біблійні прабатьки людства Адам і Єва в уявленнях селян також постають культурними героями, які, виконуючи волю Всевишнього, приносять на землю пшеницю та коноплю – головні атрибути добробуту в господарстві землеробів: *«Коли Бог вигнав із рая Адама і Єву, та вони сіли коло райських дверей і почали гірко плакати. Не було в їх нічого їсти, не було нічого у віщо одягтися: сиділи вони голодні і голі. Коло раю стояв на сторожі Ангель, який почув той плач та ридання Адама та Єви і дуже жалко йому стало тих безчасних вигнанців. Про той плач та ридання він сказав Богові. Бог не хотів доводити до повного одчаю грішників і велів Ангелю сказати їм, що вони взяли коло райського порога тієї землі, яку обмочили своїми слізми, і засіяли ту землю. Коли вони те зробили, то там, де посіяв Адам, тамечки вироста пшениця, а де посіяла Єва, тамечки вирости коноплі. Так ото перші люди одержали собі і хліб, і одягу. Восресінка, Катеринославської губ, Павлоградського пов. В. Ф. Котляренко, 1925 р.»* [13, арк. 35 зв., 36 зв.].

У світогляді українських селян кінця XIX – початку XX ст. зберігалися традиційні давньослов'янські уявлення, пов'язані з одухотворенням явищ природи, які набували антропоморфності. Подібні анімістичні риси яскраво відбиті в демонології, віруваннях у духів природи (водяників, русалок, мавок, лісовиків), хатніх духів (домовиків), духів-демонів (відьом, упирів, вовкулаків): *«Чорти бувають хатні, степові, водяні й лісові. Хатні чорти плохі – отоже і домашня птиця плоха. Степові чорти дикі. Як і степова птиця дика, так і степовий чорт, то він дикий. У нас один дядько і бачив того дикого чорта: „Він, – каже, – такий же, як і чоловік”. Водні чорти, як ворон, чорні, а хвіст у них такий, як у білки, широкий. Лісові чорти – ті сиві, як ото дуже старі діди... Ці чорти дуже шкідливі»* [14, арк. 50];

«Чорти в порогах Дніпра. У Кодацькому – топлять людей, у Сурському – справляють нужду, Лоханському – гублять плоти, Дзвоницькому – перекидають човни, Ненаситецькому – бушують воду, Вовнізькому – нічого не роблять, Вовчакові – голодного чорта жінка живе з чортом. Ото воно й воду бушує у вовчій горлі. А найголовніший чорт живе в с. Лохані, а на Ненаситецькому йде получку платити чортам» [14, арк. 56]; «... Старі люде розказували, мавку робляться з нехрещених дітей. Ото як мати дитя та згубе його або втоне, або то друге зроби, той буде мавка. Через те не можна починати купатись до зелених свят. А як хтось не втерпе, та піде купатись до зелених свят, то треба йому взяти з собою полину, держати його в руках та й приказувати: „Мавка-мавка, то тобі полинь, а мене покинь”. Тоді купальнику нічого не буде. А як без полину ползе купатись, то тоді воно вирве з води тай й залоскоче. І. Ярмоленко, Полтавщина, 1907» [14, арк. 86].

Зібрані Д. І. Яворницьким джерела свідчать, що через віру, шляхом виконання магічних дій люди намагалися захистити врожай, забезпечити спокій домашнього вогнища, вилікувати хворого чи застергтись від епідемії: «Коли в 1907 р. на Катеринославщині прикинулася холера, то де-які селяни спасались од неї тим, що оборювали свої села навкруги плугами. На шляху, який йшов повз сіл, ставили „шляхових”, які не пускали в свої села проїзжаючих по шляху невідомих їм людей. с. Попасне в Новомосковському повіті)» [14, арк. 135]; «Проти холери баби роблять так: збираються декілька осіб і за сутки виробляють одну намітку. Беруть сніп льону. Мнуть його, вичісують, прядуть, тчуть і тоді разом беруться за краї тієї намітки, несуть її до церкви і кладуть перед іконою. Це так і зветься: од холери» [14, арк. 134].

Людина у світоглядних уявленнях наддніпрянців виступала не жертвою стихійних сил природи чи життєвих обставин, а активним началом, спираючись на власний досвід могла змінювати дійсність. На практиці ця активність реалізувалася через систему прикмет, віщувань, повір'їв, замовлянь: «На морі, на окіяні, на острові Буяні, там Ілля-пророк жене грім з дожем. Молнія свіркає, дощ полле, порох залле... Як от котка (півня) не буде яйця, так не буде вистріла од ружа. Ключ у небі, замок у морі. Тричі амінь. Яків Вязобок, записано у 1919 р. у Павлоградському повіті» [14, арк. 134].

Значне місце в уявленнях українських селян Наддніпрянщини, як свідчать матеріали збірки, посідали вірування у різні прикмети, силу чарів та замовлянь, легкі й тяжкі дні, щасливе й нещасливе місце, Долю, яку можна змінити, знайшовши скарб: «Коли доведеться побачити вночі на могилі свічку з полум'ям, то в тій могилі заховано клад. Тоді треба впасти на землю, стягти з правої ноги чобіт, ви-

тягнути вустілку з нього і кинути її на вогонь. Світло погасне, а вустілка ціла. Це ознака, що там клад. Тоді треба копати. с. Котівка [14, арк. 134].

Отже, як свідчать фольклорно-етнографічні джерела, зібрані Д. І. Яворницьким, українське селянство Наддніпрянщини наприкінці XIX–початку XX ст. залишалось зосередженим на власному амбівалентному світі, зберігаючи традиційну світоглядну спадщину, яка асоціювалась із правом на самобутнє існування. Важливу роль у цьому сенсі відігравала ідея козацьких вольностей, що зберігалася на рівні побутової свідомості, контрастуючи з дійсністю. Українські селяни через історично сформований хист до мудрування потенційно були схильними до релігійної модернізації. В їхніх світоглядних уявленнях співіснувала православна догматика й міфологічно-релігійні уявлення. Світобачення селянства, пов'язане з повсякденним життям селян, господарюванням і побутом, характеризувалось як міфологічно-релігійне. Завдяки своєрідному фольклористично-етнографічному простору Наддніпрянщина залишалась унікальним світом мови, релігійності, фольклористичної культури, історичної пам'яті. Хлібороби – люди від плуга, виявилися мало готовими до нових реалій життя, залишаючись у своєму часі та просторі.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Дмитро Іванович Яворницький / С. В. Абросимова. – Запоріжжя, 1997.
2. *Герман З. П.* Фольклорно-етнографічні матеріали Д. І. Яворницького в наукових архівних фондах – [Електронний ресурс] / З. П. Герман. – Режим доступу : <http://www.allbest.ru/>.
3. *Герман З. П.* Українська етнографія у творчості Д. І. Яворницького : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / З. П. Герман. – К., 2011.
4. *Журба А. С.* Яворницький-етнограф / А. С. Журба // Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького : матер. наук.-прак. конф., присв. 135-річчю з дня народж. вченого. – Д., 1991. – С. 44–46.
5. *Олійник М. М.* Д. І. Яворницький-фольклорист / М. М. Олійник // Научные записки Днепропетр. гос. ун-та. – Д., 1963. – Т. 79. – Вып. 19. – С. 79–84.
6. *Олійник М. М.* Фольклористично-етнографічна діяльність Д. І. Яворницького / М. М. Олійник // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 6. – С. 40–47.
7. *Олійник-Шубравська М. М.* Збірка українських народних пісень, записаних з голосу Д. І. Яворницького / М. М. Олійник-Шубравська // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 6. – С. 18–27.
8. *Присяжнюк Ю. П.* Консерватизм ментальності хліборобського загалу (на м-лах Наддніпрянської України другої половини XIX – поч. XX ст. / Ю. П. Присяжнюк // Питання стародавньої і середньовічної історії, археології й етнології : [зб. наук. ст.] / ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Т. 1. – 2014. – С. 299–304.

9. *Присяжнюк Ю. П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Ю. П. Присяжнюк // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 23–33.

10. Український простолод в його творчості: збірка записів оповідного жанру // Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – (далі: НАФРФ ІМФЕ НАНУ). – Ф. 8, к. 2, од. зб. 3, 198 арк.

11. Український простолод в його творчості: збірка записів оповідного жанру // НАФРФ ІМФЕ НАНУ. – Ф. 8, к. 2, од. зб. 4.

12. Український простолод в його творчості: М-ли з рукописної збірки Д. І. Яворницького // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 5. – С. 7–18.

13. Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким: Пісні та думи з архіву вченого / упор., вступ. ст., приміт. та комент. М. М. Олійник-Шубравської. – К, 1990.

14. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

15. *Levi-Strauss C.* The Story of Lynx / C. Levi-Strauss. – Chicago, 1995.

Надійшла до редколегії 6.07.2015

ДАВНЯ ІСТОРІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

УДК 821.161.204–142.09:398:4(=101.2)

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРИХОВАНІ ЕЛЕМЕНТИ ГЕРМАНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ В ОБҐРУНТУВАННІ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ПРЕТЕНЗІЙ ДИНАСТІЇ РҮРИКОВИЧІВ (рубіж ІХ–Х ст.)

Виявлено й змістовно охарактеризовано германські міфологічні елементи в тексті «Повісті временних літ» у тій частині, яка присвячена опису подій початку утвердження влади Рюриковичів на теренах Південної Русі на межі ІХ–Х ст., а також обґрунтовано низку гіпотез стосовно причин парадоксального використання православними літописцями язичницьких сюжетів й персонажів у справі легітимізації давньоруської державності.

Ключові слова: Давня Русь, династія Рюриковичів, язичництво, германська міфологія, скандинавсько-хозарський конфлікт 882 р.

Г. М. Виноградов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

СКРЫТЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ГЕРМАНСКОЙ МИФОЛОГИИ В ОБОСНОВАНИИ ЮЖНОРУССКИХ ПРЕТЕНЗИЙ ДИНАСТИИ РҮРИКОВИЧЕЙ (рубеж ІХ–Х вв.)

Вывявлено и содержательно охарактеризовано германские мифологические элементы в тексте «Повести временных лет» в той части, которая посвящена описыванию событий утверждению династии Рюриковичей на территории Южной Руси на рубеже ІХ – Х вв., а также обосновано ряд гипотез относительно причин парадоксального использования православными летописцами языческих сюжетов и персонажей в процессе легитимизации древнерусской государственности.

Ключевые слова: Древняя Русь, династия Рюриковичей, язычество, германская мифология, скандинавско-хазарский конфликт 882 г.

G. M. Vynogradov

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**HIDDEN ELEMENTS OF THE GERMANIC MYTHOLOGY
IN THE SOUTH RUS' GROUND BY THE RYURIK DYNASTY
(boundary of IXth and Xth centuries)**

The article is devoted to the ground and the pithy characteristics of a hypothesis about hidden Germanic mythological elements in the “Povest’ Vremennykh let” textual system where boundary of IX-th – X-th centuries’ events about the Ryurik dynasty ground on the South Rus’ territory were described. Also a hypothesis about using of pagan topics and persons by the rus’ orthodox chronicle authors in the Rus’ estate legitimization process has been based. A new conception of the Ancient Rus’ State foundation as a synthesis of local, Slavic, khazarian, north german, Turkic nomad and others historical, cultural, linguistic, social and economic elements on the base of the bible principles in the wide geopolitical context and under view of classical and modern historiography and sources competence studies, as a balance of theological and social segments is presented. The original using of the universal Hebrew and Christian methods of state building – Byzantine and Bulgarian orthodox, German West European, Polish Central European catholic and others – in the East European region in the Middle Ages period is showed.

Key words: Ancient Rus’, the Ryurik dynasty, paganism, Germanic mythology, 882 year’ scandinavian-khazarian conflict.

Вступ. Хрестоматійним фрагментом давньоруського літописання, який отримав, з огляду на його, без перебільшення, унікальну історичну цінність, велику кількість пояснень, тлумачень та інтерпретацій, є розповідь про обставини утвердження у 882 р. Олега як регента малолітнього сина Рюрика Ігоря на теренах Південної Русі, зокрема у Києві. Попри безпрецедентну за частотою звернення увагу науковців до згаданої події, яка засвідчила, хай і не позбавлену трагізму, загальноруську монополію Рюриковичів в якості правлячої династії, як не парадоксально, порівняно небагато дослідників наважилися запропонувати поглиблені аналітичні підходи до цього епізоду. З одного боку, це не дивно, адже літописний текст пропонує стислий, проте відносно прозорий виклад обставин рішучого південного тактичного маневру Олега 882 р., цілком зрозумілий з позицій досить жорстоких, утім не унікальних в історії людства в цілому і Давньої Русі зокрема методів утвердження державної влади. Втім, з іншого боку, обставини утвердження Рюриковичів, викладені літописцями, містять низку, так би мовити, «зайвих» подробиць з погляду геополітичних планів нової династії, що охопили, як відомо, терени ледь не усїєї Східної Європи. До цього варто додати, що літописці надавали історичній інформації остаточної текстуальної форми не тільки після десятиліть,

а то і століть після конкретних подій, що давало можливість зробити ретельну «селекцію» більш та менш важливого, не зосереджуючись на другорядному й непринциповому, а крім того після прискіпливої обробки інформації за допомогою сакральних біблійних взірців, авторитетних прикладів ранньохристиянської й візантійської історії тощо. Тому очевидно, що якщо вже літопис містить щось на перший погляд маргінальне (зрозуміло, із сучасної точки зору), то варто останньому приділити більше уваги, застосувавши до аналізу відповідного фрагмента не тільки сучасні дослідницькі технології, але і частково реконструйовані методи обробки, кодування та транслявання історичної інформації, притаманних середньовічним інтелектуалам.

Автор цілком усвідомлює складність проблеми всебічного ретельного вивчення причин системної присутності й способів адаптування германських (насамперед – германсько-скандинавських) за походженням елементів до давньоруської культури, починаючи від германської за походженням династії Рюриковичів (ми мусимо оминати цю спірну тезу, яка має і до сьогодні, крім наукової, і зрозумілу політико-ідеологічну складову) до відповідних сегментів в етимології й семантиці етнонімів, топонімів, імен тощо, які знайшли відображення у світських і духовних текстах, розуміючи, що кожна з указаних складових має тривалу історіографічну традицію і може стати темою окремого дослідження; втім відверта очевидність гармонійного і професійного активного застосування германізмів (у широкому розумінні) до теорії й практики як давньоруського державотворення, так і провідних способів текстотворення, не говорячи вже про потужний пласт прихованої інформації в текстах і стратегіях поведінки правлячої еліти робить цілком виправданою, як на нашу думку, апріорне налаштування на пошуки прихованих елементів германської міфології в літописній версії обґрунтування Рюриковичами владних претензій на південну територіальну складову Русі, які почали реалізовуватися у 882 р.

Історіографічна складова запропонованої теми об'єктивно складається з кількох тематичних сегментів, які з певною долею умовності можна об'єднати у дві групи: перша, практично неосяжна, складається насамперед із потужних історичної й лінгвістичної дослідницьких традицій так би мовити класичного типу, зосереджених на спробах робити узагальнення, вивчаючи переважно верхні інформаційні пласти джерел разом з орієнтацією на стандартні причинно-наслідкові зв'язки в царині соціально-економічних, суспільно-політичних та інших людських взаємин; проте друга група, яку доцільно визначити як герменевтичну, хоча і має доволі потужну теологічну (в якості гомілетики чи екзегетики) й світську (більш тривалу філософську й лінгвістичну та порівняно нову історичну) дослідницьку традицію, з

огляду на її більш фахову вимогливість, презентована набагато менш чисельними працями, втім кожна з яких є справжнім інтелектуальним шедевром. Саме до таких належить, зокрема, дослідження Ігоря Данилевського 2004 р. «Повесть временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов», яке разом з іншими розвідками цього історика та публікаціями останніх двох десятиліть таких відомих науковців, як В. Петрухін, О. Гіппіус, О. Толочко, В. Ричка, Т. Вілкул та ін. переконливо довели, що практично кожна літописна фраза є результатом кропіткої праці давньоруських книжників й утворювалася на підґрунті виваженого теологічного, історичного, морального тощо підбору біблійних й святоотечеських взірців та авторитетних історичних прецедентів. Утім, віддаючи належне, без перебільшення, справжньому дослідницькому подвигу згаданих вчених, зазначимо, що вони по суті тільки наблизилися до реконструкції методів акумулювання, обробки, кодування, транслявання та подальшого використання історичної інформації, якими послуговувалися давньоруські інтелектуали в процесі створення текстів.

Крім того, важливою історіографічною складовою обраної теми є потужне дослідницьке вивчення германської дохристиянської міфології в якості як відносно самодостатнього світоглядно-ритуального комплексу, так і частини давніх індоєвропейських вірувань і ритуальних практик. Усвідомлюючи складність зазначеного компонента, тривалість традиції всебічного й ретельного вивчення германського дохристиянського світогляду насамперед німецькими вченими, існування різних суто наукових теоретико-методологічних та зрозумілих, з огляду існування глибоких історичних міжнародних й міждержавних протиріч в Європі, також численних ідеологічно-політичних інтерпретацій, для розв'язання сформульованих у цій розвідці завдань необхідну кількість інформації цілком можна знайти, зокрема, в авторитетному енциклопедичному «Міфологічному словнику» 1991 р., укладеному за редакцією визнаного знавця міфологічних концепцій давнини Е. Мелетинського, якому також належить авторство більшості статей стосовно германської міфології.

Джерельною базою виступив хрестоматійний текст «Повісті временних літ», проте в принципово церковнослов'янському мовному варіанті, оскільки будь-який, навіть висококваліфікований переклад неспроможний, з огляду на специфічний характер згаданої мови, точно відтворити пласти інформації, зосереджені в оригінальному тексті літопису. Крім того, використано низку класичних текстів, які містять германські й, зокрема, скандинавські дохристиянські міфи та саги, насамперед «Старшої Едди» й «Молодшої Едди»; у більшості випадків, коли йдеться про сюжетні ходи та вчинки героїв міфологічних оповідей, мова оригіналу германських пам'яток не була принци-

повою, але набувала актуальності в тих випадках, коли важливою ставала семантика чи етимологія імен і назв, топонімів, етнізмів тощо.

Теоретико-методологічним підґрунтям роботи виступили принципи об'єктивності, системності, науковості й історизму, а також історико-хронологічний, історико-ретроспективний та історико-порівняльний методи.

Отже, **метою** даної статті є виявлення та змістовна характеристика германських міфологічних елементів у тексті «Повісті временних літ» у частині, присвяченій опису подій початку утвердження влади Рюриковичів на теренах Південної Русі у 882 р., обґрунтування низки гіпотез стосовно причин здавалось парадоксального використання православними літописцями язичницьких сюжетів і персонажів. Реалізація сформульованої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

1. Показати, що Рюриковичам в обґрунтування виправданості південного вектора загальноруських державних претензій необхідно було враховувати фактор спротиву Хозарського каганату, під контролем якого знаходилася значна частина території Південно-Східної Європи.

2. Розкрити тезу, що для реалізації зазначеної мети поряд із вирішенням комплексу суто організаційних і військових заходів важливо було з метою легалізації прав нової династії враховувати існуючі на той час вимоги стосовно утвердження влади певного роду над певною територією.

3. Обґрунтувати гіпотезу, що втілити згадану мету у відповідності із середньовічними богословськими й юридичними вимогами найефективніше можна було за умови залучення необхідних доказів стосовно перебування германців на теренах Південно-Східної Європи задовго до IX ст., що мало бути використано в якості історичного прецеденту для обґрунтування відповідних владних прав германської за походженням династії Рюриковичів.

4. Аргументувати припущення, що активне залучення православними літописцями прихованих язичеських елементів під час текстувального фіксування інформації про події 882 р. та наступного періоду, попри очевидну парадоксальність, у цілому відповідало середньовічній практиці формування, збереження й використання інтегрального знання про минуле.

Результати дослідження. Загальновідомо, що період становлення Давньоруської державності прийшовся на добу так званого розвинутого («Високого») Середньовіччя, тобто на другу половину IX – першу половину X ст., коли не тільки було детально розроблено теоретичні принципи формування християнської цивілізації, але й накопичено великий (і позитивний, і, зрозуміло, негативний) досвід практичної реалізації уявлень про світоглядні, політичні та інші підвали-

ни, територіальні й часові межі згаданої цивілізації. На період, який нас цікавить, на Сході Європи склалася доволі оригінальна геополітична ситуація, суть якої, якщо стисло, полягала в наступному.

З одного боку, Хозарський каганат був результатом об'єктивних соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, досить ретельно вивчених історичною наукою, проте, з іншого – реалізацією без перебільшення геніального не тільки з позицій Середньовіччя, але і більш пізніх часів геополітичного проекту, замисленого і досить успішно здійсненого насамперед візантійськими інтелектуалами, які, наскільки можна судити, виступали консультантами представників світської і духовної еліти. Згідно з нашою гіпотезою, яка була сформульована і обґрунтована в низці статей (див.: [1-10]), протягом V–X ст. Східна Європа була своєрідною лабораторією для державотворчих експериментів візантійських православних мислителів, які в атмосфері серйозних історичних катаклізмів складного протистояння християнства з язичництвом, германським, слов'янським і тюркським світами, а з VII ст. – з ісламом, обтяженого, крім того, суперечками католиків із православними, змодельовали на теоретичному рівні та доволі успішно втілили в життя оригінальний інтелектуальний проект.

Сутність зазначеного проекту полягала у тому, що переважно анонімні візантійські інтелектуали (феномен анонімності не повинен дивувати, оскільки з позиції віруючої середньовічної людини афішування власного імені й, відповідно, себе вважалося порушенням однієї із заповідей Божих, а саме заборона створювати кумирів – і взагалі, і, як прояв гордині, з себе) на території Південно-Східної Європи спробували відтворити авторитетну модель чотирьох ідеальних царств, яку християни запозичили з іудейської релігійно-політичної традиції. Згаданий регіон у певний період ідеально підійшов для реалізації проекту, оскільки, з одного боку, належав до території, стосовно якої в Старому Заповіті пророк (це у даному випадку важливо, оскільки, згідно з іудейською, християнською й ісламською релігіями, саме через пророків на землі безпосередньо втілюється Божа Воля) Єзекііль заповів втілення низки символічних для роду людського задумів Божих (зокрема стосовно володаря Роша – Роса в грецькій вимові, від імені якого виводилися назва Русь), а з іншого, саме звідси на Європу та народи, що її населяли, мав поширюватися Промисел Божий щодо їх походження від нащадків Ноя Яфета, Гомера, Ашкуза, Мешеха, Рифата та ін.; крім того, саме з південно-європейських степів мали регулярно з'являтися народи, які за Волею Божою повинні були карати грішні народи (саме так християни протягом Середньовіччя інтерпретували дії гунів, печенігів, половців, турок, татар тощо).

Невипадково, що саме у Південно-Східній Європі за візантійського сприяння було утворено чотири каганати (назву свідомо було

взято з давньоєврейської державотворчої традиції, згідно з якою «каган» – ідеальний володар, який мав гармонійно об'єднати духовну й світську владу, тобто функції першосвященника й політичного, військового тощо правителя). Чотири каганати (Гунський, Аварський, Болгарський і Хозарський) чітко відповідали ідеальним царствам старозавітних часів, а саме Єгипетській, Вавилонській, Перській та власне Єврейській державам; Русь в якості так званого «Руського каганату» [8], існування якого є доволі дискусійним з погляду сучасних істориків, вважалася символічним аналогом Римської держави, яка після приєднання Єврейського царства по мірі християнізації стала вважатися досконалим продовженням цього царства, яке зазнало, з погляду ранньохристиянських інтелектуалів, покарання за гріхи, тобто Русь була закономірним і більш досконалим продовженням авторитетного, багатого й впливового Хозарського каганату.

Запропонований досить стислий виклад ситуації на Сході Європи, сконструйований немов би з погляду середньовічної інтелектуальної еліти, коли усі земні справи вимірювалися під кутом зору теологічних цінностей і категорій, був необхідний в контексті обраного нами підходу тому, що саме в такий спосіб можна зрозуміти мотиви вчинків давньоруських володарів з династії Рюрикovichів і, зрозуміло, їх консультантів щодо утвердження на теренах практично усього східноєвропейського регіону. Крім об'єктивних проблем, пов'язаних з великою територією з обмеженою кількістю комунікацій (практично тільки річками або вздовж річок), строкатим в етнічному, культурному та інших відношеннях населенням (порівняно нечисленним і розкиданим по великій площі з досить нерегулярними зв'язками), князівській верхівці, яка спочатку утвердилася, згідно з відомою літописною версією, на Півночі Русі у 862 р., для результативного просування на Південь насамперед необхідно було вирішити питання закономірного спротиву Хозарського каганату.

Порівняно нечисленний германсько-скандинавський елемент, який в якості купців, охоронців купецьких караванів, найманців-охоронців племінних вождів почав поступово опановувати терени Східної Європи приблизно із середини VII ст., об'єктивно не міг ефективно протидіяти хозарам в, так би мовити, нахабно-військовий спосіб, оскільки був присутній в регіоні з дозволу, захоплення й під наглядом грошовитого і впливового каганату, який, наскільки на сьогодні можна впевнено стверджувати, контролював переважну більшість грошових і товарних потоків значної частини християнської й ісламської цивілізацій, а данину Хозарії сплачували, що засвідчує давньоруське літописання, більшість племен Південно-Східної Європи, у тому числі полянський союз із центром у Києві. З огляду на це неважко уявити, які серйозні проблеми богословсько-юридичного

характеру, набагато складніші від суто військових, мали постати у 882 р. й подальших роках перед Олегом і наступними Рюриковичами, щоб переконливо, на рівні вимог часу, утвердити свою владу над південно-руськими землями після закріплення на північно-руських.

Характеризуючи ситуацію з проблемами загальноруського утвердження династії Рюриковичів із принциповим наголошуванням на тому, що характеристика буде здійснюватися з максимальним урахуванням властивих середньовічній добі богословських і юридичних критеріїв державності, ми не повинні залишити без уваги таку принципову обставину, що переважна більшість інформації про досліджувані події потрапила до джерел, з одного боку, через десятиліття, а то і через століття після того, коли вони відбулися і, відповідно, книжники знали, чим ті чи інші події закінчилися, хто був правий, а хто винний, що, безперечно, не могло не відобразитися на інтерпретаціях, а з іншого, – кожен з історичних фактів, перш, ніж набути текстуальної форми, обов'язково ретельно осмислювався за допомогою цілого арсеналу біблійних, святоотеческих та інших авторитетних містичних і реальних історичних образів, символів, аналогій, порівнянь тощо.

Ця теза протягом останніх двох десятиліть знаходить все переконливіше підтвердження в працях сучасних істориків і лінгвістів, які спеціалізуються на студіях у царині медієвістики, реконструкції середньовічних способів накопичення, кодування, фіксування й трансляції інформації, а також вдосконаленні методів текстуального аналізу середньовічних пам'яток, тому не може бути повної впевненості в тому, що розробка та втілення тих чи інших державотворчих проєктів належала саме сучасним їм представникам світської і духовної еліт, а не літописцям чи історикам наступних часів. З урахуванням даної обставини ми наголошуємо на умовності й гіпотетичності висловлюваних положень, припускаючи можливості обґрунтування інших варіантів інтерпретації подій, про які йшлося вище (див.: [1; 3; 7; 9]).

На наш погляд, І. Данилевський [11], цілком правильно в згаданому дослідженні звернувши увагу на готсько-германську міфологічну складову в описуванні проблеми хозарської данини (скориставшись висновками Франко Кардіні з його книги 1982 р. про витоки середньовічного рицарства [12, с. 97–104]), не виправдано, як на нашу думку, зупинився на півдорозі, не продовживши відповідні роздуми. Варто було б зосередитися на тому, що важливу інформацію, необхідну для розв'язання додаткових аспектів прихованих германсько-скандинавських складових, можна знайти в міфах про Зігфрида (Сігурда) [22, с. 498–499], який, за більшістю версій, був сином Зігмунда, у свою чергу – сина Вьольсунга (Вьольсі – одне з імен верховного бога Одіна. В так званих «Промовах Фафніра» (в складі «Старшої Едди») говориться як про головний подвиг Зігфрида, а саме – вбив-

ство дракона Фафніра, оскільки це було подоланням сил безладу та хаосу. До цього герой виховувався у казкового чарівника-коваля Регіна (до речі, брата дракона), який викував Зіґфриду чарівний меч Грам, настільки потужний, що з легкістю розтросив ковадло. Регін нацькував Зіґфрида вбити Фафніра, заздрячи його скарбу, який був не тільки магічним джерелом багатства карликів і богів, але і міг бути причиною нещастя його володаря. Подальший виклад подвигів і вчинків Зіґфрида вельми цікавий, проте для нашої розмови достатньо і наведених фрагментів, оскільки в них згадуються кілька важливих для нашої розмови аспектів.

По-перше, у двокореновому імені Зіґфрид (Сіґурд) на першому місці стоїть слово «sieg» – німецькою «перемога», що, зрозуміло, дуже пасує до ситуації з утвердженням нової династії в Південній Русі; крім того, переможні асоціації властиві і імені Олег, яке, як добре відомо, має германське коріння (давньоскандинавською – Helgi) насамперед зі значенням «святість», «святий» тощо (heilig, holy – «святий» сучасними, відповідно, німецькою і англійською мовами; крім того, німецькою heil означає «щастя», «благо», «благополуччя» та, що дуже важливо для нашої розмови, – «цілісність»), але, врахувавши численні приклади слов'янських мов з паралелями між «святістю» та «святото», апелює також і до святкування перемоги.

По-друге, Олег загинув від укусу змії, відверта абсурдність чого вже кілька століть викликає законне здивування та обґрунтовані підозри у вигаданості літописцями; останнє, як на нашу думку, штучно сконструйовано за допомогою доволі прозорої паралелі з драконом Фафніром [24, с. 570], який, якщо уважніше придивитися до його образу, був не тільки одним із вихованців свого майбутнього вбивці Зіґфрида, але і сином Хрейдмара [27, с. 595] – «могутнього чоловіка, добре тямущого в магії», господаря подвір'я, де ночували боги Один, Хьонір і Локі, батька, крім Фафніра, також Отра і Регіна.

Не зайвим буде звернути увагу на важливу лінгвістичну деталь, яка в міфологічному вимірі, набуває неабиякої символічної ролі: двокореневе слово «Хрейдмар» другою складовою має «мар», яке в германських мовах може мати різноманітні форми (німецькою – mehr, англійською – more та ін.), проте зі значенням «зверх», «більше» тощо. Саме це германське слово було другою складовою імені Володимир, аргументом на користь чого є те, що, з одного боку, це ім'я кількох давньоруських князів писалося в оригінальному варіанті церковнослов'янською мовою «Володимеръ» (форми «-миръ», «-міръ» чи «-мѣръ» почали з'являтися вже на схилі Середньовіччя та на початку ранньомодерної епохи, створивши по мірі занепаду ґрунтовного знання церковнослов'янської мови більшість), літерою «е» передавався саме запозичений германізм, адже в слов'янських мовах

відсутні слова з коренем «мер», в чому неважко переконатися; крім того, кілька нащадків Володимира Великого в країнах Європи мали імена, утворені від його імені у формі Вальдемар, в якій запозичений германізм повернувся до первісної мовної форми у дещо зміненому вигляді.

Цікавим персонажем германсько-скандинавської міфології є також світовий змій Йормунганд («велетенський посох») [17, с. 211] – один із трьох хтонічних чудовиськ, породжених богом Локі й велетенською богинею Ангрбодою («погрожуючу горем») [13, с. 45]; змій мешкає в океані, оточуючи населену землю Мідгард [19, с. 365] та вступаючи в смертельний двобій з богом Тором під час Рагнарьоку: Тор [23, с. 545 – 546] вбиває змія, проте у свою чергу помирає від його отруйних укусів. Згадані боги Один [20, с. 410 – 411], Хьонір [26, с. 598] і Локі [18, с. 321 – 322], згідно з германською міфологією, мають безпосередню причетність як до створення людей в місці, пов'язаному з міфологічною прабатьківщиною германців «Ойумом», так і до трагічних подій загибелі частини богів та періоду хаосу – Рагнарьока [21, с. 461–462], який, крім іншого, став міфологічно-світоглядним підґрунтям початку міграцій готів із Південної Прибалтики до Північних Причорномор'я та Приазов'я, де, власне, і розташовувався згідно з більшістю версій «Ойум».

Ця назва на думку більшості фахівців має найвірогідніше германське походження й означає щось на кшталт «вологе місце» або «місцину, наповнену водою» тощо; на цій семантиці деякі науковці ґрунтують припущення, що, в прямому сенсі, йдеться про вологу чи заболочену місцевість, а саме про дельту Дунаю, чи Великий Луг у нижній течії Дніпра, чи про так зване Меотійське Болото – сучасне Азовське море, а в переносному – містично-міфологічну прабатьківщину германців, де головні боги на чолі з Одіном створили інших богів та, зрештою, людей – предків готів. Власне, і штучна назва «готи», похідна від німецького «Gott» (англійською «God») – «Бог», що безпосередньо вказує або на божественне походження готів, або на виконання ними в процесі переселення з Південної Прибалтики до Північних Причорномор'я та Приазов'я Божої Волі.

Згідно з германськими міфами, Рагнарьок, який, крім інших об'єктивних природних факторів, спровокував переселення готів на південний схід від Прибалтики, почався після трагічної загибелі одного з богів-асів (про асів див.: [14, с. 68]) Бальдра («володар», «пан» тощо) – улюбленого сина Одіна і Фрігг [15, с. 86; 25, с. 576–577]. Проте постать Бальдра служить містком до оновлення світу, повернення бога до життя, навіть його примирення із власним убивцею Хьодом; останні обставини символічно важливі ще й тому, що ім'я Бальдра (Baldr) разом зі скандинавським gaðr – «володіння», «територія»

тощо, з огляду на престижність цих понять та безпосередній з'язок з престижною готською державою, були використані наступниками германців у причорноморських, приазовських та північнокавказьких степах гунами, аварами та особливо болгарами (топонім і назва країни Болгарія походять від зазначених слів, власне означаючи «володіння Бальдра»), які разом з хозарами утворили чотири каганати, про які йшлося вище.

Викладені вище думки відповідають низці наших власних гіпотез, зміст яких викладений у низці публікацій останніх років (див.: [2; 5; 6; 10]), тому ми відсилаємо до них зацікавлених читачів, а тут торкнемося тільки кількох моментів, дотичних до проблем, які розглядаються. Насамперед, ми категорично не погоджуємося з поширенням навіть у фаховій літературі перекладом поняття «Рагнарьок» як «загибель богів» (варіант – «доля богів») (див., зокрема: [21, с. 461–462]), адже в наведеному двокореновому слові абсолютно відсутні поняття «бог», «загибель» і «доля» з жодної з германських мов; згідно з нашою гіпотезою, найвірогідніше Рагнарьок – штучно сконструйоване гібридне слово, яке складається з двох частин: перша – запозичення з латинського «*regnum*» («влада», «володарювання», «держави», «панування» тощо) та власне північно-германське «*gōk*» (етимологічно та семантично близькі германські «*rich*», «*reich*» – «багатство», «*recht*» – «право», «*richt*» – «судити»); до речі, другий з наведених прикладів означає також монархічну державу, у ряді випадків – найвищого імператорського рівня).

Присутність у наведеному прикладі слова з латинської мови поряд з власне германським компонентом не є унікальним, зрештою навіть німецька самоназва власне німецького – *deutsch* – теж походить від двох латинських слів (*dues* – «бог», *discus* – «коло» чи *disco* – «вчитися», що разом означає «Бог оточує» в сенсі береже, охороняє або «Бог вчить»), втім, у свою чергу, грецького походження. З огляду на охарактеризоване вище походження етноніму «готи» висловлене вище в міфологічному вимірі не викликає сумнівів і може розглядатися не як виняток, а в якості прецеденту.

Залучення до утворення неологізмів слів з різних мов було у Середньовіччі досить поширеним явищем, у тому числі активно практикувалося використовування коренів слів із трьох святих мов (давньоєврейської, грецької та латини) у поєднанні зі словами мов народів, які охоплювалися християнським місіонерством. У такий спосіб паралельно з іншими методами пропаганди християнського віровчення середньовічні інтелектуали, штучно моделюючи нові назви країн, етноніми, топоніми, імена тощо, прагнули, з одного боку, створювати привабливу для язичників картину християнської цивілізації для їх більш ефективного залучення до останньої, а з іншого, – на практи-

ці демонструвати реалізацію одного з основних євангельських принципів християнства, яке, як відомо, ґрунтується на ідеї Боговтілення: споконвік (варіант – на початку) було Слово, Слово було у Бога, Бог є Слово і все Ним створено за допомогою Слова.

Поєднання на теренах Східної Європи у справі історичного моделювання літописцями германських і слов'янських мовних і етнічних складових не повинне дивувати, оскільки це поєднання не викликає сумніву з позицій не тільки сучасних світської історичної й філологічної наук (за часів Бронзового віку існував період так званої балто-германо-слов'янської етнокультурної спільноти), але і богослов'я (германські і слов'янські народи вважалися містичними нащадками одного із синів Ноя – Яфета, а отже на них і на заселені ними землі поширювалася, згідно з релігійними уявленнями, Божа Благодать та Промисел Божий, про що, власне, вже згадувалося вище). Крім того, регіони Східної Європи, а особливо – Південно-Східної, знаходилися «в компетенції» престижного біблійного персонажу з пророцтв Єзекіїля володаря Роша, від імені якого (в грецькому варіанті – Роса) середньовічні богослови навіть виводили назву Русь; германізи присутні в низці назв східнослов'янських племен (дулібів, сіверян), князівських імен (Володимир, Гліб), титулів чи суспільних категорій (князь, боярин).

З огляду на запропонований стислий огляд латентний германський історичний, міфологічний та лінгвістичний пласт у літописних текстах у цілому та в описі подій 882 р. не виглядає деструктивним, гармонійно вписується в загальний середньовічний, зокрема – давньоруський, державотворчий та теологічний контекст. В одній з наших статей ми спробували обґрунтувати гіпотезу, що навіть імена деяких богів східнослов'янського язичеського пантеону були свідомо сконструйовані давньоруськими православними інтелектуалами за давньоєврейськими теологічними й лінгвістичними взірцями з метою в такий спосіб створити на прикладі переходу Давньої Русі від політеїзму до монотеїзму своєрідну аналогію за зразком моделі Старого Заповіту (див.: [4]).

Висновки. Запропонований стислий розгляд прихованих германських міфологічних елементів у літописній версії обґрунтування владних претензій Рюриковичів на південно-руський регіон з адміністративним центром у Києві, де керівні функції здійснювали представники Хозарського каганату Аскольд і Дір, також, найімовірніше, скандинави за походженням, засвідчує цілком органічний характер їх присутності і в діях представників давньоруської правлячої еліти, і в зусиллях інтелектуалів-книжників, які відповідну інформацію майстерно обробили та зафіксували в текстуальній формі. Германсько-скандинавській за походженням династії для об'єднання під своєю

владою ледь не всієї Східної Європи необхідно було не тільки і не стільки у суто військовий спосіб нейтралізувати цілком закономірний спротив Хозарського каганату, який протягом тривалого часу (як мінімум від середини VII ст.) контролював не тільки торговельні шляхи регіону і геополітичну ситуацію в цілому, але і поступово залучив вікінгів до участі у торговельно-фінансових і військових справах, але і вирішити низку складних теологічно-юридичних проблем у відповідності із властивими Середньовіччю досить суворими правилами.

Тому в текстуральну тканину літописних оповідей про події 882 р. та наступних років в обов'язків спосіб були включені необхідні елементи, які переконливо засвідчували закономірний характер геополітичних претензій Рюриковичів крім північно-руських також і на південно-руські землі, які знаходилися під владою Хозарського каганату. Про серйозність хозарського спротиву свідчать подальші події, адже, як добре відомо, тільки синові князя Ігоря Святославу в середині 60-х рр. X ст. вдалося остаточно вирішити проблему русько-хозарських протиріч. Для цього була обрана характерна для середньовічних інтелектуалів манера свідомого кодування і приховування особливо делікатної інформації, розрахованої тільки на вузьке коло компетентних користувачів, адже довіряти конфіденційні факти стороннім вважалося неприпустимим.

Найнадійнішим підґрунтям для утвердження на південно-руських теренах Рюриковичів цілком слушно були обрані, з одного боку, християнські богословські аргументи, згідно з якими германській і слов'янській народи мали престижне містичне походження від авторитетних старозавітних персонажів, а з іншого – окремі елементи германської дохристиянської міфології, які не тільки доповнювали попередню картину (залучення цих елементів і мало бути виконане максимально професійно й конспіративно, оскільки монотейстичне християнство вкрай негативно ставиться до язичества як носія сатанинського гріха), але і безпосередньо апелювали до подій германського етапу Великого переселення народів, коли в I ст. н.е. близько двадцяти германських племен готів переселилися «згідно з Божою Волею» з Південної Прибалтики до Північних Причорномор'я та Приазов'я. До речі, що теж важливо для нашої теми, саме тут, на території своєї нової батьківщини, яка співпадала з містично-міфологічною прабатьківщиною германців «Ойумом», готи першими з германців прийняли хрещення, правда в аріанській еретичній формі, що, втім, невдовзі було виправлено католицькими місіонерами.

Отже, на гіпотетичному рівні можна висловити припущення, що латентний германський інформаційний пласт цілком закономірно присутній в текстуральній структурі давньоруського літописання, відповідаючи як задуму германсько-скандинавської (згідно з більшіс-

творюючи версії, включаючи і літописну, хоча, зрозуміло, не варто відкидати досить стійкі тенденції в історіографії, які їх заперечують) за походженням династії Рюриковичів законно згідно з середньовічними богословськими і юридичними критеріями утвердитися на території Південної Русі, підпорядкованій Хозарському каганату, так і властивим середньовічним інтелектуалам способом осмислення, кодування, збереження, передавання та використання історичної інформації як в цілому (літописи усвідомлено створювалися як своєрідний абсолютно правдивий звіт на Страшному Суді), так і для успішного вирішення прикладних, проте таких, які вимагали високої ерудиції і кваліфікації проблем подібно тій, яку ми коротко розглянули у даній науковій розвідці.

Бібліографічні посилання

1. *Виноградов Г. М.* Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр ун-ту. – Серія «Історія та археологія». – 2003. – Вип. 11. – С. 3–22.
2. *Виноградов Г. М.* Давні германці в Нижньому Подніпров'ї: історичне та лінгвістичне обґрунтування локалізації «Ойму» / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр ун-ту. – Серія «Історія та археологія». – 2006. – Вип. 14. – № 6. – С. 3–9.
3. *Виноградов Г. М.* Давньоруська державність як метанаратив / Г. М. Виноградов // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки : зб. наук. пр. / редкол. : Колесник І. І. (відп. ред.) та ін. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106–119.
4. *Виноградов Г. М.* Латентний іудейський вплив на формування давньоруської державності: парадокси моно-політеїстичного діалогу (Хорс і Семаргл) / Г. М. Виноградов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2014. – Вип. 12. – С. 5–17.
5. *Виноградов Г. М.* Міграційні шляхи готів як підґрунтя формування торговельної мережі Східної Європи ранньосередньовічного періоду / Г. М. Виноградов, О. В. Оленченко // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. пр. / редкол. : Ченцов В. В. (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – № 5. – С. 28–32.
6. *Виноградов Г. М.* Принципи локалізації в Подніпров'ї, Причорномор'ї та Приазов'ї германського «Ойму» та норманської «Великої Швеції» / Г. М. Виноградов // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / редкол. : Бобылева С. И. (отв. ред.) и др. – Д., 2006. – С. 292–301.
7. *Виноградов Г. М.* Роль торговельних шляхів у державотворчих процесах у Східній Європі VII – X ст. / Г. М. Виноградов // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. / редкол. : Ченцов В. В. (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – № 4. – С. 32–39.
8. *Виноградов Г. М.* «Руський каганат» і формування торговельної інфраструктури Східної Європи у IX – X ст. / Г. М. Виноградов // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. пр. / за ред. О. О. Дячка; редкол. : Ченцов В. В. (відп. ред.) та ін. – Д., 2009. – Вип. 2. – С. 45–55.
9. *Виноградов Г. М.* Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного об-

грунтування становлення Давньоруської державності / Г. М. Виноградов // Історія і особистість історика : зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько. – Д., 2004. – С. 26–46.

10. *Виноградов Г. М.* Хозарсько-норманська торговельна мережа Східної Європи як провідний чинник давньоруського державотворення / Г. М. Виноградов // Історія торгівлі, подарків та мита : зб. наук. пр. / редкол. : В. В. Ченцов (гол. ред.) та ін. – Д., 2013. – № 2 (8). – С. 37–43.

11. *Данилевский И. Н.* Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М., 2004.

12. *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства / Ф. Кардини. – М., 1987.

13. *Мелетинский Е. М.* Ангрбода / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 45.

14. *Мелетинский Е. М.* Асы / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 68.

15. *Мелетинский Е. М.* Бальдр / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 86.

16. *Мелетинский Е. М.* Бальдр / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 86.

17. *Мелетинский Е. М.* Ермунганд / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 211.

18. *Мелетинский Е. М.* Локи / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 321–322.

19. *Мелетинский Е. М.* Мидгард / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 365.

20. *Мелетинский Е. М.* Один / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 410–411.

21. *Мелетинский Е. М.* Рагнарек / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 461–472.

22. *Мелетинский Е. М.* Сигурд / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 498–499.

23. *Мелетинский Е. М.* Тор / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 545.

24. *Мелетинский Е. М.* Фафнир / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / ред. кол.: Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 570.

25. *Мелетинский Е. М.* Фригг / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 576–577.

26. *Мелетинский Е. М.* Хєнір / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 589.

27. *Мелетинский Е. М.* Хрейдмар / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 595.

28. *Мелетинский Е. М.* Фригг / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь / редкол. : Е. М. Мелетинский (гл. ред.) и др. – М., 1991. – С. 576–577.

Надійшла до редколегії 15.05.2015

НАДДНІПРЯНЩИНА XVIII – XX ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

УДК 94(477.54/62):373.018.1«17»

Л. Ю. Посохова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДИТЯЧА КНИГА В РОДИНАХ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Досліджено дитячу літературу, яка була в родинах полкової та сотенної козацької старшини в другій половині XVIII ст. На підставі аналізу джерел особового походження, реєстрів приватних бібліотек відзначено характерні риси історії читання в цьому соціальному прошарку. Зроблено висновок про те, що козацька старшина з другої половини XVIII ст. починає активно цікавитися проблемами виховання, досягненнями європейської педагогічної думки. Дитяча розважальна книга, яка з'являється в родинах козацької старшини в другій половині XVIII ст., виступає важливим свідченням змін у ставленні до дитинства, які відбувалися в цьому соціальному стані.

Ключові слова: історія читання, дитяча книга, історія виховання, історія дитинства, козацька старшина, Гетьманщина.

Л. Ю. Посохова

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

ДЕТСКАЯ КНИГА В СЕМЬЯХ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ ГЕТМАНЩИНЫ И СЛОБОДСКОЙ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII в.

Исследуется детская литература, которая была в семьях полковой и сотенной казацкой старшины во второй половине XVIII в. На основе анализа личных источников, реестров частных библиотек отмечены характерные черты истории чтения в этом социальном слое. Сделан вывод о том, что казацкая старшина со второй половины XVIII в. на-

чинает активно интересоваться проблемами воспитания, достижениями европейской педагогической мысли. Детская развлекательная книга, которая появляется в семьях казацкой старшины во второй половине XVIII в., выступает важным свидетельством изменения отношения к детству, происходившее в этой социальной среде.

Ключевые слова: история чтения, детская книга, история воспитания, история детства, казацкая старшина, Гетманщина.

L. Yu. Posokhova

V. N. Karazin Kharkiv National University

CHILDREN'S BOOK IN THE COSSACK NOBILITY FAMILIES OF HETMANATE AND SLOBODA UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

The paper examines children's literature that has been in the families of centesimal and regimental Cossack nobility in the second half of the 18th century. An ascertainment a list of children's books allows determining ideals, «strategies» and «programs» of Cossack nobility's children. In addition, a special study of family reading Cossack, children's literature still was not realized. The analysis of the sources of personal origin (memoirs, correspondence), private libraries registers, noted features in the history of reading in the families of this social stratum. Children's books were presented by manuals, grammars, lexicons, which was language teaching (Church Slavonic, Latin, French, and German). Since then, many entertaining and instructive books for children are recorded in the private libraries of Cossack nobility representatives. The study also reconstructed «children» segment of Pogarska Provincial Library District Judge Stephen Lashkevych. The conclusion is that Cossack nobility of the second half of the 18th century began to be interested in the problems of education and achievements of European educational thought. Stephen Lashkevych book collection is remarkable by the presence of «new» children's literature. The list of children's books in the libraries gives an evidence of increasing interest of Cossack officers to organization of interesting and instructive entertainment of their children, as well as the reflection on parents' responsibilities. Children's entertaining book that appears in Cossack nobility families in the second half of the 18th century, is an important indication of changes in the relation to childhood that took place within this social status.

Key words: history of reading, children's book, history of education, history of childhood, Cossack nobility, Hetmanate.

За останні десятиліття у дослідженнях з історії козацтва досягнуті суттєві здобутки. Вітчизняні науковці почали застосовувати напрацювання та підходи західних колег у таких напрямках як інтелектуальна та культурна історія, візуальна історія чи історія читання тощо. Це дозволяє знайти нові ракурси вивчення історії козацтва. Так, визначення ідеалів, «стратегій» та «програм» виховання синів та доньок

досить численної полкової та сотенної козацької старшини Гетьманщини та Слобідської України у XVIII ст. на сьогодні виглядає вельми актуальною та майже недослідженою проблемою.

Дослідники, ведучи мову про виховання в середовищі козацтва, як правило, звертали до прикладів сімей генеральної старшини (Ханенка, Марковича), тобто вищого прошарку козацької еліти. Аналіз цього подекуди унікального досвіду навряд чи доречно екстраполювати на представників полкової, а тим більше сотенної старшини. Водночас ідеали та практики виховання не можна вивчати без реконструкції тих методів, які застосовували в «пересічних» родинах козацької старшини. Дослідники ще не ставили завдання спеціального дослідження кола сімейного читання козацької старшини, і взагалі не згадували про наявність чи відсутність дитячої літератури в цих родинах.

У цій розвідці, задля з'ясування тієї ролі, яку відігравала книга у вихованні нащадків, були передовсім залучені дослідження, в яких показано процес становлення групової ідентичності козацької старшини. Чимало істориків уважають, що в середині століття вона вже трансформувалася в українську шляхту, яка ототожнювала себе зі знаттю польського часу [7, с. 50–51]. Важливе значення мали також праці Максима Яременка, Олени Дзюби, Тетяни Литвинової, в яких велика увага приділена освітнім стратегіям та загальним підходам до виховання християнських добродійностей у дітей в родинах козацької старшини [3; 9; 24]. Розуміння історії читання на українських землях неможливо без залучення досліджень з історії бібліотек окремих осіб та інституцій, які діяли в Гетьманщині [2; 4; 25]. Втім, місце та роль дитячої книги в цьому соціальному середовищі в названих та інших працях не досліджувалися.

Виходячи з підходів, які пропонує сучасним дослідникам «нова» історія читання, у даній розвідці ставиться завдання виявити та дослідити дитячу літературу, її побутування в середовищі козацької старшини, й, таким чином, з'ясувати її місце в практиках виховання дітей. Враховуючи те, що дослідники історії читання (Роберт Дарнтон, Пітер Берк) в останні роки визначають в якості перспективного напряму подібних студій зосередження уваги на «читацькій практиці окремих осіб» [13, с. 217, 221], важливим завданням виступає виявлення та аналіз дитячих книг з бібліотек «реальних читачів».

Для виконання цих завдань були консолідовані розрізнені міркування авторів спогадів, фрагменти епістолярій, інші его-документи. Крім того, авторкою статті були знайдені реєстри декількох бібліотек, які належали козацькій старшині, що не були раніше залучені до наукового обігу. Завдяки цьому можливо зробити перший крок у вирішенні нової для вітчизняної історіографії проблеми – виявленні при-

сутності дитячої книги та встановленні її ролі у вихованні дітей козацької старшини.

Відсутність інтересу дослідників XIX–XX ст. до сімейного виховання пояснюється акцентованою увагою до суспільних форм освіти. Крім того, стримуючим фактором реконструкції початкового, домашнього рівня засвоєння культурних навичок та знань, навіть стосовно родин аристократії, залишається брак джерел. І все ж, знайдені джерела особового походження надають можливість відзначити деякі тенденції, які стають особливо помітними із середини XVIII ст.

Говорячи про книги, які батьки використовували у вихованні дітей, слід враховувати, що на їх вибір безумовно мали вплив історичні обставини, передовсім те, що українські землі у складі Речі Посполитої досить тривалий час були частиною так званої «латинохристиянської цивілізації». На цих землях успішно діяла мережа єзуїтських колегіумів, протестантських гімназій, інших шкіл, в яких відповіді на такого роду «виховні питання» формували основу педагогічної діяльності. Спеціально для цих закладів було написано чимало книг, якими послуговувалися значно ширші кола суспільства, у тому числі були вони й у шляхетських родинях. Згодом на українських землях були засновані Києво-Могилянська академія та православні колегіуми – Чернігівський, Харківський і Переяславський, які використали досвід, здобутки та традиції гуманістичних шкіл Європи (насамперед єзуїтських колегіумів). Сама модель цих закладів сформувалася в ході трансферу та адаптації європейських освітніх форм (докладніше див: [16]).

Дослідження різних джерел, передовсім особового походження, надає можливість відзначити деякі характерні риси історії читання. Перш за все, в родинях козацької старшини були наявні книги, за якими дітей навчали церковнослов'янської грамоти. Відомо, що традиційно дітей вчили читати, використовуючи азбуку, граматики, Часослов та Псалтир. Згадки про купівлю «Азбуки» нерідко можна зустріти в листуванні [3, с. 152]. Характерною рисою домашнього виховання в цьому середовищі були заняття самих батьків з дітьми грамотою в достатньо ранньому віці. За спогадами Іллі Тимковського, згодом професора Харківського університету, основам церковно-слов'янської грамоти його вчила мати, дружина підсудка повітового суду [17, с. 4].

З'ясовуючи безпосередні практики виховання в родині, важливо відзначити, що батьки (представники сотенної та полкової козацької старшини), які самі здобули «латинську» освіту, охоче починали «своїми силами» навчати дітей також і латинській мові. Про це йдеться в спогадах того ж таки Іллі Тимковського [21, с. 9–10], а також сенатора Федора Луб'яновського (який писав про батька, що той був «великий латиніст» [10, с. 100]). З мемуарів стає зрозуміло, що в ро-

динах козацької старшини латина звучала часто та звично, але лунала не тільки ця мова.

Існує чимало свідчень про те, що батьки роз'яснювали синам необхідність вивчення німецької мови (мотивували, як правило, можливостями продовження навчання в німецьких університетах) [23, с. 496]. У XVIII ст. французька мова стає невід'ємною рисою стилю життя еліти, ознакою приналежності до дворянського стану. Посібники з навчання цих мов зустрічаємо в описах особистих речей козацької старшини.

Добре відомо, що до дітей козацької старшини в якості домашніх учителів запрошували студентів православних колегіумів або Києво-Могилянської академії. З ними укладався договір (так звані «кондиції»), який визначав умови і термін роботи студента в родині. На землях Гетьманщини та Слобідської України наявність академії та колегіумів обумовила той факт, що кондиції стали вельми поширеним, звичним явищем у середовищі козацтва.

У колегіумських містах до домашнього навчання дітей залучали не тільки спудеїв, а й викладачів. Так, учитель Харківського колегіуму Яків Толмачов (майбутній професор Петербурзького університету) залишив спогади про роки вчителювання в сім'ях харківських поміщиків [22, с. 706]. Збереглося чимало контрактів, які свідчать, що вчителі займалися з дітьми окрім церковнослов'янської, ще й латинською, німецькою, французькою мовами, арифметикою, геометрією, іноді піітикою (докладно про це див.: [15]).

Документація колегіумів, а також спогади рясніють свідченнями того, що задля виконання своїх обов'язків студенти брали із собою «на кондиції» ті самі книги, посібники, граматики, лексикони, за якими відбувалося навчання в самих колегіумах. Тобто певне коло посібників, які були в колегіумах, тією чи іншою мірою присутні і в родинних козацької старшини.

Дослідницькі «програми» з історії читання, окрім визначення загальних тенденцій, з необхідністю передбачають й мікроаналіз, звернення до вивчення конкретних приватних бібліотек. Саме цей рівень дає можливість пов'язати відповіді на питання «що?» з «хто?» у читанні.

Враховуючи поставлені завдання, спробуємо виявити та проаналізувати «дитячий» сегмент бібліотеки представника козацької старшини на конкретному прикладі. Нами знайдений дуже примітний каталог особистої бібліотеки судді Погарського земського повіту Степана Лашкевича, який нараховує більше трьохсот томів [6]. Кількість книжок цієї бібліотеки дозволяє порівняти її з найбільшими зібраннями того часу як духовних осіб, так й еліти козацтва. Наприклад, в описі книгозбірні чернігівського єпископа Кирила Ляшевецького значи-

лося 380 позицій [14, стб. 697–711]; архимандрит Йоакимф Карпинський, префект Харківського колегіуму, пізніше очільник кількох семінарій, мав у своєму зібранні 191 книжку [1, с. 285–291], у ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета було трохи більше 200 книжок [17, с. 114].

Чималі бібліотеки були й у деякого з козацької старшини – приміром, Якова Марковича, який декілька разів робив облік своєї бібліотеки, й 1725 р. нарахував у ній 345 книг [11, с. 210]. Описи бібліотек та листування свідчать, що із середини XVIII ст. помітним явищем у старшинських родинах стають книги для дитячого читання. Згадуючи про дитинство, автори мемуарів іноді називають і ці книги. Не дивно, що першість належить «Пригодам Телемака», «Робінзону Крузо», якими зачитувалися у всій Європі. Тому син М. Ханенка Василь порівнював одну із своїх подорожей з пригодами Телемака [3, с. 163]. Цікаво, що наприкінці XVIII ст. роман французького письменника Франсуа Фенелона «Пригоди Телемака» російською мовою переклав юний представник козацької старшини Слобожанщини Федір Луб'яновский (переклад був опублікований у Москві в 1797–1800 рр.).

Повертаючись до аналізу книг бібліотеки Степана Лашкевича, варто відзначити, що в ній наявні декілька посібників з навчання мов, у тому числі з французької мови. Але ця бібліотека примітна тим, що Степан Лашкевич зібрав чимало розважальних та повчальних книг для дітей. Був у ній, безумовно, славнозвісний «Робінзон Крузо» Данієля Дефо, а також надзвичайно популярні в Європі казки французької письменниці та педагога Лепренс де Бомон «Детский магазин». Характерна наявність й арабських казок «Тисяча и одна ночь» [6, арк. 1, 3]. Варто назвати й деякі інші відомі книги. У реєстрі значаться, наприклад, «Залізна маска» Шарля де Фіе Муї, «Пригоди Жиль Бласа з Сантільяна» Алена Рене Лесажа, «Пригоди Маркіза» Антуана Франсуа Прево д'Екзіля.

Перелік розважальних книг можна продовжити, але цікаво відзначити, що в реєстрах особистих бібліотек представників козацької старшини цього часу починають фіксуватися книги, присвячені проблемам виховання дітей. Аналіз каталогу особистої бібліотеки Степана Лашкевича надає можливість встановити вже певне коло праць педагогічного спрямування для батьків [6, арк. 2, 4 зв., 5]. Серед таких книг звертає на себе увагу знакова праця Джона Локка «Про виховання дітей».

Враховуючи процеси формування ідентичності козацької старшини, важливо відзначити книги, які присвячені питанням відповідного виховання дворянина. У Лашкевича це, наприклад, книга П. Семенова, спрямована на освіту світської особи, яка мала поводитися відповідно до норм дворянського середовища [18]. Примітно, що було декілька книг, в яких спеціально ставилися питання виховання

дівчаток [5; 8]. Не можна не згадати й книги, в яких батькам надавалися поради, як організувати дозвілля своїх дітей, зокрема, посібник з малювання [12]. Книгозбірня Степана Лашкевича примітна наявністю «нової» дитячої літератури, цікава своєю «педагогічною спрямованістю» й свідчить про зростаючий інтерес козацької старшини до організації цікавого і повчального дозвілля своїх дітей, а також рефлексії про обов'язки батьків стосовно виховання.

Взагалі ж покупка козацькою старшиною дитячих книг ставала дедалі все більш звичним явищем. Інформація про такі купівлі зустрічається все частіше в різних ділових документах. Наприклад, у 1750-ті рр. дитячі книги купував лубенський полковник Петро Кулябка. У 1789 р. архімандрит Христофор Сулима писав своєму брату Акіму, переяславському поміщику, що обов'язково привезе гостинці племінникам – кожному «книгу с картинками» [20, с. 134–135]. Таке ставлення до дитячих книжок, яке ймовірно стало вже нормою в цьому середовищі, пояснює зауваження у спогадах Андрія Стороженка (датується кінцем XVIII ст.) про те, що в батьківському домі він відчував «ужасную нужду в самом необходимейшем для жизни», а саме, не мав жодної власної книги [19, с. 179].

Все це свідчить, що в деяких сім'ях козацької старшини цікавилися проблемами виховання, досягненнями європейської педагогічної думки ранньомодерного часу. Дитяча розважальна книга, яка з'являється в родині козацької старшини в другій половині XVIII ст., виступає важливим свідченням змін у ставленні до дитинства, які відбувалися всередині цього соціального стану, переходу до нового розуміння природи маленької людини. Разом з цим, перетворення не відбувалися шляхом зміни однієї парадигми виховання, яка панувала кілька століть, іншою. Подвійний характер епохи зумовив й певний синкретизм виховних практик.

Бібліографічні посилання

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721–1795) / авт. введ., примеч. Н. И. Петров Т. 4 (1762–1795 гг.). – К., 1907.
2. Дзюба О. Бібліотека Чернігівської духовної семінарії / О. Дзюба // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету : зб. матер. Ювіл. наук. конф. – Чернігів, 2001. – С. 42–45.
3. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба. – К., 2012.
4. Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань / О. Дзюба // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2002. – № 2. – С. 292–302.
5. Должности женскаго полу: По требованию знатнаго господина, написаны от некоторой женщины / переведены с немецкаго на российский язык. – [М.], [1760].

6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. – Ф. II. – Спр. 6781. – 6 арк.
7. *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України / З. Когут відділ рукописів. – К., 2004.
8. *Ламбер Анн Терез де.* Письма госпожи де Ламберт к ея сыну о праведной чести и к дочери о добродетелях приличных женскому полу / Анн Терез де Ламбер. – СПб., 1761.
9. *Литвинова Т.* Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII – на початку XIX століття / Т. Литвинова // Схід–Захід : іст.-культурол. зб. – Х.; К., 2005. – Вип. 7 : Спец. видання. Університети та нації в Російській імперії. – С. 52–63.
10. *Лубяновский Ф. П.* Воспоминания / Ф. П. Лубяновский // Русский архив. – 1872. – Вып. 1. – С. 98–185.
11. *Маркович Я. А.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) Ч. 1 (1717–1725 гг.) / Я. А. Маркович / под ред. Ал. Лазаревско-го. – К., 1893.
12. *Некрасов М. Я.* Краткое наставление к рисовальной науке в пользу российского юношества / М. Я. Некрасов. – [М.], 1764.
13. *Нові перспективи історіюписання : пер. з англ. / Пітер Берк, Роберт Дарнтон, Айвен Гаскелл, Джованні Леві.* – К., 2004.
14. *Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода.* Т. 11 (1731). – СПб., 1903.
15. *Посохова Л. Ю.* Вчителювання студентів православних колегіумів України XVIII ст. у родинах козацької старшини / Л. Ю. Посохова // Київська старовина. – 2008. – № 5. – С. 3–18.
16. *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Х., 2011.
17. *Посохова Л. Ю.* Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета / Л. Ю. Посохова // Київська Академія. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 109–136.
18. *Семенов П.* Товарищ разумный и замысловатый, или Собрание хороших слов, разумных замыслов, скорых ответов, учивых насмешек и приятных приключений знатных мужей древнего и нынешнего веков, переведенной с французского, и умноженной из разных латинских к сей же материи принадлежащих писателей как для пользы, так и для увеселения общества / П. Семенов. – М., 1787.
19. *Стороженки : Фамил. архив.* Т. 1 / А. В. Стороженко. – К., 1902.
20. *Сулимовский архив.* Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей / [с предисл. А. Лазаревского]. – К., 1884.
21. *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 1–26.
22. *Толмачев Я. В.* Автобиографическая записка / Я. В. Толмачев // Русская старина. – 1892. – Т. 75. – С. 699–724.
23. *Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784 г.)* // Киевская старина. – 1893. – № 6. – С. 491–506.
24. *Яременко М.* «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. / М. Яременко. – Х., 2014.
25. *Sharipova L.* Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632–1780 / Liudmyla Sharipova. – Manchester, 2006.

Надійшла до редколегії 12.02.2015

УДК 930.2:81'22:378.4(47)«19/201»

Є. С. Рачков

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДОКУМЕНТ В УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ РИТУАЛАХ

На основі компаративістського і семіотичного (структуралістського) підходів досліджено використання різноманітних документів у ритуалах університетів Східної Європи. Зазначається, що документи є атрибутом університетської культури, складовою частиною комплексу культурних практик та цінностей. Університет розглянуто не лише як соціальний інститут, але й як культурна спільнота, важливими умовами існування якої є певні ритуали та пов'язані з ними символи.

Ключові слова: документ, університет, символ, обряд переходу.

Є. С. Рачков

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

ДОКУМЕНТ В УНІВЕРСИТЕТСКИХ РИТУАЛАХ

На основе компаративистского и семиотического (структуралистского) подходов исследуется использование различных документов в ритуалах университетов Восточной Европы. Отмечается, что документы являются атрибутом университетской культуры, частью комплекса культурных практик и ценностей. Университет рассматривается не только как социальный институт, но и как культурное сообщество, важными условиями существования которого выступают определенные ритуалы и связанные с ними символы.

Ключевые слова: документ, университет, символ, обряд перехода.

Y. S. Rachkov

V. N. Karazin Kharkiv National University

A DOCUMENT IN UNIVERSITY RITUALS

Using the comparative and semiotic (structuralistic) approaches, the article investigates a use of various documents in rituals of East-European universities. The research of formation and further development of university documents also helps to answer many important questions. These documents are considered as an attribute of university culture and a part of complex of cultural practices and values. The study attempts to research an evolution of «new» university symbols dating from the times of Ukraine's independence and influence on it of university traditions of pre-Soviet and Soviet periods. The research of university documents allows to treat the university environment not only as a social institution, but also as a cultural community whose

existence is conditioned by certain rituals and symbols connected with these rituals.

The paper considers a connection between peculiarities of formation and functioning of university documents in East-European universities during the 19th – early 21st century and modern state of the university idea in Ukraine. The semiotic content of university documents is considered as one of the manifestations and indicators of corporate consciousness and university identity.

Key words: document, university, symbol, rite of passage.

Важливою умовою існування будь-якої спільноти, у тому числі й університетської, є наявність загальної (колективної) пам'яті. Принципи організації колективної пам'яті, характер її заповнення (тобто відбір інформації, що підлягає зберіганню), обсяг і багато інших параметрів залежать від різних факторів (соціальних, культурних тощо) та знаходять своє відображення у ритуалах. Все університетське життя в широкому сенсі слова є ритуалізованим: ритуалами сповнені і звичайні лекції, і різноманітні святкові заходи [4, с. 429]. Важливим атрибутом багатьох університетських ритуалів є відповідні документи, наприклад: статути, дипломи, похвальні грамоти, розклади занять, студентські квитки та залікові книжки.

Дослідження ролі документів в університетських ритуалах передбачає звернення до семіотики і, зокрема, до прагматичного і семантичного рівнів (вимірів) семіозису. У прагматичному плані документи можуть розглядатися як синтез утилітарних і екстраутилітарних (знакових) цінностей символічного характеру. Вони виконують ряд важливих функцій, а саме: консолідууючу (на рівні повсякденних академічних практик) і репрезентативну (в умовах зовнішніх контактів) [11, с. 126]. Семантичний аналіз дозволяє подивитися на документи не тільки як на письмові свідчення, але як на символи університетської спільноти, невід'ємні від університетської традиції, а також зафіксувати зміну їх значень та появу нових змістових відтінків [11, с. 126]. У цілому, за допомогою семіотичного (структуралістського) підходу, можна, з одного боку, простежити генезис університетської спільноти, а з іншого – віднайти відповіді на питання про те, що являє собою університетська ідея і чи можливо взагалі казати про існування університетської ідентичності. Відповідний матеріал для такого роду спостережень дає історія університетів Східної Європи.

Найважливішим в юридичному відношенні офіційним документом, що фіксує початок існування університету, були утверджувальні грамоти, отримані від вищої світської церковної влади. Такі документи відігравали важливу практичну і символічну роль не тільки в епоху Середньовіччя, але й у Новий час. У Російській імперії утверджуваль-

ні грамоти підписувалися особисто імператором і займали центральне місце серед інших символів університетів ХІХ – початку ХХ ст.

5 листопада 1804 р. імператор Олександр І підписав одразу три утверджувальні грамоти: Московського, Харківського і Казанського університетів [2, с. 10]. Грамоти мали уніфікований вигляд: вони складалися із трьох подвійних аркушів з текстом, перекладених зеленим шовком і підписаних імператором і міністром освіти П. В. Завадовським. Документи містили деякі символи, зокрема: зображення двоголового орла (символу влади і російського самодержавства протягом майже 450 років) і вінка з лаврового та дубового гілля (емблеми слави та доблесті). Цікаво, що обидва названі символи зустрічаються на багатьох університетських знаках та емблемах [12, с. 292] і є одними з найбільш використовуваних зображень у символіці російських імператорських університетів. Грамота була вложена в оксамитовий футляр темно-зеленого кольору з вензелем Олександра І та підвісною печаткою [23].

Утверджувальні грамоти займали почесне місце в урочистих актах інавгурації та під час святкування щорічного дня університету, що свідчить про бажання російських імператорських університетів наслідувати «європейські правила» [14, с. 18–19]. Наприклад, на відкритті Казанського університету 14 лютого 1805 р. текст Утверджувальної грамоти був зачитаний першим попечителем університету С. Я. Румовським [3, с. 21]. Для зберігання документа у 1806 р. був виготовлений спеціальний ковчег із червоного дерева, прикрашений різьбленням і бронзою, в якому грамота зберігалася більше 100 років [24].

День університету, як правило, збігався з днем його відкриття, а алгоритм його святкування багато в чому визначався інавгураціями (з часом це свято стане однією з форм самопрезентації університетів) [14, с. 22]. Наприклад, у Харківському університеті він щорічно відзначався 17 січня, але разом з тим щорічно 5 листопада відбувалось «благодарственное молебствие о здравии Государя и его Августейшей семьи в память дарования университету утвердительной грамоты» [1, с. 266]. У Казанському університеті щорічно 5 листопада в Актівій залі проходило публічне зібрання, під час якого грамота і перший статут університету встановлювали на столі перед портретом Олександра І (виконаного в 1806 р. на замовлення С. Я. Румовського художником Рацетті). На картині засновник університету був зображений у повний зріст у момент підписання грамоти та статуту [24]. Сьогодні утверджувальні грамоти російських імператорських університетів (але частіше їх копії або навіть макети) займають почесне місце в постійних експозиціях музеїв історії університетів і згадуються під час урочистих заходів з нагоди їх заснування або відкриття.

Особливе значення для університетської корпорації на етапі класичного університету мав статут. Він був важливим привілеєм, отриманим від верховної влади, і фактично зведеним у ранг державного закону [20, с. 142]. Статут встановлював чітку систему прав і обов'язків усередині університетської спільноти й поза нею, а також виступав в якості своєрідної «конституції», нагадуючи про університетську автономію [10, с. 238].

Статути імператорських російських університетів 1804 [22], 1835 [8], 1863 [21] і 1884 рр. [9] у дореволюційній, радянській і сучасній літературі отримали різні оцінки і характеристики. У ліберальній публіцистиці дореволюційного періоду університетські статути 1804 та 1863 рр. розглядалися як такі, що надали імператорським російським університетам значну автономію, а статути 1835 та 1884 рр. – як консервативні, що сприяли скороченню даної автономії. У радянський час університетські статути піддавалися значній критиці. Сьогодні, розглядаючи університетські статути, дослідники прагнуть відійти від однобічних характеристик та однозначності. Вони наголошують на тому, що статути із часом втратили значення основного закону університетського життя та перетворилися на своєрідні символи (в першу чергу символи університетської автономії) [13, с. 372–377].

У радянський період роль вищих навчальних закладів у суспільстві значно змінилася, їх структура та призначення були спрямовані на задоволення утилітарних потреб соціалістичного будівництва і підготовку фахівців для радянської держави [4, с. 126]. Університетські статути втратили своє практичне і символічне значення та були замінені положеннями міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, які відповідали законам про вищу освіту і могли всього лише пояснювати деякі їх норми стосовно університетів. Сьогодні кожен університет Східної Європи має власний статут [18; 19]. Цей нормативний акт, як і раніше, регламентує багато питань, пов'язаних з його діяльністю, правами та обов'язками. Однак, як і в радянський період, статути є частиною законодавчої бази про вищу освіту і виступають лише в якості «внутрішніх правил» університетської корпорації. Їх символічне значення слабке, ніякої ролі в університетських ритуалах вони не грають.

В університетах помітну роль документи відіграють в т.зв. «обрядах переходу». Термін «обряди переходу» («rites de passage»), введений французьким дослідником А. ван Геннепом, означає символічні дії, які мають на меті забезпечити перехід людини з однієї світської або магічно-релігійної спільноти в іншу [5]. В університетському середовищі такими обрядами є, наприклад, свято першого дзвоника, церемонії посвяти у студенти і випуску з університету, вручення дипломів та присудження наукового ступеня. Документи наповнюють об-

ряди переходу символічним змістом і нагадують про них тривалий час після завершення. У ряді випадків використовуються не самі документи, а їх символічні зображення (символічний студентський квиток під час посвяти у студенти).

Важливим для університетської спільноти обрядом переходу є церемонія випуску з університету та вручення дипломів. На початку XIX ст. студенти по завершенню навчання отримували свідоцтво – звичайний лист канцелярського паперу, на якому було зазначено походження випускника, його вік та оцінки за курси, що він їх прослухав. У кінці свідоцтва містилися посилання на урядові постанови, згідно з якими випускники університету отримували відповідні класні чини. Тривалий час ставлення громадськості до цих свідоцтв було достатньо скептичним. Із 1835 р. для студентів усіх університетів були введені атестати, а для кандидатів – дипломи. Із 1863 р. студентам юридичних факультетів додатково видавалося посвідчення про благонадійність [4, с. 453]. Ці документи стали друкувати на спеціальному папері і супроводжувати відповідними зображеннями, насамперед державною символікою.

У радянський період на дипломах також зображали державні символи, які надали їм особливий та відразу впізнаваний вигляд. Для цього часу традиційною стала урочиста церемонія випуску студентів університету, яка проходила на факультетах і під час якої студентам вручали дипломи про вищу освіту єдиного державного зразка. Церемонія випуску символізувала приєднання колишніх студентів до спільноти дипломованих фахівців.

Сьогодні урочиста церемонія вручення дипломів на факультетах зберігається і часто поєднується з новими університетськими ритуалами. Наприклад, у Харківському університеті обов'язковим елементом свята також є урочиста хода випускників, одягнених у мантиї і конфедератки («сорбонки»), від головного корпусу університету до Харківського національного академічного театру опери та балету імені М. В. Лисенка [17, с. 226]. Про те, наскільки важливе символічне значення надають випускники (і не тільки) дипломам про закінчення університету, свідчать численні фотографії, на яких колишні студенти тримають в руках дипломи, що стають своєрідними перепустками на шляху їх кар'єрних очікувань.

Атрибутом багатьох університетських заходів були та залишаються похвальні і вітальні грамоти. Як самостійний вид відзнаки грамоти з'явилися в Росії періоду революційних перетворень початку XX ст. Стихийне функціонування грамот створило передумови для їх правової регламентації і навіть зведення в ранг офіційних нагород [7, с. 87]. Із часом традиція нагородження похвальними і вітальними грамотами встановлюється в університетах і продовжує існувати до сьо-

годні. Студенти та викладачі нагороджуються за академічні та наукові досягнення, активну участь в організації та проведенні різноманітних університетських заходів. Співробітники та колективи співробітників університетів (кафедри, факультети) нагороджуються грамотами з нагоди їх ювілеїв та інших святкових дат. Грамоти існують як колективні, так і персональні (індивідуальні) [7, с. 87]. Вони не є регламентуючими документами і не мають юридичних наслідків (крім морального задоволення) для нагородженого, проте відіграють важливу роль у вибудовуванні «ієрархії відносин», зміцненні статусних ролей.

Грамоти радянського періоду і сучасні мають деякі відмінності (що дозволяє говорити про моду на зображення і художнє оформлення), типові для свого часу загальнодержавні та/або корпоративні університетські символи. Наприклад, для грамот радянського часу були характерні зображення В. І. Леніна, Й. В. Сталіна та промислових ландшафтів. Серед корпоративних символів часто використовувалися зображення державних нагород, будівель, учених і громадських діячів, чия життя і діяльність була пов'язана з університетом [15; 16]. Сучасні грамоти семантично близькі до радянських, але мають і відмінності: домінуючими зображеннями є національна державна символіка і т.зв. «нові» корпоративні університетські символи [6].

Інші офіційні документи, наприклад: розклад занять, студентські квитки, посвідчення особи і залікові книжки – є своєрідними «мітками», що позначають кордони правильного і захищають університетську корпорацію від «чужаків» [4, с. 449]. Деякі з них в університетському середовищі мають значення «задокументованої пам'яті», оскільки через деякий час, наприклад залікові книжки, стають основою для спогадів, такими собі пам'ятними листками з автографами викладачів. Розклад занять не просто регламентує університетське життя, але й фіксує приналежність окремих студентів та викладачів до університетської спільноти, визначає «простір факультету». Студентські квитки і посвідчення особи підтверджують надані студентам і викладачам права і привілеї, підкреслюють їх соціальний статус.

Таким чином, документи в університетських ритуалах мають важливе практичне і символічне значення. З одного боку, вони є своєрідними маркерами університетського середовища, що вказують на переваги університетської корпорації і одночасно консолідують її. Документи створюють відчуття спільності між членами корпорації і проводять кордон між ними і т.зв. «іншими». З іншого боку, документи є результатом символізації та частиною університетської культури, вони утворюють певну систему символів та беруть активну участь у вибудовуванні колективної пам'яті та саморепрезентації університетів.

Бібліографічні посилання

1. *Багалеї Д. И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) Д. И. Багалеї // Багалеї Д. И. Вибрані праці : у 6 т. – Т. 3 – Х., 2004.
2. *Бакіров В. С.* Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев; худож.-оформлювач І. В. Осипов. – Х., 2004.
3. *Булич Н. Н.* Из первых лет Казанского университета (1805–1819): Рассказы по арх. документам / Н. Н. Булич. – Ч. 1. – СПб., 1904.
4. *Вишленкова Е. А.* Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова. – Казань, 2005.
5. Геннеп А. ван Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп; пер. с фр. Ю. В. Ивановой, Л. В. Покровской. – М., 2002.
6. Грамота ректора Харьковского национального университета доценту исторического факультета Зайцеву Б. П. в связи с 70-летием со дня рождения. 1997 г. // Музей історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 8, оп. 7, п. 5.
7. Нагороди України: історія, факти, документи : у 3 т. – Т. 2 / кер. творч. групи, наук. ред. Д. Табачник; І Безгін, В. Бузало, М. Дмитренко, І. Курас. – К., 1996.
8. Общий устав Императорских Российских университетов. – Х., 1837.
9. Общий устав Императорских Российских университетов. 1884 года. – Х., 1911.
10. *Парфиненко А. Ю.* Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков) / А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920 – 1950-е годы) : материалы междунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.) : сб. докл. – Х., 2004. – С. 236–248.
11. *Посохов С. И.* О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память : междуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь, 2012. – Вып. 6. – С. 117–131.
12. *Посохов С. И.* Символы и эмблемы Харьковского университета / С. И. Посохов // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания : матер. XXI Междунар. конф. – М., 2009. – С. 291–294.
13. *Посохов С. И.* Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков / С. И. Посохов // Вопросы образования. – 2006. – № 1. – С. 372–377.
14. *Посохов С. И.* Університет та місто в Російській імперії (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) / С. И. Посохов. – Х., 2014.
15. Почетная грамота за достигнутые успехи в деле воспитания и подготовки высококвалифицированных советских специалистов в день 30-летия Днепропетровского государственного университета тов. Пойда Д. П. 1948 г. // Музей історії Дніпропетр. нац. ун-ту ім. Олеся Гончара.
16. Почетная грамота Президиума Харьковского областного совета профсоюзов Астахову В. И. 1964 г. // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Ф. 8, оп. 1, п. 6.
17. Рачков Є. С. Символи та емблеми Харківського університету кінця XX – початку XXI ст.: на шляху до створення нової корпоративної символіки / Є. С. Рачков // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Серія «Історія». – 2014. – Вип. 48. – С. 221–228.
18. Статут Київського національного університету імені Тараса Шевченка (нова редакція). Прийнятий конференцією трудового колективу 7 квітня

2009 р. [Електронний ресурс] / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Режим доступу : <http://www.univ.kiev.ua/geninf/statut/>. Доступ: 19.01.2015 р.

19. Статут Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Прийнято конференцією трудового колективу 15 березня 2005 р. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007.

20. Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. – М., 2012.

21. Университетский устав 1863 года. – СПб., 1863.

22. Устав Императорского Харьковского университета 1804 года. – С. 225–285.

23. Утвердительная Грамота Московского Императорского университета с подвесной Государственной печатью [Електронний ресурс] / Летопись Московского университета. – Режим доступу : <http://letopis.msu.ru/content/utverditelnayagramota-moskovskogo-imperatorskogo-universiteta-1804>.

24. Учредить университет... [Електронний ресурс] / Казан. федеральный ун-т. – Режим доступу : <http://kpfu.ru/museum-of-history/ekspoziciya/39uchredit-universitet39>.

Надійшла до редколегії 12.02.2015

УДК [94(477.54) – 058.12]:81'24

С. І. Щербак

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

МОВНІ УПОДОБАННЯ МОЛОДІ ТА СТАРШОГО ПОКОЛІННЯ ДВОРЯНСТВА

Розглянуто мовні уподобання молоді та старшого покоління дворянства Харківської губернії у першій половині XIX ст. у період розквіту садибної культури. Проаналізовано основні мови спілкування серед різних вікових категорій еліти.

Ключові слова: дворянство, молодь, старше покоління, Харківська губернія, українська мова, російська мова, французька мова, суржик.

С. И. Щербак

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

ЯЗЫКОВЫЕ ПРЕДПОЧТЕНИЯ МОЛОДЕЖИ И СТАРШЕГО ПОКОЛЕНИЯ ДВОРЯНСТВА

Рассматриваются языковые предпочтения молодёжи и старшего поколения дворянства Харьковской губернии в первой половине XIX в.

© С. І. Щербак, 2015

в период расцвета усадебной культуры. В исследовании анализируются основные языки общения среди разных возрастных категорий элиты.

Ключевые слова: дворянство, молодёжь, старшее поколение, Харьковская губерния, украинский язык, русский язык, французский язык, суржик.

S. I. Scherbak

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

THE LANGUAGES'S PREFERENCES THE YONTH AND THE OLD GENERATIONS OF NOBILITY

In the article is looking a peculiarity to expend a languages in the speaking young members and old generation Kharkiv province –nobility in the first half of XIX century, in the era is blossoming of country-seat culture. A members of Kharkiv nobility spoke in the different languages, such as Ukrainian, Russian and French, but young and old nobility spoke in many situation in the different languages. The expend of the Ukrainian language among old generation members of Kharkiv nobility is explaining their Cossacks origin and nostalgia about past era. The influence of the Russian language is explaining that because it was state language in the Russian empire and all over nobilities must know for success career in country or military service. Many nobles, such as young and old members knowed Russian. The knowledge of French among Kharkiv nobility was very important for every young men which wants to be a member public life.

Key words: nobility, a youth people, a old generation, the Kharkiv province, the Ukrainian language, the Russian language, the French language, surzhyk.

На сьогоднішній день знання рідної та іноземної мови характеризують людину як інтелектуально розвинену, свідчать про її широкі інтереси та світогляд. Приклад політичної та інтелектуальної еліти України, яка контактує з європейськими її представниками, показує важливість вивчення мов. До цього питання по-різному ставиться молодь та старше покоління українців, проте вони згодні з висновком, що володіння іноземними мовами впливає на особистий кар'єрний успіх.

Таку аналогію можемо спостерігати у дворянському середовищі у XIX ст. на прикладі представників Харківської губернії. Знання декількох мов для кожного дворянина визначалося не лише престижністю, але й було ознакою елітарності. Проте серед старшого покоління та молоді був різний рівень володіння мовами. Мовні уподобання молоді та старшого покоління місцевого дворянства мали важливе значення не тільки у повсякденному житті, показували ставлення різних поколінь до вивчення мов, але й певним чином впливали на мультикультурний розвиток Харківської губернії.

Зазначена проблема не стала предметом дослідження науковців. У праці видатного етнографа М. Ф. Сумцова «Слободско-украинское

дворянство в произведениях Г. Ф. Квитки» [10], виданій у 1884 р., автор провів аналіз на основі творів знаменитого письменника побуту та звичаїв харківського дворянства на початку XIX ст. Г. О. Квітка охарактеризував стан освіченості серед місцевої еліти, виявив її позитивні й негативні риси. Для нашого дослідження ця робота має не лише історіографічну, але й історичну цінність для розуміння повсякдення місцевої еліти початку XIX ст.

Джерельну базу дослідження складають мемуари та літературні твори. До першої групи можна віднести спогади харківських дворянок Н. Башкирцевої «Из украинской старины» [1] та К. Задонської «Быль XIX столетия» [2]. Якщо проаналізувати ці джерела, в яких основна тема спогадів присвячена або історії власної родини з боку батька та матері, як наприклад у Н. Башкирцевої, або побуту та повсякденності провінційних дворян, як показала К. Задонська, то спостерігаємо, що французька мова як рідна для представників еліти мала великий вплив у їх житті. У спогадах М. Поліваної «Струмиловская колоброда» [9] бачимо, що французьку мову у дворянських родинах могли викладати дітям їхні старші брати та сестри, що було досить поширеним явищем. Це показувало передачу досвіду володіння мовами у дворянських родинах від батьків до дітей.

До другої групи джерел належать опубліковані окремими виданнями літературні твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка: «Пан Халявський» [5], «Шельменко-денщик» [8] та твори гумористично-сатиричного спрямування: «Француз-мажордом» [7], «Распространение просвещения» [6], «Воспитание девиц» [5]. У цих творах зображувалося харківське дворянство у повсякденні, у тому числі було згадано про мови спілкування, які поширені серед її представників на той час. Відтак бачимо, що у гумористичних творах згадується французька мова як основна у спілкуванні. В інших творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський» та «Шельменко-денщик», досліджуючи сюжет та характер героїв, спостерігаємо вплив двомовності – української та російської, що вже характеризує специфічність мовного спілкування харківського дворянства з урахуванням її регіональних особливостей та вікових категорій еліти. Тому, можемо сказати, джерельна база має достатній фактичний матеріал. Метою нашого дослідження є вивчення та систематизація фактів про мовні уподобання молоді та старшого покоління губерньської еліти Харківщини у період розквіту існування замських дворянських садиб, тобто у першій половині XIX ст.

На початку XIX ст. мовні уподобання серед молоді та старшого покоління у дворянських родинах Харківщини характеризувалися російською й українською мовами, а також французькою, вживання якої було своєрідною ознакою елітарності.

Україномовне дворянство Харківщини у своїй більшості мало козацько-старшинське коріння. Спілкування українською мовою у колі родини для них було виявленням зв'язку з історичним минулим, ностальгією за кращими часами, на їх думку. Деякі представники харківського дворянства, наприклад, родина Квіток, у тому числі сам Г. Ф. Квітка-Основ'яненко спілкувався у побуті українською, що свідчило про збереження народних традицій у житті еліти. Досліджуючи повість «Пан Халявський», ми спостерігаємо, що Халявський-старший як представник козацької старшини, спілкувався з дружиною та дітьми у побуті виключно українською мовою, щоб зберегти родинні традиції [5, с. 43]. Отже, бачимо, що у житті родини старшини Халявського українська мова мала важливу роль.

Проте приклад цих літературних героїв показав ще одну особливість, яка була характерна для мовного спілкування харківського дворянства для початку XIX ст. Українська мова у колі місцевого дворянства була лише поширена серед старшого покоління, які пам'ятали козацькі часи. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко зображував старших Халявських у одязі козацьких часів, особливо його жінку – в очіпку та сукні українського стилю [5, с. 43]. Для молодших Халявських, як згадував один з синів героя, така ностальгія була незрозуміла і дивна [5, с. 43].

Отже, простежується так званий конфлікт поколінь дворянського середовища Харківщини початку XIX ст., коли старші покоління намагалися зберегти козацькі традиції і особливості побуту, пов'язані з ними, у тому числі і мову, а в той час молодь, яка намагалась йти вперед і слідкувати за столичними тенденціями, вже не усвідомлювала цей зв'язок з минулим.

Таким чином, ми бачимо, що у повсякденному спілкуванні українська мова у середовищі харківського дворянства, була більш поширена серед старшого покоління, на відміну від молоді.

Згадуючи про поширеність російської мови серед молодших Халявських, ми також звертаємо увагу на епізод спілкування російською мовою батька головного героя зі столичним військовим [5, с. 120]. Цей факт свідчить про такі явища: спілкування старших Халявських у побуті було українською, вживання російської на публічних дворянських зустрічах підкреслювало різне ставлення до двомовності. Це свідчило, що російська мова серед україномовних харківських дворян старшого покоління та молоді на публічних заходах була більш поширена, що позитивно впливало на кар'єрне зростання на цивільній та військовій службі, а українська вважалася мовою селян, що було неприпустимо для еліти, яка намагалась досягти високого соціального статусу.

Аналогічну ситуацію спостерігаємо у творі «Шельменко-денщик», досліджуючи життя персонажа – поміщика Шпака, який

мав козацьке минуле [8, с. 56]. Герой, представник старшого покоління, намагався спілкуватися у колі родини російською, демонструючи цим свій зв'язок зі столицями – Санкт-Петербургом, Москвою та благородство власної мови. Проте, якщо серед представників старшого покоління місцевого дворянства спілкування російською мовою мало за собою певний психологічний дисконфорт, враховуючи сформованість мови від впливом виховання у козацькі часи, то представники молодого покоління спілкувалися нею більш вільно. На основі листа Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «Распространение просвещения» ми бачимо епізод, що син сусіда по маєтку Петро, якому було 30 років, добре володів російською мовою і таким чином мав кар'єрні досягнення [6, с. 329]. К. Задонська у своїх мемуарах згадувала, що змалечку спілкувалась у колі родини російською [2, с. 52].

Таким чином, на основі цих фактів, ми бачимо, що у прагненні провінційних дворян спілкуватись російською виявлявся вплив мовного середовища столичних або губернських міст та її дворянських представників, і вона мала однаковий в більшості рівень як серед молоді, так і старшого покоління.

Проте, досліджуючи двомовність, яка була поширена у дворянських родинах Харківщини зазначеного періоду, слід вказати на особливості спілкування, які негативно впливали на чистоту мови. Мова йде про суржик, поширений серед старшого покоління губернських поміщиків. М. Ф. Сумцов у роботі про харківське дворянство у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка відзначав у 1884 р., наявність вживання вказаної письменником суржикової говірки серед місцевого дворянства [10, с. 201]. Той самий поміщик Шпак із «Шельменко-денщик» у хвилини спогадів про свій рід завжди переходив на суржик [8, с. 19]. Взагалі М. Ф. Сумцов відзначав, що поширення суржику серед дворянських місцевих персонажів у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка мало два фактори: ностальгія за минулими часами та малоосвіченість [10, с. 209].

Взагалі, малоосвіченість серед місцевих дворян на початку XIX ст. була явищем досить звичним. Причинами цього були як особисте ставлення до освіти, так і матеріальне становище поміщиків. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко зображував у творах представників еліти того часу невігласами та безграмотними, що характеризує її малоосвіченість. Але вікова категорія неосвічених не завжди обмежувалась лише старшим поколінням провінційної еліти. У творі «Пан Халявський» зображується епізод про навчання молодших Халявських священиком Галушкинським [10, с. 208].

Згідно з освітньою програмою, їх повинні були навчати російській мові та латині, Закону Божому. Але особистість Галушкинського впливала на навчання молодших Халявських досить негативно: за-

мість того, щоб осягати мови, вони пізнавали мистецтво вечірок та дівчат [10, с. 208]. У результаті навчання було досить неуспішним і більшість з них не володіли знаннями та мовами у повному обсязі, що негативно впливало на їхнє мовлення, тобто, поширювало суржижкову говірку як спосіб спілкування та залишало досить неприємний відбиток у житті. Цей епізод показував, що малоосвіченість не лише залишила володіння рідною мовою на низькому етапі, але й негативно впливала на життя провінційних поміщиків, особливо у молоді, яка таким чином втрачала шанси досягти успіхів у житті. Тому можна сказати, що суржиж був негативним наслідком, виходячи з двомовності, яка склалась у спілкуванні серед харківського дворянства початку XIX ст.

Крім двомовності, яка мала місцевий характер, у мовному спілкуванні дворян Харківщини значну роль відіграв вплив французької мови. Поширення цієї мови було наслідком поширення столичних тенденцій – Санкт-Петербурга та Москви, дворянство яких спілкувалось нею як рідною мовою. І це не дивно, початок XIX ст. – період поширення французької мови серед провінційних представників російської еліти, які намагались не відставати від її столичних представників. Що стосується дворянства Харківської губернії, вона досить швидко стала поширеною у їхньому повсякденному житті. Французька мова, як у випадку з російською, стала поширеною серед дворянської молоді, на відміну від старшого покоління, які французьку знали погано, або взагалі не вчили, як наприклад Г. Ф. Квітка-Основ'яненко [6, с. 325].

Яскраві приклади, які характеризували поширеність французької мови серед провінційної дворянської молоді, це – Приська Шпак і Євжепі Опецьковська – персонажі твору «Шельменко-денщик» постійно у спілкуванні вживали французькі слова: «маншермер», «оревуар», що у перекладі українською означає «мій любий друже», «до побачення» [8, с. 70].

Цей факт свідчить про наявність запопадливого ставлення до столиці, в якій пані Опецьковська перебувала з батьками та французькою гувернанткою мадемуазель Торшон. Проте бачимо недосконалість володіння героїнею французькою, але це компенсувалось можливістю бути прийнятим у світському житті дворянства. Такий аналогічний випадок можемо навести, посилаючись на мемуари К. Задонської «Біль XIX столетия». Мемуаристка згадувала, що у спілкуванні з її сестрою російською мовою вживала слова або фрази французькою, такі наприклад, як «монамур», що в перекладі означає «моя любов» [2, с. 49]. Інша мемуаристка, Н. Башкирцева, згадувала про своїх родичок – родину Кругенів з Чугуєва, сестер Анну Василівну та Любов Василівну, які на світському рауті серед шановних дам спілкува-

лися французькою. Проте це спілкування, як згадувала мемуаристка, було з ноткою холоднечі в прийомі. Але, згадує вона, одна з сестер, Анна Василівна, яка навчалась у французького гувернера Легоні, висловила всі думки про хазяйку прийому. Це таким чином, показало високий рівень її володіння [1, с. 341]. Крім цього, цей факт свідчив про позитивний вплив на знання французької мови старшого покоління жінок, особливо дружин військових, життя, пов'язаного зі столицями імперії. Інший епізод, який згадувала Н. Башкирцева, був пов'язаний з її далекою родичкою – О. Дуніною, яка освідчилась у коханні своєму нареченому графу П. Сіверсу французькою мовою, якою він не володів [1, с. 349–350].

Ці факти свідчили, про особливість поширення французької мови не лише серед харківського дворянства, але й серед представників еліти різних регіонів Російської імперії початку ХІХ ст. Ця особливість, вбачалась у таких факторах. По-перше, французька мова була більш поширена серед дворянок, особливо серед молодих дівчат. Нею вони зізнавались у коханні та висловлювали різні емоції. По-друге, відсутність володіння нею серед дворянства вважалося ганьбою, закриттям доступу до світського життя, адже французька мова слугувала так званою «візитною карткою» для публічних заходів.

Взагалі, поширення навчання французькою мовою серед харківського дворянства початку ХІХ ст. знайшло свій відбиток у літературі. Неодноразово згаданий Г. Ф. Квітка-Основ'яненко у своїй повісті «Походження Столбикова» описував про навчання головного героя у французькому пансіоні Філу, де в освітню програму входило обов'язкове вивчення французької мови [10, с. 208]. Як далі пише автор, головне завдання – оволодіти французькою – дворянські діти виконували відмінно, проте інші предмети знали набагато гірше. Цей факт свідчив про те, що добрий матеріальний статок дворянської родини серед її харківських представників давав можливість навчатись у пансіонах та краще оволодівати іноземними мовами. Проте результати навчання не завжди були тими, які очікували. На нашу думку, серед провінційного дворянства, у тому числі і харківського, особливо серед поміщиків середнього достатку та найбідніших її представників, був поширений стереотип про велике значення володіння французької мови як відображення найвищого ступеня освіченості.

Згадуючи про матеріальне становище харківського дворянства як один з важливих факторів поширення освіченості, можна назвати, що серед бідних поміщицьких родин було прийнято навчання батьками або старшими дітьми молодших, щоб таким чином компенсувати гувернерів. О. Поліванова у своїх спогадах згадувала, що у молоді роки навчала своїх молодших брата та сестру грамоті, російській та французькій мові, до яких була здібна [9, с. 853]. Цей факт нам показував,

що знання французької мови у харківських дворянських родинах передавалось із покоління в покоління, і не останню роль у цьому відігравали старші брати та сестри. Тому можемо сказати, що серед поміщиків Харківської губернії у першій половині XIX ст. французька мова була частиною їх повсякдення, культури, освіченості.

Таким чином, можна сказати, що мовні уподобання серед молоді та старшого покоління харківського дворянства у першій половині XIX ст. полягали у поширенні двомовності у спілкуванні. Старше покоління, яке пам'ятало козацькі часи, спілкувалось українською, російську вживали лише в потрібних випадках. Молодь вважала українську мову архаїчною і тому спілкувалася російською. Також слід зауважити про суржикову говірку як регіональну особливість місцевого дворянства, яка була негативним наслідком двомовності та була поширена як серед молоді, так і серед старшого покоління. Крім того, місцеві поміщики, а тим більше жінки, особливо молодь, прагнули володіти французькою. Це не тільки відповідало критеріям дворянського етикету XIX ст. але й поширювало західноєвропейські традиції серед різних вікових категорій еліти, що у свою чергу свідчило про мультикультурні процеси.

Бібліографічні посилання

1. Башкирцева Н. Д. Из украинской старины: Моя родословная / Н. Д. Башкирцева // Русский архив. – 1900. – Т. 1, № 3. – С. 321–354.
2. Задонская Е. В. Быль XIX столетия. М Т. 1 / Е. В. Задонская. –Х., 1907. – С. 48–56.
3. Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. Вихованка / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко // Зібр. тв. : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко. – К., 1979. – Т. 2. – С. 303–305.
4. Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. Виховання дівичь / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко // Зібр. тв. : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко. – К., 1979. – Т. 2. – С. 326–328.
5. Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. Пан Халявський / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко. – Х., 2011.
6. Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. Розповсюдження освіти / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко // Зібр. тв. : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко. – К., 1979. – Т. 2. – С. 325–326.
7. Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. Француз-мажордом / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко // Зібр. тв. : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко. – К., 1979. – Т. 2. – С. 306–310.
8. Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. Шельменко-денщик / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко. – Х., 2014.
9. Поливанова Е. Я. Струмиловская колоброда (из семейной хроники) / Е. Я. Поливанова // Исторический вестник. – 1908. – Т. 112, № 6. – С. 846–863.
10. Сумцов Н. Ф. Слободско-украинское дворянство в произведениях Г. Ф. Квитки / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1884. – № 6. – С. 201–209.

Надійшла до редакції 12.02.2015

УДК 371.3:378.1(477.74)

Г. Г. Яковенко

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

СТАН ПІДГОТОВКИ ДОМАШНІХ УЧИТЕЛІВ В ОДЕСЬКОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ОКРУЗІ

Охарактеризовано стан педагогічної підготовки домашніх учителів у навчальних закладах Одеського навчального округу – Рішельєвському лицей та Маріїнській міській жіночій гімназії. Педагогічна рада гімназії забезпечувала діяльність педагогічного класу та підготовку до практичної діяльності. Іспитовий комітет проводив екзамени на здобуття різних звань. Бажаючих отримати звання домашньої учительки було найбільше. Майбутні учительки проходили жорсткий відбір і звання одержували лише ті, хто успішно здав іспити.

Ключові слова: педагогічна підготовка, домашні учительки, Рішельєвський лицей, Маріїнська міська жіноча гімназія, педагогічний клас, іспитовий комітет.

Г. Г. Яковенко

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

СОСТОЯНИЕ ПОДГОТОВКИ ДОМАШНИХ УЧИТЕЛЕЙ В ОДЕССКОМ УЧЕБНОМ ОКРУГЕ

Характеризуется состояние педагогической подготовки домашних учителей в учебных заведениях Одесского учебного округа – Ришельевском лицее и Мариинской городской женской гимназии. Педагогический совет гимназии обеспечивал деятельность педагогического класса и подготовку к практической деятельности. Испытательный комитет проводил экзамены на получение разных званий. Желающих получить звание домашней учительницы было больше всего. Будущие учительницы проходили жесткий отбор и звание получали лишь те, кто успешно сдал экзамены.

Ключевые слова: педагогическая подготовка, домашние учительницы, Ришельевский лицей, Мариинская городская женская гимназия, педагогический класс, испытательный комитет.

G. G. Yakovenko

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

THE CONDITION OF TUTORS TRAINING IN ODESSA EDUCATIONAL DISTRICT

In the article the state of pedagogical preparation of home teachers is characterized in educational establishments of the Odesa educational district

© Г. Г. Яковенко, 2015

is characterized – Richelies lyceum and Maria municipal woman gymnasium. Home teachers in XIX made up the biggest professional group of teachers of primary education. The Level their general preparation substantially influenced on the quality of studies in a private educational sector and initial schools of different department submission. The experience accumulated in gymnasiums during the organization pedagogical classes activity and examination committee of the Odesa educational district, is valuable material for studying. The hard selection of pretenders on pedagogical position seems actual enough so far. Pedagogical council of gymnasium provided pedagogical class and preparation to practical for activity. The examination committee held exams on receiving of different ranks, where get the rank of home teacher was the most popular one. Future teachers passed a hard selection and only those, got rank who passed the exams successfully.

Key words: pedagogical preparation, home teachers, Richelie lyceum, Maria municipal womens gymnasium, pedagogical class, examination committee.

Актуальність. Домашні учителі у ХІХ ст. склали наймасовішу професійну групу педагогів початкової освіти. Рівень їх загально-освітньої підготовки істотно впливав на якість навчання у приватному секторі та початкових школах різного відомчого підпорядкування. Досвід, накопичений у гімназіях при організації діяльності педагогічних класів, а також іспитового комітету Одеського навчального округу, є цінним матеріалом для вивчення. Для сьогодення жорсткий відбір претендентів на педагогічну посаду виглядає досить актуальним.

Аналіз досліджень. Питання, що досліджується у статті, не знайшло свого повного відображення в історичній літературі. Автори загальних робіт підготували видання, що містять важливі факти про діяльність навчальних закладів. Наявний фактичний матеріал дозволив вивчати ці дослідження як історичні та історіографічні джерела.

Історіографічний нарис А. Г. Готалова-Готліба має загальний характер та містить матеріали з історії народної освіти в Одесі [1]. Виняткову цінність мають ювілейні видання, присвячені навчальним закладам – викладачів А. А. Шапеллона «Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии 1868–1894» [3] та Й. Михневича «Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 г.» [4]. Автори оприлюднили у роботах оригінальні першоджерела. Сучасна дослідниця Л. П. Дузь висвітлила особливості організації навчального процесу Одеської Маріїнської міської жіночої гімназії [2].

Основою для написання статті стали періодичні джерела – циркуляри з управління Одеським навчальним округом, що виходили з періодичністю один раз на місяць та висвітлювали роботу з усіх напрямів педагогічної діяльності – кадрової, фінансової, методичної. За допомогою аналізу та синтезу, а також історико-системного та історико-порівняльного методів виявлено динаміку кількісних змін

серед здобувачів звання домашніх учителів та одержано інформацію про якість їх педагогічної підготовки.

Метою статті є характеристика стану підготовки домашніх учителів в Одеському навчальному окрузі та висвітлення діяльності іспитового комітету щодо забезпечення високої якості підготовки педагогічних кадрів.

Виклад основного матеріалу. Загальні відомості про якість педагогічної підготовки домашніх учителів свідчать про наявність диференціації серед цієї категорії працівників. Наприклад, А. Г. Готалов-Готліб зазначив, що заможні люди, представники вищих верств населення та негоціанти, що розбагатіли на військових поставаннях і на торгівлі у швидко зростаючому місті, виховували своїх дітей у сім'ї за допомогою гувернерів, гувернанток і домашніх учителів [1, с. 3]. Разом із тим автор навів перелік ще однієї групи осіб, які займалися педагогічною діяльністю – «церковнослужителі, різні грамотії, що промишляли навчанням дітей у вигляді основної або додаткової професії» [1, с. 37].

Слова, вживані для характеристики цих педагогів – «грамотії» та «промишляля», – є певним чином зневажливими та дають зрозуміти, що якість професійної підготовки таких кадрів була низькою. Освічені представники нижчих станів населення використовували свої знання для підтримання свого матеріального стану. Інформація про їх підготовку та діяльність в Одеському навчальному окрузі поки що недостатня.

Умови для професійної підготовки домашніх учителів з'явилися спочатку у Рішельєвському лицейі, де з початку 1851/52 навчального року (як і в університетах) було засновано кафедру педагогіки. Вивчення цього предмету було обов'язковим для казеннокоштных вихованців лицейу і тих своєкоштных студентів, які готувалися до педагогічної кар'єри [4, с. 63].

Аналізуючи список випускників Рішельєвського лицейу станом на 1857 р. із зазначенням обраного роду служби, можна зробити висновок, що лише незначна кількість колишніх студентів обрала педагогічну працю справою всього життя. Із 29-ти випусків тільки в 11-ти (за 40 років – 1817–1857) з них 16 осіб стали домашніми наставниками [4, с. 151–188]. Наявність свідоцтва домашнього наставника відрізняла педагогів із вищою освітою відмінними успіхами та створювала сприятливі умови для працевлаштування. За соціальним статусом вони належали до нижчих службових рангів – від X до XIV класу, отже, були незаможними. Педагогічну діяльність обрали тому, що з якихось причин не змогли успішно влаштувати цивільну кар'єру.

Отже, випускники Рішельєвського лицейу, маючи відповідну педагогічну підготовку та можливість безперешкодно одержати звання

домашнього наставника, не прагнули його здобути, шукаючи для себе успішнішої кар'єри.

Ще одним навчальним закладом, де проводилася початкова педагогічна підготовка, була Маріїнська міська жіноча гімназія. Випускниці педагогічного класу складали іспити на звання домашньої учительки. Усього за період з 1868 р. до 1895 р. гімназію закінчили 697 вихованок, із яких 50 – із золотою медаллю, 69 – із срібною. Звання домашньої наставниці одержали 74 вихованки [2, с. 77–78]. Теоретична та практична педагогічна підготовка відбувалася у самій гімназії. У 1865 р. у відповідності до плану навчального закладу, затвердженого попечителем округу, випускниці гімназії були представлені до Рішельєвського ліцею для іспиту на звання домашньої учительки та успішно його склали. У 1866 та 1867 рр. іспит було проведено вихованкам VII класу. Усі одержали звання домашньої учительки [3, с. 10]. Педагогічна рада у 1869 р. домоглася переведу VII класу в педагогічний клас [3, с. 20].

Педагогічна рада постійно опікувалася діяльністю VIII педагогічного класу, а також наданням вихованкам початкової педагогічної підготовки. Його було відкрито у 1872/73 навчальному році [3, с. 33]. Для контролю якості одержаних знань для вихованок проводилися усні іспити і, крім пробних уроків, ученицям задавали писати два твори: один – із загальної педагогіки, дидактики та методики, а другий – з методики навчання обраним предметам. Із 1873–1874 рр. педагогічного класу не було до 1880–1881 рр. Головною причиною була відсутність фінансування [3, с. 36].

Педагогічна рада порушила клопотання про відновлення VIII педагогічного класу, але безрезультатно. Незважаючи на перешкоди, педагогічна підготовка учениць не припинялася та продовжувалася в різний спосіб. Наприклад, попечитель навчального округу П. А. Лавровський дозволив вихованкам, які закінчили у 1879 р. VII клас, відвідувати уроки учителів для практичного знайомства з методикою викладання предметів [3, с. 54].

У 1880/81 н. р. відкрито VIII паралельний клас з оплатою за навчання 80 руб за рік та платою викладачам по 100 руб. за рік. Кошти для відкриття надала Міська дума. У VIII класі ніхто не звільнявся від плати за навчання [3, с. 107]. Після відновлення діяльності VIII класу для досягнення кращих результатів у викладанні педагогічна рада ухвалила обмежити число вихованок у педагогічному класі до 24-х і надати їм право обирати спеціальністю той предмет, з якого вони мають в атестаті про закінчення VII класу оцінку не менше «4» [3, с. 66]. Учениці гімназії та їхні батьки були зацікавлені у наявності педагогічного класу, бо за розпорядженням міністра народної освіти на вищі жіночі курси могли бути прийняті тільки ті особи жіночої статі, які закінчили курс VIII класу [3, с. 61].

Надання міцних теоретичних знань було основним завданням для викладачів педагогіки. Наприклад, викладач Соколов звертав увагу на необхідність, у відповідності до Міністерської програми, перенести пропедевтичний курс педагогіки у VII клас, уроки у VIII класі він пропонував присвятити поглибленню курсу і практичним заняттям [3, с. 70]. Попечитель навчального округу П. А. Лавровський вважав, що від вихованок VIII класу недостатньо вимагати тільки складання конспектів та проведення пробних уроків. Вони мають скласти скорочений усний іспит, а також надати дві письмові відповіді за спеціальними предметами [3, с. 71].

Максимальна наповнюваність педагогічного класу була офіційно встановлена у 24 особи. За 1881 – 1894 рр. жодного разу не спостерігалося такої кількості, найбільша чисельність зафіксована у 1894 р. – 23 особи (табл. 1). Усі інші роки коливання в бік зменшення досягали від 1 до 9 осіб. Отже, педагогічний клас жодного разу (ще один виняток, 1881 р. – 31 особа) не досягав встановленої кількості учениць. Аналізуючи показники наповнюваності VIII класу та кількість вихованок, що закінчили педагогічний курс (табл. 1), можна побачити, що ці дані у цілому співпадали. У цьому випадку спостерігається різниця від однієї до п'яти осіб, які не стали домашніми учительками. Винятком є 1890 р., коли сім учениць не одержали свідоцтв. За 5 років ця кількість співпадає, за інші 4 роки різниця складає одну особу. Майже усі випускниці VIII класу набували педагогічну освіту. До кількості вихованок, що закінчили загальний курс, входили учениці не тільки VIII, а також і VII класу. Тому розбіжність між цими двома показниками є більшою. Але, в основному, випускниці VIII класу у переважній більшості здобували педагогічну освіту.

Таблиця 1

Кількість вихованок, які закінчили курси в Одеській Маріїнській гімназії

Навчальний рік	Кількість вихованок, що закінчили педагогічний курс	Розподіл учениць по класах			Кількість вихованок, що закінчили загальний курс
		Усього	VII	VIII	
1869	5				15
1870	7				13
1871	11				Не було випуску, перехід з 6 до 8 класу
1872	Не було 7 класу				6
1873	1				5
1874	Пед. класу не було до 1881 р.				9
1875					12

Закінчення табл. 1

Навчальний рік	Кількість вихованок, що закінчили педагогічний курс	Розподіл учениць по класах			Кількість вихованок, що закінчили загальний курс
		Усього	VII	VIII	
1876					21
1877					31
1878					36
1879					33
1880					30
1881	31	563	37	32	34
1882	21	522	42	21	33
1883	22	514	51	22	49
1884	27	492	38	28	25
1885	16	453	40	16	29
1886	19	462	44	19	40
1887	21	483	37	23	34
1888	20	464	38	22	33
1889	18	453	29	20	26
1890	22	460	34	29	31
1891	18	468	48	19	45
1892	17	461	43	23	33
1893	15	448	43	15	38
1894	23	462	43	24	42

[3, с. 18, с. 22].

Ті особи, які вчасно не отримали відповідне звання «домашній учитель», зверталися до іспитового комітету Одеського навчального округу. Для одержання свідоцтва домашнього вчителя необхідно було скласти екзамени в іспитовому комітеті.

У 1876–1877 рр. іспитовий комітет очолював директор Одеської 3-ї гімназії Н. Н. Порунов. До його складу входили викладачі 3-ї гімназії: законовчитель Запольський, учителі Тимошевський, Фот, Добротворський, Гольман, Фон-Беннет, учитель Рішельєвського лицю Дені, а також діловод, виконуючий обов'язки інспектора Одеської 3-ї гімназії А. І. Бальм. Засідання проходили щотижня по середах від шести до десяти-дванадцяти годин. Усього було 29 засідань [5, с. 193].

У 1887–1888 рр. іспитовий комітет перебував під головуванням окружного інспектора І. Л. Соловйова. До його складу входили: законовчитель В. Ф. Величков, викладачі С. І. Березін, А. М. Копотилов,

І. В. Кальсаде, І. Е. Шетле, К. О. Драгош, В. Н. Волков (діловод). Засідання відбувалися у приміщенні першої прогімназії щотижня по понеділках, з 11 квітня й частіше. Усіх засідань було 32, перше відбулося 7 вересня 1887 р., останнє – 18 квітня 1888 р. При проведенні іспитів комітет чітко додержувався правил, що видані Міністерством народної освіти і, крім цього, правилами, затвердженими попечителем Одеського навчального округу П. А. Лавровським [9, с. 791–794]. У 1890 р. усіх засідань було 31, з 17 березня – частіше. Перше відбулося 5 вересня 1888 р., останнє – 27 квітня 1889 р. [10, с. 58–64].

У 1891 р. іспитовий комітет перебував під головуванням окружного інспектора В. І. Філомафітського. До складу входили: законовчитель В. Ф. Величков, викладачі С. І. Березін, І. В. Кальсаде К. О. Драгош, А. В. Вирлон, А. М. Коптилов (діловод). Засідання відбувалися щотижня по понеділках, з 28 березня – два рази на тиждень – по понеділках і четвергах. Усіх засідань було 33, перше відбулося 3 вересня 1890 р., останнє – 29 квітня 1891 р. [11, с. 501–505].

Одним із напрямів діяльності іспитового комітету було проведення екзаменів серед пошукачів на звання домашніх учителів. Серед усіх спеціальностей були окремо взяті домашні учителі та учительки. У результаті дослідження виявилось, що ця категорія є найчисельнішою. Графік роботи і велика кількість заяв на здобуття різних звань свідчать про інтенсивну роботу іспитового комітету. Основний склад іспитового комітету тривалий час залишався незмінним. Можна зазначити, що це була високопрофесійна команда однодумців, бо успішно працювали та долали значне робоче навантаження.

Списки осіб, які не витримали іспит, оприлюднювалися у спеціальному розділі Циркуляру Одеського навчального округу. Не можна сказати, що це робилося регулярно, але у певній кількості номерів цього видання є перелік прізвищ здобувачів із зазначенням неодержаного звання.

Аналізуючи звіти про діяльність іспитового комітету Одеського навчального округу (табл. 2), слід зазначити, що «відсіяних» осіб було значно більше, ніж публікувалося у Циркулярах. Той факт, що головним критерієм оцінки була саме глибина знань здобувачів звання, сумніву не підлягає.

У табл. 2 наведено дані зі звітів іспитового комітету. Серед усіх заяв на здобуття різних звань (учителя повітового училища, домашнього вчителя і учительки, учителів та учительок сільських та міських парафіяльних училищ, аптекарських учнів та на чин XIV класу) найбільша кількість прохань надійшла від домашніх учительок. Цей факт підтверджується статистичними матеріалами за сім років (табл. 2). Активність жінок у здобутті права на педагогічну діяльність свідчить про наявність потреби в освітніх послугах домашніх учительок та можливість працевлаштуватися.

Таблиця 2

Звіт про діяльність іспитового комітету

Назва	Кількість заяв	Рос. мова	Матем.	Ариф.	Геогр.	Історія	Фр. мова	Нім. мова	Англ. мова	Не витримали іспит	Не склали іспит	Не з'явилися	Повний іспит	Скороч. іспит	Одержали звання
1876-1877															
Дом. учитель	15									6		6			3
Дом. учителька	117									40		2			75
Всього	212														78
1882-1883															
Дом. учитель	10	-	4	-	3	1	1	1	-	3	1		6	4	6
Дом. учителька	61	2	4	38	6	3	5	2	1	25	2		51	10	34
Всього	137														40
1883-1884															
Дом. учитель	4	-	-	-	1	-	-	2		1			4	-	3
Дом. учителька	118	7	4	56	25	9	14	3		38	5		109	9	75
Всього	178														78
1886-1887															
Дом. учитель	4				1			1	-	2			2	2	2
Дом. учителька	47	3	3	25	8		3	3	1	13		1	34	13	34
Всього	101														36

Закінчення табл. 2

Назва	Кіль- кість заяв	Рос. мова	Матем.	Ариф.	Геогр.	Істо- рія	Фр. мова	Нім. мова	Англ. мова	Не витри- мали іспит	Не склада- ли іспит	Не з'яви- лися	Пов- ний іспит	Ско- роч. іспит	Одержали звання
1887–1888															
Дом. учитель	5									2			4	1	3
Дом. учителька	70			15	7		1	1		24			54	16	46
Всього	101														49
1888–1889															
Дом. учитель	4	1	1	-	1	-	1	-		3			3	1	-
Дом. учитель- ка	65	-	-	40	10	2	9	4		17			52	13	48
Всього	90														48
1890–1891															
Дом. учитель	9	-	7					1		-			6	2	4
Дом. учитель- ка	56	-	-	39	4	7	5	-		14	1		45	10	41
Всього	130														45

Викликають інтерес предметні уподобання домашніх учителів. Початкові математичні знання користувалися особливим попитом. Заяв на здобуття свідоцтва домашньої учительки з арифметики було подано від загальної кількості: у 1882/1883 – 62 %, у 1883/1884 – 47 %, у 1886/1887 – 53 %, у 1887/1888 – 21 %, у 1888/1889 – 61 %, у 1890/1891 – 70 %. Отже, упродовж тривалого часу спостерігався стабільний інтерес саме до арифметичних знань. На другому місці знаходилася географія, а на всі інші предмети подавалося не більше десяти заяв. Викликає подив, що заяв на російську мову ще менше, ніж на іноземні, серед яких першість тримала французька мова.

Таблиця 3

Конфесійна належність домашніх учителів

Назва	Православні	Римо-католики	Лютерани	Іудеї	Караїми	Протестанти
1876–1877						
Дом. учителі	2	-				
Дом. учительки	47	7	5	16		
1882–1883						
Дом. учителі	6	-	-		-	-
Дом. учительки	21	7	2	4		
1883–1884						
Дом. учителі	1	1	1		-	-
Дом. учительки	43	17	4	9	1	1
1886–1887						
Дом. учителі	1		2	1		
Дом. учительки	27	8	4	6		2
1887–1888						
Дом. учителі	3	-		2		
Дом. учительки	43	12	3	8	3	1
1888–1889						
Дом. учителі						
Дом. учительки	26	4	6	10		2
1890–1891						
Дом. учителі	2	-				
Дом. учительки	26	5		9		1

Табл. 3 висвітлює конфесійну належність домашніх учителів, більшість із яких належала до православного віросповідання. Представники римо-католиків та іудеїв за чисельністю значно поступалися

православним. За активністю вони були на другому місці. Це свідчить про потребу початкової освіти у цих національних общинах.

Таблиця 4

**Відсоток кількості домашніх учительок
від загальної кількості здобувачів усіх звань**

Роки	Відсоток дом. учительок серед усіх здобувачів	Не витримали іспиту	Одержали свідоцтво домашньої учительки
1876/1877	55	34	64
1882/1883	46	41	56
1883/1884	66	32	64
1886/1887	47	28	72
1887/1888	69	34	66
1888/1889	72	26	74
1890/1891	43	25	73

У табл. 4 показано відсоток кількості домашніх учительок від загальної кількості здобувачів усіх звань, він становив від 43 % до 72 %. Це свідчить, що жіноцтво активно намагалось включитися в освітній процес, займатися педагогічною діяльністю, поліпшити своє матеріальне становище. У табл. 4 не враховані особи, що не з'явилися на іспити або відмовилися його здавати. Тому спостерігається деяка невідповідність між чисельністю тих здобувачок, хто не витримав іспиту, і тими, хто одержали свідоцтва на звання домашньої учительки. Цифрові дані свідчать, що значна частина жінок (у відсотковому відношенні – від 25 % до 41 %) не справлялася із екзаменаційними завданнями. Свідоцтва домашньої вчительки надавалися різній кількості здобувачок, у відсотковому відношенні це становить від 56 % до 73 %. Іспитовий комітет проводив жорсткий відбір претенденток на звання домашньої учительки та прагнув досягти високої якості знань педагогічних кадрів.

Чоловіків, котрі прагнули здобути звання домашнього учителя, було дуже мало, вони становили незначний відсоток від загальної кількості здобувачів цього звання. Для порівняння: якщо чоловіків були одиниці, то жінок – десятки. Про соціальний стан жінок немає даних, але для представниць із нижчих верств населення, що мали міцні знання, це був шанс змінити соціальний статус.

Висновки. В Одеському навчальному окрузі проводилася підготовка педагогічних працівників на кафедрі педагогіки у Рішельєв-

ському лиці, у педагогічному класі Маріїнської міської жіночої гімназії. Серед домашніх учителів переважало жіноцтво, яке прагнуло здобути право на працевлаштування. Бажаючі отримати свідоцтво домашнього учителя здавали іспити у спеціальному комітеті, який жорстко проводив відбір майбутніх педагогічних працівників.

Бібліографічні посилання

1. *Готалов-Готлиб А. Г.* Материалы для истории народного образования в Одессе. Историографический очерк. Ч.1. 1801–1870. / А. Г. Готалов-Готлиб. – Одесса, 1940.
2. *Дузь Л. П.* Из истории Одесской Мариинской городской женской гимназии / Л. П. Дузь // Тезисы второй областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию основания Одессы и 25-летию создания украинского общества памятников истории и культуры. – Одесса, 1991.
3. Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии 1868 – 1894 / сост. препод. А. А. Шапеллон. – Одесса, 1896.
4. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Решельевского лица, с 1817 по 1857 г. / И. Михневич. – Одесса, 1857.
5. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1877. – № 3. – С. 193–195.
6. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1883. – № 8. – С. 259.
7. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1884. – № 8. – С. 251.
8. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1887. – № 12. – С. 618.
9. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1888. – № 12. – С. 792.
10. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1890. – № 1. – С. 59–61.
11. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1891. – № 10. – С. 501–505.

Надійшла до редколегії 12.02.2015

УДК 94:02](477.63)«18/19»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ВИДАВНИЦТВА ТА КНИЖКОВІ КРАМНИЦІ
У РОЗВИТКУ БІБЛІОТЕК КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Досліджено діяльність видавництв та книгарень, які функціонували у Катеринославській губернії. Проаналізовано склад книжкової продукції за тематико-мовними ознаками. Визначено місце та роль видавничих закладів, книжкових крамниць у формуванні та розвитку бібліотечних осередків різного підпорядкування.

Ключові слова: видавництва, книгарні, бібліотечні осередки, українські видання, Катеринославська губернія.

Л. Н. Лучка

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ИЗДАТЕЛЬСТВА И КНИЖНЫЕ МАГАЗИНЫ
В РАЗВИТИИ БИБЛИОТЕК ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ – В НАЧАЛЕ ХХ вв.**

Исследована деятельность издательств и книжных магазинов, которые функционировали в Екатеринославской губернии. Проанализирован состав книжной продукции по тематико-языковым признакам. Определено место и роль издательских учреждений, книжных магазинов в формировании и развитии библиотечных центров разного подчинения.

Ключевые слова: издательства, книжные магазины, библиотечные центры, украинские издания, Екатеринославская губерния.

L. M. Luchka

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**PRINTING HOUSES AND BOOK SHOPS IN DEVELOPMENT
OF LIBRARIES OF KETERINOSLAV IN THE SECOND HALF
OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY**

Development and activity of libraries are closely connected with publishing houses and book shops which are providers of book production and centers of literature distribution as well. Provincial Board printing offices and local printing houses played an important part in cultural and educational space. In the second half of the 19th – the beginning of the 20th century «Commemorative Books and Address Calendars» became a valuable

source. They were edited by secretaries of Statistical Committees. According their structure, commemorative books can be attributed to address calendars, administrative references, statistical reports and province reviews which represented local interests. They have bibliographic value because they were printed in a few copies. «Katerinoslav Address Calendar for 1917» has special scientific value because it specialized in history of the Province.

Publishing centers of L. I. Satanovsky, M. S. Kopylova, O. G. Avchinikov, L. M. Rotenberg played an important part in distribution of book output in Katerinoslav Province. Books of Katerinoslav publishing houses and printing offices were popular and had high artistic book design. Katerinoslav publishers paid special attention to Ukrainian fiction and Ukrainian authors.

Publishing houses cooperated with book shops which spread knowledge on history, culture and literature. A significant contribution into librarianship of the Province was made by book shops of Katerinoslav woman leaders S. V. Egorova, M. K. Lozinska and V. E. Zhuravska.

Key words: activity of libraries, publishing houses, book shops, book production, centers of literature distribution, address calendars, commemorative books.

Українська книга є невід'ємною частиною світової культури. Вона здобула авторитет та мала просвітницький вплив на читача, з одного боку. З іншого – протягом століть її забороняли, обмежували друк та поширення, здійснювали заходи, що спрямовувалися проти книги. Історію вітчизняної видавничої та книжкової справи детально розглядали дослідники різних часів (Я. Запаско, Я. Ісаєвич, Є. Немировський, І. І. Огієнко, М. С. Тимошик та ін.) [9; 13]. Предметом даного дослідження стало вивчення процесу створення, розвитку та взаємодії трьох важливих складових науково-культурного потенціалу суспільства. Тема історії видавництва та книгарень у регіональному вимірі є малодослідженою і потребує підвищеної уваги науковців. Тому ця розвідка є спробою висвітлити невідомі до цього часу сторінки історії бібліотечної справи та книговидання Катеринославської губернії.

У другій половині XIX – початку XX ст. до бібліотечної мережі Катеринославщини входили бібліотечні осередки різного відомчого підпорядкування, зокрема земські та народні, міські громадські, бібліотеки навчальних закладів, товариств, гуртків, приватні бібліотеки. Розвиток та діяльність бібліотек тісно пов'язано з видавництвами і книжковими крамницями, які є постачальниками книжкової продукції й центрами розповсюдження літератури. Вагому роль у культурно-освітньому розвитку губернії відігравали типолітографії Губернського правління, Л. І. Сатановського, М. С. Копилова, Л. М. Ротенберга. Із XVIII ст. по 1917 р. по всій території Російської імперії друкувалися «Памятные книжки и адрес-календари», які розповсюджувалися губернським статистичним комітетом, губернським правлінням та виходили за редакцією секретарів статистичних комі-

тетів. Для сучасних дослідників вони є друкованим джерелом інформації краєзнавчої тематики.

За структурою пам'ятні книжки можна віднести до адрес-календарів, адміністративного довідника, статистичного звіту та огляду губернії, які відповідали за місцеві інтереси. За словником німецьких видавців XIX ст. Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона, пам'ятна книжка містить статті з історії, географії, статистики, етнографії, флори та фауни певного краю. Наукову цінність вони мають, тому що друкувалися невеликими накладками. Дослідницький інтерес викликає рекламний відділ пам'ятних книжок, матеріали якого допомагають виявити фактичний матеріал на губернському рівні [16, с. 675].

У Катеринославській губернії відомими є сім «Памятных книжек и адрес-календарей», які виходили за 1864 р., 1867 р., 1888 р., 1889 р., 1895 р., 1900 р., 1917 р. Перший випуск зазначеного джерела, виданий у 1864 р., містив опис міст Катеринославської губернії та статистичні показники розвитку лісової території краю. У другому випуску (1867 р.) значна увага приділялася історії міст губернії та проведенню ярмарок у Катеринославі, Новомосковську та Нікополі. Секретарями Губернського комітету були М. Бистрицький, Я. Гололобов, М. Набіркін, М. Владимиров. Помітним був внесок Я. Гололобова у дослідження історії краю. Виконуючи обов'язки редактора місцевої газети «Екатеринославские губернские ведомости», він підготував низку статей на підтримку відкриття історичного музею в місті, Вищого гірничого училища, культурно-освітніх починань. На початку XX ст. прізвище Я. Гололобова зустрічаємо серед членів III Державної думи (1907–1912).

Довідкові книжки містили інформацію стосовно різних державних, громадських, приватних підприємств, а також про розвиток науки, культури, освіти, благодійницької діяльності регіону. У виданнях Комітету та Губернського правління подаються переліки навчальних закладів, книгозбірень, бібліотек, книжкових крамниць тощо. Наукову цінність має останній «Екатеринославский адрес-календарь на 1917 г.», який зберігається у Російській державній бібліотеці.

За своїм змістом це джерело є унікальним і достатньо наповненим статистичними матеріалами, відомостями адміністративного характеру, оглядом подій з січня по липень 1917 р. Важливою є інформація про скрутний стан бібліотек навчальних закладів, які у 1917 р. нова влада почала закривати. Із 1908 р. Губернський комітет почав видавати щорічники «Приднепровье». Незважаючи на зміни назв «Памятных книжек и адрес-календарей» у різні часи, що було притаманне для багатьох губерній Російської імперії, губернські видання залишаються ґрунтовними регіональними джерелами з поглибленого вивчення історико-культурної спадщини Катеринославщини [1, с. 10; 3, с. 33].

Видавництво та фотолітографія Л. І. Сатановського розміщувалася на Катерининському проспекті, буд. № 117. Власник підтримував міцні стосунки з Товариством попечительства про поліпшення умов побуту учнів у початкових училищах губернії (1913 р.). Друкарня мала великий вибір шрифтів, книжкових прикрас та кращі літографічні каміння. Для читачів заклад пропонував місцеві видання («Весь Екатеринослав» вартістю 0,75 коп.), брошури популярного змісту про розвиток сільського господарства вартістю 0,05 коп.

Катеринославський діяч М. С. Копилов утримував друкарню у власному будинку на Катерининському проспекті за підтримки земства. У 1910 р. з метою витонченого оформлення книжкової продукції друкарня придбала новітню для того часу набірну машину «Монолейн». Як зазначається, вартість послуг була поміркована. У друкарні М. С. Копилова видавав власні книги О. Г. Авчинніков, міщанин за соціальним станом, підполковник у відставці, член Міської думи, член Російського Військово-історичного та Катеринославського наукового товариства, з 1908 р. редактор щорічника «Приднепровье». Відомими є його книги, що збереглися до нашого часу: «Друг бедных», «Современный флот», «Япония: военно-географический очерк», «Памяти графа Ф. Э. Келлера». Ці видання затверджені Вченим комітетом Міністерства народної освіти. За читацькими запитами він вів бібліографічні пошуки матеріалів у Петербурзькій публічній бібліотеці, бібліотеці Румянцевського музею, закладах міністерств [11, укл. XIV–XV].

Як редактор О. Г. Авчинніков значну увагу приділяв статтям про життя та творчість культурно-громадських діячів міста, зокрема професора Д. І. Яворницького у зв'язку із 30-річним ювілеєм літературно-наукової діяльності. Місцеві видання здобули популярність серед населення Катеринославщини і на початку ХХ ст. отримали відзнаки на виставках у вигляді золотої та чотирьох срібних медалей [1, с. 11].

У 1910-х рр. у Катеринославі діяло видавництво Л. М. Ротенберга, яке стало відомим підготовкою видань до 100-річного ювілею Т. Г. Шевченка. До наших часів збереглося розкішне видання «Повний збірник творів Т. Шевченка» за редакцією українського історика Д. І. Дорошенка (1914 р.). Книга налічує понад 700 сторінок друку, малюнки художника Б. В. Смірнова, який з 1905 р. проживав в Україні та подорожував Півднем Росії.

Увагу дослідників привертає міткалева оправа, тиснена золотом. Члени осередку планували видати окремим томом листування та щоденник українського поета, а також твори деяких українських класиків. Цей проєкт не був втілений в життя з причини Першої світової війни та від'їзду з міста редактора Д. І. Дорошенка. Цінним за змістом є виданий Л. М. Ротенбергом у 1904 р. бібліографічний покажчик ху-

дожньої дитячої та історичної літератури за віком під назвою «Шаг за шагом». Із 1911 р. у місті працювало «Українське видавництво», мета якого полягала у друкуванні та розповсюдженні української літератури в цензурних умовах. У зв'язку із закриттям товариства «Просвіта» активна діяльність цього закладу припадає на 1916–1918 рр. [7, с. 61–62; 14].

Видавництва тісно співпрацювали з книжковими крамницями, які відігравали помітну роль у розповсюдженні та популяризації новітньої для того часу літератури. Саме книгарні слугували ланкою, що поєднувала літературні джерела з читачем, читача з бібліотечними осередками шляхом придбання або купівлі книг та журналів. У середині XIX ст. у Катеринославі був відомим кабінет для читання та книгарня «А. А. Смирдин и К» катеринославського чиновника «Приказа общественного призрения», за походженням німця В. П. Ульмана.

Початковий фонд читальні складало зібрання Катеринославської публічної бібліотеки, яке після закриття останньої знаходилося у занепаді. Близько 30 років книжкова крамниця та бібліотека підпорядковувались В. П. Ульману та розміщувалась у центрі міста, по вул. Олександрівській (зараз Артема). У 1889 р. книгозібрання В. П. Ульмана поповнило фонд Катеринославської міської громадської бібліотеки. За результатами перевірки стало відомим, що не всі бібліотечні видання збереглися [6, с. 29].

У другій половині XIX ст. з історії книжкової справи відомою була катеринославська родина Єгорових. Громадський діяч О. І. Єгоров утримував книгарню, яка мала невеличкі за обсягом українські книжки для народу, зокрема художні твори А. Кащенко, казки І. Манжури, власні твори. У той час значного поширення та зацікавленості серед населення вони не мали, тому заклад проіснував недовго [7, с. 58].

Культурно-освітня діячка Катеринослава С. В. Єгорова продовжила справу свого чоловіка нотаріуса О. І. Єгорова. С. В. Єгорова походила з відомого катеринославського роду Бабенків, була донькою губернського секретаря. Педагогічну освіту отримала в Катеринославській Маріїнській жіночій гімназії. Працюючи на викладацьких посадах, вона зробила вагомий внесок у розвиток освітньої справи краю. У другій половині XIX ст. з ім'ям С. В. Єгорової пов'язана історія приватної бібліотеки та книжкової крамниці, які розташовувались на Катерининському проспекті у будинку П. Штейна.

Власниця книжкової крамниці пропонувала великий вибір дитячих книжок вітчизняних та іноземних видавців: Ф. Ф. Павленкова, А. Ф. Деврієна, Ф. Бітепажа. Вартість книжок була номінальною. Глибокий підхід діячки до відбору книжок і періодичних видань сприяв

формуванню потрібних та корисних зібрань. Увагу привертали ґрунтовні праці та чудово ілюстровані видання з природознавства й географії, які вона замовляла у різних видавництвах Російської імперії.

Читачам крамниці пропонувала найцікавіші за змістом нові книги та журнали. Продукція з її крамниці мали високий рівень друкарського оформлення. З історії відомо, що осередок С. В. Єгороваї проіснував до кінця XIX ст. Катеринославська вчена архівна комісія цікавилась долею бібліотеки О. І. Єгорова, яку після його смерті у 1903 р. С. В. Єгорова продала, але кому – невідомо. Книги з печаткою «Библиотека для чтения и книжный магазин С. В. Егоровой в Екатеринославе» зберігаються у Науковій бібліотеці ДНУ ім. Олесья Гончара (6 прим.) [4, с. 67–75].

Наприкінці XIX ст. видавничу діяльність розпочав В. Є. Алексєєв. Для українського читача він уклав «Каталог малорусских книг магазина В. Е. Алексеева», що містив інформацію про друковану українську художню літературу XIX ст. Перші видання були підготовлені російською та українською мовами, зокрема А. Василенко «Найкращі малоруські пісні» (1892 р.); А. М. Лісовський «Хто батька покидає, того Бог карає: п'єса» (1892 р.). Цікавими є відомості про отримання у 1892/93 рр. дозволу Київської цензури на друк творів місцевого письменника І. Манжури, присвячених історії, фольклору та народній творчості українського народу.

На початку XX ст. бібліотечні осередки Катеринославської губернії комплектувались через дві крамниці В. Є. Алексєєва, які пропонували відвідувачам різноманітну літературу для народних шкіл та дитячого читання. Зазначимо, що власник продавав книги, затверджені Вченою радою Міністерства народної освіти. Значну увагу він приділяв зовнішньому вигляду та оформленню, зокрема міцній палітурці, розробив систему знижок на палітурні роботи. Книжкова продукція катеринославського видавця мала печатку з текстом «Книжный магазин В. Е. Алексеева в Екатеринославе» [11, укл. XXVI].

З історії книжкової справи відомо, що на початку XX ст. бібліотеки мали фінансову можливість придбати книги з сап'яною обкладинкою, яка вважалася більш міцною, якісною та гарно оздобленою. Для зручного користування застосовували книги з молескіновою спинкою (рівна ворса жовто-сірого кольору), найдешевшими були коленкорові палітурки (10–12 коп.). Останні видавали та купували для народних бібліотек та читалень.

На початку XX ст. на Катерининському проспекті функціонувала книгарня комісiонера дирекції народних училищ Катеринославської губернії Й. В. Шафермана. Заклад мав широкий вибір новітніх видань з усіх галузей знань, перевага віддавалася педагогіці та художній літературі (белетристика). Зі спогадів місцевого громадського ді-

яча В. Машукова відомо, що книжкова крамниця Й. В. Шафермана належала до найкращих у Катеринославі щодо вибору нових надходжень літератури. Відділ рідкісних видань Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара зберігає вісім примірників книг з особистою печаткою Й. В. Шафермана [8, с. 28; 10, укл. VI].

У процесах комплектування наукових та спеціальних бібліотек Катеринослащини допомагала книжкова крамниця А. Л. Вільнянського та А. М. Ревзона. Особливістю цього закладу була бібліотека для читання іноземних книг, серед яких найбільший вибір мали німецькі та польські видання [10, укл. XIV]. Серед джерел комплектування бібліотечних фондів Катеринослащини окреме місце посідав губернський книжковий склад, який купував книжки для бібліотек сільської місцевості за цінами, нижчими, ніж у місті. Однак фінансовий стан бібліотек-читалень не дозволяв користуватися такою послугою, тому з часом діяльність книжкового складу припинилася.

Важливе місце у процесах комплектування земського бібліотечного зібрання губернії посідав оптовий книжковий склад Л. С. Гінзбурга, який розміщувався по вул. Казачій, буд. 27 (сучасна – Комсомольська). Склад реалізовував книжки російських видавництв, що надходили до міста щоденно. Керівник закладу пропонував бібліотекам знижки за купівлю великих партій книг та здійснення передоплати сучасних журналів. Бібліотеки мали можливість отримати зі складу підручники, класичну літературу та перекладні художні тексти. У 1910 р. для навчального процесу адміністрація складу придбала книги латинською мовою за перекладами М. І. Новікова [11, с. 384].

Різноманітною була діяльність книжкової крамниці «Слово», розташованої по вул. Поліцейській, буд. 36 (сучасна – Шевченко). Власники замовляли українські книжки, наочно ілюстративний матеріал, зокрема портрети українських письменників та громадських діячів, здійснювали передоплату української періодики. Не залишалося поза увагою керівництва й дитяче населення, якому пропонували дешеві за вартістю (0,01 коп.) казки українських письменників І. Я. Франка та Г. Павловича. Вартість цілої бібліотеки дитячих казок становила 0,08 коп. Книгарня тісно співпрацювала з товариством Катеринославської «Просвіти» [2, с. 324–327; 5, с. 15].

Особливий інтерес викликала бібліотека-книгарня М. Липовського по вул. Олександрівській (зараз – Артема). Фонд нараховував близько двох тисяч томів художньої літератури, якою користувалися понад 100 осіб. На придбання книжок витрачали до 200 крб. на рік. Утримувала бібліотеку-книгарню родина Файбісо-

вичів, які вирішували, з одного боку, питання придбання та продажу книг за читацькими зверненнями, а з іншого – дозволяли користуватися придбаною літературою в приміщенні книгарні за кошти [12, арк. 65–66].

На початку ХХ ст. вагомий внесок у культурно-освітній розвиток губернії зробили жінки – активні діячі жіночого руху Російської імперії. Вони виступали ініціаторами відкриття багатьох культурно-освітніх закладів, дитячих гуртків, бібліотек. Серед них були представники дворянства, дружини та доньки міських і земських діячів краю. Нашу увагу привернули жінки, що опікувалися розвитком книжкової справи на користь бібліотечного процвітання. Плідною працею вони сприяли зростанню ролі жінки у суспільстві та поширенню знань серед населення губернії.

У 1900-х рр. у Катеринославі, поблизу Чечелівки, активно діяла книгарня В. Е. Журавської, яка пропонувала населенню нову політичну, філософську та художню літературу (Б. Спіноза «Етика», Е. Л. Войніч «Овод», Р. Джованьйоли «Спартак»). За спогадами катеринославського робітника паровозних майстерень М. Дроханова, крамниця викликала підвищений інтерес серед населення. З невеличкої читальної зали осередок за короткий час перетворився на значну бібліотеку, яка стала місцем зборів робітничого гуртка та сприяла розповсюдженню політичної літератури в губернії [15, с. 248].

У 1913 р. М. К. Лозинська за допомогою власної крамниці звертала увагу населення на україномовні дитячі видання та новинки української літератури. Педагог за фахом, вона брала активну участь у діяльності Сімейно-педагогічного гуртка, зокрема бібліотечної комісії. До її послуг входило пошук та виконання читацьких запитів першої дитячої бібліотеки міста [5, с. 15].

Таким чином, бібліотеки, видавництва, книжкові крамниці зробили вагомий внесок у розвиток культурного простору Катеринославської губернії другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Як потужні складові суспільного поступу, культурно-освітні та видавничі заклади сприяли розповсюдженню книжкової продукції та поширенню читацького загалу серед різних верств населення.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Історія Катеринослава на сторінках видань Губернського статистичного комітету / С. В. Абросимова // Грані. – 2001. – № 3. – С. 9–11.
2. Бібліотека Катеринославської «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 21–22. – С. 324–327.
3. Катеринославський адрес-календарь на 1917 г. – Катеринослав, 1916.
4. Катеринославський календар на 1888 г. – Катеринослав, 1888.

5. Книгарня М. К. Лозинської // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 1. – С. 15.
6. Лазебник В. И. «Своим существованием библиотека обязана господину Ульману...» / В. И. Лазебник // Обласна універсальна наукова бібліотека – інформаційно-ресурсний центр регіону: історичні аспекти і сучасність : матеріали обл. міжвід. наук.-практ. конф. – Д., 2006. – С. 28–33.
7. Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині / Д. Лисиченко // Бібліол. вісті. – 1930. – № 2. – С. 57 – 69.
8. Машуков В. Воспоминания об Екатеринославе за последние 23 года его существования (1887–1910 гг.) / В. Машуков. – Екатеринослав, 1910.
9. Огієнко І. Історія українського друкарства / І. Огієнко; упоряд. М. Тимошик. – К., 2007.
10. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Гололобова. – Екатеринослав, 1894.
11. Приднепровье : календарь-ежегодник / А. Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1910.
12. ПФА РАН. – Ф. 158. Материалы по истории народных библиотек городов и земств России, собранные библиотекарем Вольтером, 1902 г. – Оп. 4, спр. 27. Екатеринославская губерния, [140 арк.].
13. Тимошик М. Історія видавничої справи / М. Тимошик. – К., 2003.
14. Шаг за шагом: избранные книги из библиотеки средней школы. – Екатеринослав, 1904.
15. Шатров М. Город на трех холмах / М. Шатров. – Днепропетровск, 1969.
16. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Т. XXIIа. – СПб., 1897.

Надійшла до редколегії 30.04.2015

УДК 502.8:39(477.54)«1920/1930»

І. В. Чернікова

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА ХАРКІВЩИНІ У 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.

Розкрито діяльність пам'яткоохоронних державних та громадських установ, основні напрями та форми їх роботи зі збереження пам'яток козацької доби. Простежено залежність стану охорони пам'яток історії та культури від тогочасних політичних факторів.

Ключові слова: культурна спадщина, громадськість, пам'ятки історії та культури, Харківщина.

© І. В. Чернікова, 2015

И. В. Черникова

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

ИЗУЧЕНИЕ И СОХРАНЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ КОЗАЦКОЙ ЭПОХИ НА ХАРЬКОВЩИНЕ В 1920-х – В НАЧАЛЕ 1930-х гг.

Раскрывается деятельность государственных и общественных памятникоохранных учреждений, основные направления и формы их работы по сохранению памятников козацкой эпохи. Прослеживается зависимость состояния охраны памятников истории и культуры от политических факторов того времени.

Ключевые слова: культурное наследие, общественность, памятники истории и культуры, Харьковщина.

I. V. Chernikova

G. S. Skovoroda Kharkiv national pedagogical University

LEARNING AND SAVING HISTORICAL HERITAGE OF THE COSSACK'S ERA IN 1920' – EARLY 1930's

This abstract reveals the activity of state and public institutions which protects historical monuments of 1920's to early 1930's. The main directions and forms of their work are to save the cultural heritage of the Cossack times which one may gather from analyzing the activity of the All-Ukrainian society and their protection of the monuments of history and art. We can consider achieving social regional inspectorates for protection of the monuments of culture and nature. This governmental and public conservation of monuments of history and culture reveals the numerous examples of enthusiasm from the public to save the cultural heritage in the region. It also helps one to observe the dependence of the state historic preservation of the political factors at that time.

Key words: cultural heritage, public, monuments of history and culture, Kharkiv's region.

Актуальність теми. Харківщина – край з давніми і усталеними пам'яткоохоронними традиціями. Значна втрата пам'яток краю під час національно-визвольних змагань українського народу, жажливий стан уцілілих нерухомих пам'яток суттєво вплинули на свідомість місцевої наукової інтелігенції та громадськості, спонукали до популяризації ідеї збереження культурної спадщини у 1920-х – на початку 1930-х рр.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблема збереження культурної спадщини козацької доби набуває особливої актуальності в контексті пам'яткоохоронної діяльності держави. Аналіз тогочасних подій, узагальнення позитивної практики

пам'яткоохоронців надає взірцевий приклад сучасним ентузіастам зі збереження пам'яток.

Мета – дослідити діяльність громадських та державних організацій Харківщини 1920-х – початку 1930-х рр. щодо вивчення та збереження пам'яток козацької доби.

Стан наукової розробки теми. Надзвичайно цінними є дослідження В. А. Акуленка [1–2], В. В. Вечерського [3–5], В. О. Горбика [6–7], С. З. Заремби [11], С. І. Кота [18–20], О. О. Нестулі [22–24].

З початку 1920 р. активно розпочався процес заснування пам'яткоохоронних громадських установ. Активізація національного відродження спричинила відновлення і поширення потужного пам'яткоохоронного руху на чолі з видатними науковцями краю.

Слід зазначити, що в умовах повоєнного відродження краю перед пам'яткоохоронцями постало масштабне та нелегке завдання, яке потребувало переосмислення набутого досвіду дореволюційними пам'яткоохоронцями, консолідації всіх можливих зусиль, знань, умінь та навичок, перетворення маси збіднілого, розлюченого військовою населення на згуртовану довкола ідей збереження історико-культурної спадщини громадськість. Дореволюційний досвід указував на виняткове значення участі в пам'яткоохоронній роботі вчених, творчих працівників, представників громадськості, студентської та учнівської молоді. У цьому контексті засновниками харківської пам'яткоохоронної школи, лідерами руху зі збереження пам'яток регіону у 20-ті рр. ХХ ст. стали представники наукової інтелігенції, які відіграли організаційну та координаційну роль.

Усі пам'яткоохоронні установи 20–30-х рр. ХХ ст. умовно можна поділити на дві групи: громадські та державні. Перші розглядаються нами як об'єднання громадян, утворені з метою виявлення, дослідження, збереження пам'яток історії та культури, популяризації ідеї збереження культурної спадщини серед населення. Проте тогочасні державні установи зі збереження культурної спадщини, музеї в основу своєї діяльності поклали ідентичні пам'яткоохоронні та пропагандистські завдання. До того ж наукова інтелігенція, представники свідомої громадськості в зазначений період одночасно були діячами державних пам'яткоохоронних установ, музеїв та активістами низки громадських осередків з охорони пам'яток.

У свою чергу, громадські пам'яткоохоронні осередки звітували відповідним державним установам, що свідчить про глибокий взаємозв'язок цих інституцій. Усе це значно ускладнює можливість поділу установ на громадські та державні. Але не викликає сумніву той факт, що становлення та розвиток пам'яткоохоронного руху в цілому були обумовлені саме таким співіснуванням та співробітництвом громадських осередків з державними установами.

Діяльність пам'яткоохоронних громадських установ відзначалася різноманітністю форм і методів ще до часів національно-визвольних змагань, але нові умови давали можливість більш плідно впроваджувати у життя заходи, присвячені головній меті існування цих установ – охороні, вивченню та популяризації культурної спадщини Харківщини. Пам'яткоохоронні проблеми завжди перебували в полі зору різноманітних громадських осередків – наукових, краєзнавчих, пам'яткоохоронних товариств. Співпраця з відповідними державними пам'яткоохоронними інституціями, залучення до своїх лав фахівців, представників наукової і творчої інтелігенції дозволяли втілювати в життя заплановані заходи з охорони пам'яток історії та культури.

Завідувач архітектурно-монументальної секції Харківського Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини (ГУБКОПМІСу) С. А. Таранушенко на початку 1920 р. у доповідній записці констатував факт повної недослідженості архітектурно-монументальних пам'яток Вовчанського повіту [14, арк. 11]. Ця ситуація незабаром почала змінюватися на краще завдяки активній позиції громадськості щодо збереження культурної спадщини повіту. Детально вивчалися пам'ятки й так званого монументального будівництва. У січні 1920 р. було розпочате різнопланове дослідження Харківського Покровського собору, результати якого ретельно фіксувалися у вигляді обмірів, креслення, планів, фотографій, замальовок тощо [21, с. 229].

Логічним завершенням цих досліджень стало опублікування в 1923 р. монографії С. А. Таранушенка «Покровський собор у Харкові» [26]. Крім цього, улітку 1920 р. були обміряні ще 17 монументальних архітектурних пам'яток XVIII ст. різних округів Слобожанщини, досліджені всі пам'ятки ампіру м. Харкова [27, арк. 37 зв.]. За результатами наукових досліджень навесні 1921 р. в актовій залі університету відбулася звітна виставка «Старий Харків та Слобожанщина в будівництві» [13, арк. 3].

За цим напрямом робота Музею українського мистецтва продовжувалася й у наступні роки його діяльності. Протягом 1921–1923 рр. співробітники установи комплексно дослідили 13 дерев'яних церков Харківської губернії [22, с. 108]. А до 1924 р. музей організував уже 10 експедицій, які не обмежувалися територією Харківщини. Ці експедиції мали низку завдань: поповнення музейних експозицій, виявлення та реєстрація пам'яток, установлення зв'язків з периферією та залучення нових кадрів кореспондентів до співпраці [17, арк. 5].

У 1922–1923 рр. співробітники музею провели розвідки по церквах міста Харкова з метою вилучення матеріалів для бібліотеки музею. Так, лише з Покровського монастиря було врятовано понад 150 цінних стародруків, вивчено зміст архіву [27, арк. 98, 98 зв.]. Згід-

но зі звітом про дослідження за 1928–1929 рр., проф. С. Таранушенко приділяв першочергову увагу вивченню дерев'яної монументальної архітектури. Були виміряні й сфотографовані дерев'яна Миколаївська церква в с. Вільшани Харківського округу (1753 р.), мурована Покровська церква (1769 р.), Новомосковський собор (1773–1775 рр.), церква Покрови м. Зінькова на Полтавщині. У м. Суми досліджувалися Покровська та Миколаївська церкви. Усього були зібрані виміри 13 дерев'яних та трьох мурованих церков [16, арк.1–3]. Сьогодні цінність цих креслень та фотографій безперечна.

Завдяки експедиціям лише протягом 1922–1927 рр. співробітники Музею українського мистецтва придбали 4 тис. експонатів. Про різноманітність зібраних пам'яток свідчать назви відділів музею, що розгорнули свою діяльність через 2 роки заснування установи: тканина, кераміка, вишиванка, різьба по дереву, мальований посуд, народне золотарство й ковалство, гутні вироби, писанки, народні архітектурні розписи, килими, кераміка. Відділ живопису містив систематично підібрану збірку ікон і портретів XVI–XIX ст. зі Слобожанщини й Волині. З найвизначніших пам'яток музею зберігав ікону Миколая з Мілецького монастиря роботи Григорія Босіковича, роботи Федоски Самборця (XVI ст.); частини іконостасів зі Слобожанщини (с. Дворічний Кут, с. Бездрик, м. Охтирка). У бібліотеці музею налічувалося понад 1200 стародруків XIV–XVIII ст. [17, арк. 5–7].

Логічним підсумком наукових експедицій ставали звіти, які друкували в періодичних виданнях, розрахованих на широке коло читачів: «Червоний шлях», «Хроніка археології та мистецтва» тощо [12]. Сторінки цих видань ставали засобом пропаганди ідеї збереження культурної спадщини серед населення, популяризації вивчення пам'яток історії та культури Харківщини. До того ж, широкі кола громадськості мали можливість ознайомитися з результатами діяльності музейної установи, її пам'яткоохоронною практикою.

У цілому, активність громадськості в 1920-ті рр. була надзвичайно високою. У с. Ольшани у 1925 р. був заснований осередок «Кразнавство», при якому існували історико-археологічна секція та історико-археологічний відділ місцевого музею. Власними силами члени осередку здійснили дослідження місцевих церковних та державних установ, у результаті чого були виявлені архівні матеріали, ікони, церковне начиння та інші рухомі пам'ятки. Бюро осередку звернулося з клопотанням до Харківського Окрліквідкому з метою отримання дозволу на вилучення перелічених пам'яток усього Ольшанського району та їх перевезення в районний музей-бібліотеку [8, арк. 316].

Значний інтерес становить протокол № 3 загального зібрання Всеукраїнського товариства з охорони пам'яток старовини й мисте-

цтва від 11 травня 1927 р. На цьому засіданні були присутні не лише співробітники установи, зацікавлені в пам'яткоохоронній справі, але й авторитетні вчені, пам'яткоохоронці та музеєзнавці Харківщини: проф. О. Веретенников, В. Дубровський, Р. Даньковська, О. Нікольська, проф. Ю. Падалка та інші. Учасники зібрання заслухали доповіді фахівців пам'яткоохоронної справи щодо визначення мети та форм діяльності Товариства [28, арк. 159, 161].

Одноголосно були ухвалені такі цілі діяльності Товариства: організація широкої радянської громадськості у справі захисту і збереження пам'яток старовини й мистецтва, які мають художнє, соціальне, етнографічне та історичне значення; вивчення пам'яток мистецтва й старовини та ознайомлення з ними, їхнім значенням широких робітничих мас міста й села; сприяння засвоєнню найбільш цінного та прийняттого культурного минулого України; активне сприяння Народному комісаріату освіти (НКО) та іншим державним органам у здійсненні завдань з охорони пам'яток культури [28, арк. 159].

Також оговорювалися конкретні пам'яткоохоронні заходи, які повинні були увійти до кола діяльності Товариства. Серед них: збір матеріалів про всі пам'ятки мистецтва й старовини на території УСРР; прийняття відповідних мір з їх виявлення та реєстрації; охорона пам'яток від стихійних лих та недбале використання власними силами та через відповідні державні установи; проведення за ініціативою Товариства реставрації та відновлення найбільш цінних пам'яток за допомогою державних органів влади; широка популяризація пам'яток мистецтва й старовини, ідеї їх збереження серед широких мас населення через організацію публічних читань, лекцій, екскурсій, гуртків при клубах, школах тощо; проведення дослідницьких робіт з вивчення пам'яток із залученням членів Товариства та фахівців цієї галузі; участь у художніх журі, надання експертиз по предметах старовини й мистецтва; догляд за станом, плануванням будівництва окремих будівель; організація музеїв і сховищ предметів старовини, придбання пам'яток з метою їх пожертвування в державні музеї і сховища; установа зв'язку з місцевими і центральними органами НКО та ін. державними установами з метою співробітництва в межах існуючих законоположень; виконання доручень державних пам'яткоохоронних органів; внесення своїх пропозицій органам влади щодо охорони пам'яток; видання періодичних та епізодичних наукових праць із наукової та дослідницької діяльності Товариства з метою висвітлення його праці; співробітництво з іншими громадськими осередками аналогічного змісту на території УСРР та поза нею [28, арк. 159–161]. Перелічені цілі та завдання Товариства було покладено в основу його Статуту.

Свою діяльність розпочали також окружні (Полтавська, Харківська, Луганська, Роменська) та місцеві комісії (Лебединська, Охтир-

ська, Прилуцька та Вовчанська) [15, арк. 4]. Першорядні заходи крайових комісій були спрямовані на залучення до охорони пам'яток місцевих органів влади – Окружних виконавчих комітетів (ОВК) і районних виконавчих комітетів (РВК). Позитивні наслідки такої співпраці з Роменським, Конотопським, Лубенським та іншими комітетами Харківського округу відзначив головний інспектор охорони пам'яток культури Укрнауки Народного комісаріату освіти УСРР В. В. Дубровський у 1926 р. [29, арк. 116].

Поряд з тим ефективною виявилася співпраця пам'яткоохоронців із органами місцевої влади: саме за сприяння Президії Харківського ОВК планувалося організувати в 1929 р. товариство «Старий Харків». Окружній інспектурі Наросвіти навіть було доручено терміново розробити проекти організації товариства. На жаль, цей задум не був реалізований через брак коштів та фахівців [29, арк. 111].

Позитивне ставлення місцевої влади до збереження культурної спадщини, практичне здійснення пам'яткоохоронних заходів значно сприяли розгортанню пам'яткоохоронного руху. Так, Постановою Президії Харківського Окрвиконкому XI скликання від 23 січня 1928 р. на підставі доповідної записки Окружного інженера були засновані громадські районні інспектури у справах охорони пам'яток культури при Окружній комісії з охорони пам'яток культури й природи. При Управлінні Окружного інженера затвердили склад художньо-архітектурної комісії, представлений передусім науковою інтелігенцією, яка складала своєрідне ядро організації. Серед членів Комісії було чимало професорів, архітекторів, інженерів, художників, зокрема академік архітектури О. М. Бекетов, проф. О. Г. Молокін, проф. Д. С. Черкес, Окружний інженер Б. Г. Перетяткович.

Метою заснування зазначеної Комісії стала необхідність художньо-архітектурного контролю по лінії технічно-адміністративного догляду за архітектурними пам'ятками. Головою Комісії обрали Окружного інженера Б. Г. Перетятковича. Як допоміжний апарат для виконання завдань Комісії були створені добровільні районні інспектури – «технічний апарат суспільства для сприяння роботі», позбавлені будь-якої адміністративної діяльності [10, арк. 9–10]. Офіційно вони перебували під керівництвом Окружного інженера.

«Положення про інспектури з охорони художніх цінностей» визначало головні завдання її членів: виявлення культурних цінностей у м. Харкові, зокрема в межах району, на який поширюється діяльність інспектури; догляд за їхньою схоронністю; виявлення плакатів та вивісок, які спотворюють зовнішній вигляд пам'яток, їх знищення; сприяння благоустрою міста та покращенню художнього вигляду його районів [9, арк. 32–32 зв.]. До відання інспектур належали

пам'ятники, старовинні будівлі історичної або архітектурної цінності, будинки, пов'язані з історичними подіями в житті столиці і її округи, пам'ятки природи.

Інспектури передбачали обов'язковий особовий склад: Президіум, так зване «робоче ядро» та «змагальників». До Президії входили Голова та завідувач інспектури, секретар, представники Міської ради від кожного району та представник охорони рослин району. «Робоче ядро», у свою чергу, складалося з осіб, які добровільно давали згоду на регулярну роботу в інспектурі на громадських засадах. «Змагальниками» ставали особи, які не мали можливості регулярно працювати в інспектурі, віддаючи їй свій вільний час. До того ж, штати «робочого ядра» та «змагальників» формувалися через прийом добровільних заяв Окружним інженером, на основі яких кандидатури затверджувалися. Кожний член інспектури отримував спеціальний значок, право оформлення спеціальним протоколом на місці певних порушень пам'яткоохоронного законодавства та відповідно звернення у районну міліцію за наявності посвідчення. З метою обміну досвідом та ініціативами, виявлення результатів діяльності Окружний інженер періодично збирав загальне засідання всіх районних інспектур. Саме на таких засіданнях ентузіасти руху отримували особисті завдання [9, арк. 32 зв.–33].

Характерним є той факт, що діяльність восьми заснованих громадських районних інспектур (за кількістю районів міста Харкова) зовсім не фінансувалася, тримаючись лише на ентузіазмі учасників. Зважаючи на це, Окружна народна освіта проводила вистави та вечори з передачею отриманих грошей Окружній комісії. Навіть було розпочато клопотання Окружного інженера перед Президією Харківського Окрвиконкому про звільнення від театрального податку вистав та вечорів, що проводилися з метою залучення коштів на справу охорони пам'яток старовини. На жаль, ця ідея не знайшла підтримки [10, арк. 124, 131].

Невдовзі подібні громадські організації з вивчення, охорони та популяризації пам'яток історії та культури з'являлися в різних районах Харківщини (Куп'янському, Ізюмському, Богодухівському), але їхня діяльність на той час не набула централізації, велась розрізнено, стихійно, без єдиного плану. Незважаючи на це, громадські установи стали центрами пам'яткоохоронного руху Харківщини на місцях. Наведені проблеми пам'яткоохоронців 1920-х рр. залишаються актуальними і на сучасному етапі розвитку суспільства, коли пам'яткоохоронна справа все більше залежить від ініціативи громадськості, її свідомості, освіченості та культурного виховання.

Із надзвичайно великим ентузіазмом місцеві жителів захищали церкви та монастирі від руйнувань та перетворень. Зусилля, які

були докладені громадськістю для врятування Харківського Троїцького жіночого монастиря, свідчать про активну позицію населення у цій справі. У 1924 р. на території монастиря розмістили дитячий будинок. Мешканці не супротивилися цьому гуманному використанню пам'ятки, але коли сталося питання про розібрання церкви монастиря, громадськість зреагувала швидко. Місцеве населення зібрало та передало завідувачці дитмістечка 25 тис. крб, яких вистачило б на будівництво нового дитячого будинку. На жаль, позиція громадськості не врятувала церкву, і на її місці з монастирської цегли були збудовані стайні та свинарня [25, с. 1, 5].

Отже, зусилля громадських установ Харківщини протягом 1920-х–першої половини 1930-х рр. були зосереджені насамперед у сфері розбудови національної системи пам'яткоохоронної справи та підвищення громадської свідомості зі збереження культурної спадщини. Заснування громадських осередків доповнювалося розгортанням пам'яткоохоронного руху у губернському та повітових містах, розбудовою музейної мережі.

У цілому перша половина 1920-х рр. була сприятливою для відродження та заснування громадських пам'яткоохоронних установ Харківщини, що підтвердилося їх динамічно зростаючою кількістю. З одного боку, структурна організація установ виявилася практично взірцевою на той час. Їх діяльність вийшла на якісно новий рівень: крім традиційних теоретичних заходів (виявлення, реєстрація, опис та фотографування пам'яток), здійснювалися масштабні заходи з практичної охорони та використання пам'яток.

У нових умовах радянської влади структура товариств удосконалилася, стала розгалуженою, широкою за соціальним статусом її представників. Але з іншого боку, незважаючи на позитивні зміни, питання фінансування не було вирішено однозначно. Переважали труднощі, пов'язані з дефіцитом коштів, викликані економічною кризою повоєнного часу та «залишковим» методом їхнього розподілу. Нестача фахівців пам'яткоохоронної справи, відсутність загального плану дій всіх громадських осередків Харківщини, їхнє існування без централізації, низький рівень обміну досвідом у мережі товариств обмежували дії громадськості. Але вирішальним фактором ефективності громадських установ з вивчення та збереження культурної спадщини у 1920-ті рр. стала їх підтримка радянською владою на хвилі українізації, співпраця з музеями, залучення провідних фахівців.

Перспективи подальших розвідок полягають у вивченні діяльності музейних установ Харківщини зі збереження культурної спадщини краю у 1920-ті рр.

Бібліографічні посилання

1. *Акуленко В. І.* Злочин проти пам'яті / В. І. Акуленко. – К., 1991.
2. *Акуленко В. І.* Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) / В. І. Акуленко. – К., 1991.
3. *Вечерський В. В.* Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: формування, дослідження, охорона / В. В. Вечерський. – К., 2001.
4. *Вечерський В. В.* Українська спадщина: Історико-культурне ессе / В. В. Вечерський. – К., 2004.
5. *Вечерський В. В.* Втрачені святині / В. В. Вечерський. – К., 2004.
6. *Горбик В. О.* Пам'ятки України: Проблеми збереження і дослідження / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, П. І. Скрипник. – К., 1994.
7. *Горбик В. О.* Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 143–151.
8. Державний архів Харківської області. – Ф. Р – 845: Харківський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (окрвиконком), м. Харків (1923–1930), оп. 2, спр. 285.
9. Державний архів Харківської області. – Ф. Р – 845, оп. 2, спр. 457.
10. Державний архів Харківської області. – Ф. Р – 845, оп. 3, спр. 3405.
11. *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К., 1995.
12. Звітна за 1924 р. виставка музею Українського мистецтва // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 214–215.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. (далі – ІР НБУ. ВР). – Ф. 278: Особовий фонд Стефана Андрійовича Таранушенка (1916–1976 рр.), спр. 274.
14. ІР НБУ. ВР. – Ф. 278, спр. 1354.
15. ІР НБУ. ВР. – Ф. 278, спр. 1370.
16. ІР НБУ. ВР. – Ф. 278, спр. 1372.
17. ІР НБУ. ВР. – Ф. 278, спр. 6248.
18. *Кот С.* Як поверталися наші клейноди. З історії правового врегулювання проблеми українських культурних цінностей в Росії / С. Кот // Хроніка-2000. – 1998. – № 27–28. – С. 603–625.
19. *Кот С. І.* З історії повернення українських культурних цінностей з Росії / С. Кот // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 376–391.
20. *Кот С.* Шукаючи втрачені клейноди у справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва / С. Кот // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – Ч. 2. – С. 87–111.
21. Музей Українського мистецтва (З нагоди відчитної за 1923 р. виставки) // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 228–230.
22. *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч. 1. : 1917 р. – середина 20-х років / О. О. Нестуля. – К., 1995.
23. *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч. 2 : Кінець 20-х – 1941 рр. / О. О. Нестуля. – К., 1995.
24. *Нестуля О. О.* Охорона культових пам'яток в Українській державі / О. О. Нестуля // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К., 1996. – С. 132–155.
25. *Слободянюк Е.* «Храм – на свинарник! Монастирі України: історія нищення (Розділ з історії СРСП)» / Е. Слободянюк // Україна. – 1994. – № 23–24. – С. 1, 5.

26. *Таранушенко С. А.* Покровський собор у Харкові / С. Таранушенко. – Харків, 1923.

27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1: Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК), м. Харків (20 травня 1920 р. – 3 березня 1935 р.), оп. 2, спр. 469.

28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166: Народний Комісаріат освіти УСРР, м. Харків, м. Київ (1918–1941), оп. 3, спр. 127.

29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 6, спр. 9398.

Надійшла до редколегії 12.02.2015

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX – XX ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

УДК 94(477)«18»

О. А. Удод*, М. Ф. Юрій**

**Інститут історії України НАН України,*

***Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В XIX ст.

Розглянуто вплив модернізаційних процесів у XIX ст. на формування української нації. Проаналізовано наукову літературу, яка порушувала питання формування нації.

Наголошено, що процес формування української нації у складі Російської імперії гальмувався двома обставинами. Перша – це репресії імперської влади щодо українського національного руху і друга – це відчуття відсутності, до певної міри, «іншого» щодо російської сторони з боку українського народу, того ж національного руху.

Ключові слова: модернізація, етнос, нація, ідентичність, спільнота.

О. А. Удод, М. Ф. Юрій

Інститут історії України НАН України,

Черновецький національний університет імені Юрія Федьковича

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ УКРАИНСКОЙ НАЦИИ В XIX ст.

Рассмотрено влияние модернизационных процессов в XIX в. на формирование украинской нации. Дается анализ научной литературы, которая поднимала вопрос формирования нации.

Отмечается, что процесс формирования украинской нации в составе Российской империи тормозился двумя обстоятельствами. Первое – это репрессии имперской власти относительно украинского национального движения и второе – это ощущение отсутствия, в известной степени, «другого» относительно российской стороны со стороны украинского народа, того же национального движения.

Ключевые слова: модернизация, этнос, нация, идентичность, сообщество.

O. A. Udod, M. F. Yuriy

*The Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine,
Chernivtsi national University. Yuriy Fedkovych*

SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATION IN THE XIX CENTURY

The article deals with the influence of modernization processes in the XIX century on the formation of the ukrainian nation. The analysis of the scientific literature, which raised the issue of nation building. Only in the last decades of the twentieth century by E. Habsbauma, E. Gellner, B. Anderson and other researchers nationalism it became clear that the nation appeared as recently as the early twentieth century. In accordance with the well-known thesis E. Gellnera «not create a nation, nationalism, and nationalism of the nation». Analysis of the formation of the ukrainian nation engaged A. Ponomarev, Ya. Dashkevich, Ya. Isaevich, I. Lysyak-Rudnicki, R. Shporlyuk other.

From the middle of the XIX century unfolds the process of formation of the ukrainian nation. This process is set to the logic of disintegration of traditional societies and records the decline of traditional multi-ethnic empires.

It is noted that the formation of the ukrainian nation in the Russian empire was hindered by two factors. First - this is the repression of imperial power with respect to the Ukrainian national movement, and the second - that feeling of absence, to a certain extent, the «other» with respect to the Russian side by the ukrainian people of the same national movement.

Regarding the Austro-Hungarian empire, the problem of the «other» appear in their entirety, allowing the background of this «other» to feel the unity of all ukrainian, and this in turn contributed to the galician ukrainians to become a self-conscious national community. And the community was much more crystallized as a nation compared with the amorphous part of the ukrainians, who were part of the Russian empire.

Key words: modernization, ethnicity, nation, identity and community.

Концепція нації як уявної спільноти, запропонована Бенедиктом Андерсоном, отримала значне визнання і приймається сьогодні широким спектром дослідників націоналізму. Один із важливих наслідків цієї концепції полягає в тому, що між моментом, коли нація «уявна», тобто коли її образ, який ми умовно будемо називати ідеологічною або ідеальною Вітчизною, виникає у представників еліти, і моментом, коли відповідна цьому національна ідентичність утверджується серед більшості членів цієї уявної спільноти й отримує політичне оформлення, лежить значний відрізок часу [22].

Щоправда, донедавна було прийнятним вбачати в націоналізмі винятково трибалізм (як про це писав К. Поппер), архаїзм, стихійність, пережитки племінних інстинктів. До певної міри цьому погляду сприяли самі діячі національних рухів, які намагалися надати відлік історії своїх націй з найдавніших часів. Ідеологи націотворення

вважали, що чим найдавніша нація, тим краще, тому кожна «нація, що поважає себе», намагалася якнайшвидше завестися історією, яка тягнулася у глибину віків (румуни сприймали себе як спадкоємці даків, поляки асоціювали себе із сарматами, ми, українці, перейнялиши у поляків цю легенду, також вели свій початок від сарматів, що зафіксовано в «Історії Русів», хоча вказувалося і на пряме походження від трипільців). Необхідною складовою ідеології націотворення була теза про «природність націй», що зображалися майже вічними компонентами Божого помислу і в будь-якому випадку сприймалися як необхідний продукт довгого, вимірюваного багатьма століттями історичного розвитку, в процесі якого формувалися відмінні особливості національного характеру. В підсумку навіть противники націоналізму повірили цій «давнині» і «природності» націй, але тільки зробили з неї висновки про ворожість прогресу і цивілізації характеру національного початку.

Тільки в останні десятиліття ХХ ст. зусиллями Е. Хабсбаума, Е. Геллнера, Б. Андерсона та інших дослідників націоналізму, що розробляли так звану «конструктивістську парадигму», стало зрозуміло, що нації з'явилися (були «винайдені») зовсім нещодавно, на початку ХХ ст. Згідно з відомою тезою Е. Геллнера, не «нації породжують націоналізм, а націоналізм нації». Некоректно стверджувати, ніби нації «склалися», «визрівали» впродовж століть і «прокинулися» лише в ХІХ ст., це суттєво викривляє історичну перспективу. Ні, нації – продукт епохи Модерну, що прийшов на зміну релігійним, локальним, племінним ідентичностям попередніх епох. Нація починається зовсім не з народної ірраціональної стихії, а з групи інтелектуалів, що видумують концепцію нації і поширюють її через систему освіти, через газети і популярну літературу. Процес формування націй зовсім не був стихійним і випадковим, він потребував свідомих організаційних зусиль і був досить затратним. Неграмотного селянина, що прийшов у місто із глухого села і розмовляв на одному з місцевих діалектів, необхідно було навчити єдиній національній мові, при цьому переконавши його, що він належить до тієї самої нації, що й вихідці з інших регіонів країни. Зрозуміло, одним з головних аргументів у процесі національного будівництва була саме «природність нації» і її багатостолітня історія. Цей аргумент виявився настільки сильним, що не тільки неграмотні селяни, але й багато інтелектуалів не змогли тут розгледіти модерний конструктивізм і продовжували бачити в нації певний артефакт стихійних племінних інстинктів [28].

Водночас те, що нації сконструйовані, всупереч думці багатьох, зовсім не означає, що їх взагалі «не існує». Навпаки, нації існують саме тому, що вони були видумані. І багатьом досить «природним реальностям» залишається тільки мріяти про ту ефективність, з якою

функціонують сконструйовані нації, починаючи з XIX ст. і до сьогодення.

«Геллнер настільки стурбований тим, щоби показати, що націоналізм прикривається маскою фальшивих претензій, що прирівнює «конструювання» до «фабрикації» і «несправжності», а не до «уявлення» і «творіння». Спільноти варто розрізняти не за їх несправжністю/справжністю, а за тим стилем, в якому вони уявляються» [3].

Як не дивно, але саме конструктивістська концепція нації набуває завершеності. Руйнується старе протиріччя між вільним вибором індивіда і колективною спільнотою, що мимоволі склалася (постулат націоналізму), до якої він повинен належати. Нація конструюється не історією, природою і безособовими силами, вона конструюється конкретними (найчастіше високоосвіченими) індивідуумами за допомогою досить раціональних методик і практик. Нація – підсумок індивідуальної творчості, якою буде нація (які їй припишуть відмінні риси, який політичний устрій вважатимуть таким, що найбільш відповідає їй) визначають конкретні люди, роблячи цілком усвідомлений вибір.

Зрозуміло, що цей вибір може бути невдалим і навіть злочинним, що траплялося в історії XX ст., але такі вже ризики, які несе з собою людська історія [28].

Звичайно, окремих індивід не може своїм рішенням визначити, якою буде вся нація в цілому. Індивід народжується у певній нації і має зважати на національну ідентичність, яка існувала до нього і не ним створена. Водночас характер нації свідчить про те, що нації існують для людей, а не люди – для нації. У межах націй індивідууми покликані: вирішувати власні соціальні і політичні завдання, і тому саме від їхнього усвідомленого вибору і залежить, якою буде та нація, до якої вони себе зараховують.

З іншого боку, не варто сприймати нації винятково в інструментальному ключі і вважати їх вторинним додатком щодо первинної реальності конкретних індивідів. Саме на подібному припущенні винятково інструментального характеру націй, що існують ніби тільки для того, щоб обслуговувати індивідуальні запити, будується більша частина критики на адресу націоналізму. Власне, нації намагаються співставити з іншими спільнотами – більш локальними (на зразок міської чи сільської общини) або більш універсальними (наприклад, церкви). Поряд з нацією важливими для індивідуальної ідентичності виявляються інші типи спільнот. Досить часто в площині ненаціональних (релігійних, регіональних) спільнот лежать і індивідуальні інтереси. Тоді чому саме нація має перевагу порівняно з усім іншим? «Націоналісти повинні надати критерій, завдяки якому цінність національної спільноти можна було б зрівняти з іншими типами спільнот» [31].

Критики запитують: чому б тоді сімейним групам і релігійним об'єднанням, що відіграють у житті конкретних індивідів не меншу роль, ніж відіграє їх приналежність до тієї чи іншої нації, не надати право політичного самовизначення, якщо його вимагають для націй? Подібні заперечення, що протиставляють інструментальну і сконструйовану націю множинності інтересів «реального» індивіда, засновані на життєвості до цих пір метафізичності мислення. Новоевропейській людині ще важко мислити історичними категоріями, розпізнаючи за кожною без винятку сутністю її «археологію» (в розумінні М. Фуко), її історичну обумовленість. Ми свідомо визнаємо, що дещо винайдено, сконструйовано, виникло в певну історичну епоху, але при цьому не можемо уникнути спокуси поряд із цим винаходом поставити певну метафізичну реальність саму по собі, яка не має історії і до якої необхідно зводити все історично сконструйоване [28].

Винахід нації і винахід індивідуума відбулися в рамках єдиного проекту Модерну. І саме тому самовизначення індивідуума можна поставити в один ряд саме із самовизначенням нації, але не із самовизначенням релігійної общини, наприклад, яка зовсім не з Модерну веде свій відлік. Індивідууми з'явилися разом з націями. Індивідуума створила індустріалізація, вириваючи людей зі структурою традиційного аграрного соціуму, в якому суб'єктною володіла сім'я, церковна община, село, але аж ніяк не окрема людина. Нова, національна ідентичність була покликана зв'язати розрізнених індивідів у нове ціле, об'єднане вже не стільки структурою, скільки через загальну ідеологію і культуру. Нація, що формувалася, поповнювалася індивідуумам, що виникали, і водночас стимулювала їх появу, прискорюючи процес руйнації традиційних суспільств через культурну уніфікацію. «Повсюдний наступ сучасності залежав від руйнації множинності слабко пов'язаних локальних структур і їх заміщення культурою, заснованою на мобільності, анонімності, освіченості, індивідуалізованості. Це стало умовою, що зробило націоналізм визначаючим і всепроникаючим» [32].

Паралелізм нації і індивідуума був загальноприйнятій. Нації сприймалися як збирачі індивідів, які володіють характерними особливостями і законними інтересами. Вимоги свободи самовизначення нації і вимоги свободи самовизначення індивіда в літературі XIX ст. висувалися як єдине ціле. Одне було немислиме без іншого. «Права особистості могли підкріплюватися аналогічним концептом національних прав, які вимагали нації як „колективні індивідууми”» [33].

Водночас, розглядаючи процес формування націй на підставі модернізаційних процесів, не можна заперечувати етнокультурний підхід, при якому, як відомо, нація визначається через об'єктивні харак-

теристики, що виражають етнокультурну ідентичність, такі як історична територія, загальні міфи й історична пам'ять, масова, публічна культура.

На певному етапі і конструктивістський, і етнокультурний підходи перетинаються. Так, згідно з етнокультурним концептом, нація має особливий аутентичний статус і націоналізм тут означає пробудження нації і її членів до їх справжнього колективного «Я», так що нація і її індивіди чинять так, як їм підказує внутрішній голос цієї спільноти.

Представники етнокультуризму розглядають процес національного пробудження як виділення національних інтересів, які існували до і поза націоналізмом, а роль націоналістичних сил у даному контексті полягає в пробудженні нації і її членів до усвідомлення їх справжньої колективної самості, заснованої на історичному минулому.

Стосовно досліджень в українській історичній літературі проблем становлення української нації, то першочергово треба зазначити загальнотеоретичну працю Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму» [12].

У книзі розглядаються традиційні й сучасні теорії нації та націоналізму. Висвітлюються такі проблеми, як генезис націй і націоналізму; культурні, соціальні, політичні й ідеологічні передумови виникнення націй і появи націоналізму як ідейної течії. Останній розглядається як глобальний суспільно-політичний, культурний та ідеологічний феномен. Особлива увага приділяється західним науковим теоріям націоналізму, майже невідомим українському читачеві. Йдеться також про внесок української політології в розробку проблем нації та націоналізму. Узагальнюються найсучасніші теоретичні розробки з даної проблематики.

Аналізом формування української нації в руслі етногенетичних концепцій займалися А. Пономарьов [25], Я. Дашкевич [10], Я. Ісаєвич [11], звичайно, І. Лисяк-Рудницький [18].

Модерністську версію націогенези українського народу запропонував американський учений Р. Шпорлюк [35]. Він вважає, що в основу аналітичної схеми, необхідної для розгляду процесу творення «модерної української нації», можна покласти, по-перше, ідею Б. Андерсона про «уявні спільноти», а по-друге, думку Л. Грінфелд про те, що творення чи формування майже всіх сучасних націй відбувалося в умовах протистояння з іншими націями. Процес становлення української нації розглядається Р. Шпорлюком у контексті світової історії: поширення націоналізму, нерівномірний розвиток різних країн, виникнення конкуренції між «передовими» і «відсталими» націями.

Але першим академічним дослідженням, в якому висвітлюється становлення української нації була праця В. Смолія та О. Гуржія [26].

Її автори наголошували, що в їхній праці використано традиційний понятійний апарат, прийнятий більшістю вчених країни. Вони виходили з того, що народність є продуктом феодального способу виробництва і її характеризують такі ознаки, як спільність мови, території, господарства й культури, а також наявність певних рис характеру господарських зв'язків, етнічна самосвідомість. У процесі переходу від феодалізму до капіталістичного ладу ці ознаки кристалізуються і стають визначенішими, наповнюються ширшим якісним змістом, тобто народність переростає у вищу етносоціальну спільність, якою є нація [13].

У цьому контексті не можна не вказати на дослідження львівського історика Я. Грицака [9], який зробив першу спробу «реформулювати» новітню «модерну» історію України в руслі західних концепцій націогенези. Він вважає, що можна говорити про існування двох різних типів націй – «домодерних» і «модерних». Відповідно, коли йдеться про нормування «модерної» української нації, варто аналізувати процеси, що розгорталися в XIX – XX ст., коли ж йдеться про «домодерну» чи «ранньомодерну» націю – мова має йти про XVI – XVII ст.

Звичайно, тут вказані тільки найбільш відомі дослідження з проблем націотворення української нації. Водночас не можна обійти російських досліджень з даної проблеми. Перш за все – це праці О. Міллера [21] й О. Неменського [24], де названі автори намагаються подивитися на дане питання з боку, але цей бік, відповідно, російський і при намаганнях бути неупередженими щодо прагнень українського народу бути незалежним не тільки у соціально-політичному аспекті, а й у національному, їм ця неупередженість не вдається.

Розглядаючи процес становлення української нації, необхідно акцентувати увагу на тому, що ми є самодостатнім народом, який стояв біля витоків Київської держави, що входила у цивілізаційну сім'ю інших європейських народів. Будь-які спроби заперечити або піддати сумніву цю аксіому приречені на провал. Але не всі з цим хочуть погодитися. Особливо це стосується, як не дивно, не тільки російських науковців, але й представників всього російського суспільства, починаючи від пересічного громадянина і закінчуючи президентом держави. Без сумніву, тема України пронизана потужними емоційними потоками і не залишає байдужими. В українських справах, як у футболі, розбираються всі. Значна частина російського суспільства має з цього приводу свою думку. У повній відповідності із законами функціонування масової свідомості думки ці психологічно комфортні. Вони представляють українську реальність таким чином, що картинка, яка склалася, підвищує російську самооцінку. Так складається стійка інерція представлення у сприйнятті української теми.

Ставлення до України насичене далеко не випадково. З моменту розпаду СРСР у російській свідомості живе травма, пов'язана з Україною. Травма ця періодично загострюється і чітко дає про себе знати, але проявляється і в спокійні часи, оскільки не викорінена і не знаходить практичного вирішення. Іншими словами, проблема незалежної України зачіпає складний прошарок невитравлених комплексів, міфів, ілюзій, емоційних посилянь і ірраціональних очікувань.

У найзагальнішому розумінні йдеться про специфічну травму, яка переживається імперською свідомістю внаслідок розпаду імперії. При всій казенній риторичі про непорушну дружбу радянських народів масова етнічна російська людина усвідомлювала, що у Радянському Союзі жили «свої» і «чужі». І перше, і друге було до певної міри умовним. Узбеки та азербайджанці не були зовсім чужими. Тією мірою, якою вони усвідомлювали себе радянськими людьми, приймали радянську культуру, асимілювалися, розмовляли російською – вони були «наші». Але це були наші, можна сказати, другого порядку. Разом з ними були й інші «наші» – українці і білоруси. Антропологічна близькість, життя поряд упродовж століть, взаємопроникність культур, близькість мови, стійка русифікація у другому поколінні українців і білорусів, що жили в російському середовищі, робили їх «нашими» першого порядку.

Але, як виявилось, це було не абсолютно. Українець і білорус успішно асимілювалися в російському середовищі, і це було добре. Однак у своєму середовищі вони зберігали національну особливість, і це було погано. І навіть не те, що погано, але якось дивно і безглуздо. Можна зберегти борщ і вареники, але для чого розмовляти смішною і безглуздою українською/білоруською мовою, спотворюючи нормальну російську мову, росіянин, як свідомий або стихійний носій імперської ідеї, просто не розумів. Відповідно, ця обставина фіксувалася і в російській свідомості з'являлася тривога, тривога, що вона стиється із чимось (або кимось) іншим.

Після розпаду СРСР ситуація в деяких аспектах тільки загострилася. Прийняти крах радянської імперії як історично закономірну подію більшість традиційно орієнтованих росіян поки не в змозі. Тим більше, що з найвищих російських трибун звучать слова про те, що розвал СРСР – найбільша геополітична катастрофа минулого століття.

Винуваті українці і білоруси. Перш за все українці. Білоруси хоча б на рівні декларацій говорять про союз з Росією, а Україна балансує між Сходом і Заходом, реалізуючи стратегічний курс на незалежність. У цьому є певна абсурдність і несправедливість. Адже українці «наші», це майже «ми». Але з поведінки українців очевидно, що вони так не вважають. Відмовившись від статусу «наших», україн-

ці зрадили спільну справу. Це як втеча, можливо, не дуже коханої, але звичайної дружини, або дорослої вже дитини, що пішла у самостійне життя, проти волі авторитарних батьків. Якщо є «незалежна Україна», то немає і не може бути повноцінної імперії. Якщо є українська нація, то немає імперського російського народу, що включає у себе велико-мало-і білорусів. Українці, з погляду пересічних росіян, зраджують великий принцип інакості Росії щодо Європи, велику справу протистояння, страху і ненависті до Заходу, заповідану ще Олександром Невським. Іншими словами, стійке існування України як справжньої незалежної держави створює гостру проблему як для традиційно орієнтованої російської свідомості, так і для владних і наукових кіл Росії.

Як відомо, росіяни й українці формувалися в рамках державних утворень, що представляли якісно відмінні політичні і цивілізаційні спільноти. Золота Орда – периферійне породження Монгольської імперії – мала відношення до китайської і середньоазійської культурної традиції. Велике князівство Литовське і Річ Посполита були периферією західноєвропейської культурної традиції. Внаслідок етнокультурного синтезу росіяни й українці всмоктали культурні установки, що суттєво відрізнялися і які відбилися в ментальності та почали успадковуватися народами Росії і України.

На рубежі епох, які розділяли Середньовіччя і Новий час, росіяни й українці, які мислили досить релігійно, жили в різних державах (і ця обставина закривала від них суттєві відмінності в культурних і політичних сферах) і центрувались на спільному – вірі. Новий час приніс із собою політичне об'єднання росіян і українців у складі Росії. Тут і виникає складний, а досить часто і трагічний досвід сумісного життя, який дозволив двом сторонам усвідомити не тільки спільність, але й різницю між ними. У традиційному імперському суспільстві існує один універсальний рецепт зняття відмінностей – асиміляція. Українці – чисельно могутній, енергійний народ, соціально рівний російському. Асиміляція йшла повним ходом, однак із середини XIX ст. розгортається процес становлення української нації. Цей процес заданий логікою розпаду традиційних суспільств і фіксує занепад традиційних поліетнічних імперій. Ті самі процеси переживали чехи, словаки, фіни або хорвати. З іншого боку, формування нації можна розглядати як відповідь українського народу на історичний виклик, заданий асиміляцією. За таких умов етнос або доростає до нації, або щезає. Українці як ціле не знайшли в собі готовності до переходу в історичне небуття, і ця колізія проходить через усю історію нашого народу [30].

Продовжуючи розмову в даному руслі, ми хотіли б зіслатися на російського історика О. Міллера, відомого дослідника у сфері націо-

нальних проблем, зокрема українських. «До цих пір, – пише він, – існувало два способи розповідати історію російсько-українських відносин у XIX ст. В одному випадку – це історія про те, як у своєму прагненні до самовизначення нація, подібно до трави, що пробивається крізь асфальт, обов'язково долає всі перешкоди, створювані антиукраїнською політикою імперії. В іншому випадку йдеться про те, як завдяки вкрай не вигідному збігу обставин, польська й австрійська інтрига, використовуючи як свідоме і несвідоме знаряддя нечисельну і чужу народним інтересам групу українських націоналістів, розкололи єдине тіло великої російської нації, відтворене після об'єднання в складі Російської імперії основної частини земель колишньої Київської Русі. Не можна сказати, що прибічники цих підходів щодо теми діляться чітко за національною ознакою, але зрозуміло, що перший характерний для української історіографії, а другий був особливо популярний в російській дореволюційній націоналістичній літературі» [22].

Однак виникає запитання. Чому власне підхід щодо використання українських націоналістів польською і австрійською стороною проти Російської імперії був характерним тільки в XIX ст. серед російських націоналістів? Чи змінилося що-небудь у цьому підході з боку російських дослідників і самого О. Міллера в XIX ст.? Дозволимо собі ще одну цитату названого автора. «Уявімо собі, що не сталося би поділв Речі Посполитої, – пише О. Міллер. – Це досить правомірне припущення. Тоді ми були б свідками принципово іншого шляху формування національної ідентичності на лівому березі Дніпра і на правому. Вірогідно, ті, хто жив на лівому березі, стали б частиною російської нації, а в Речі Посполитій сформувалася б якась інша східнослов'янська нація, можливо, спільна для предків тих, кого ми називаємо сьогодні українцями і білорусами» [20].

По-перше, хочеться нагадати автору цих рядків, що в історії немає умовного способу, по-друге, Російська імперія не могла не поділити Річ Посполиту разом з Австро-Угорщиною і Пруссією, тому що сам принцип існування імперії – це загарбання чужих земель, а тим більше одвічно агресивної – Російської і, по-третє, О. Міллер в опосередкованій формі підтримує ідею своїх попередників з XIX ст. про те, що справді, якщо відбувся поділ Речі Посполитої, австрійська і польська сторони «використали групу українських націоналістів... для розколу єдиного тіла великої російської нації».

Найбільше, що турбувало і турбує російську сторону – це те, що не відбулося асиміляції українського народу, тоді б і не виникало питання України й українців. Тут необхідно сказати, що в традиційному суспільстві негативне ставлення до представника іншого народу – нормальний інструмент асиміляції. Воно не обов'язково має носити

крайні форми, але присутнє постійно, підштовхуючи мігранта до прийняття культури середовища проживання.

Тиск на «іншого» – втілення інтегративної інтенції традиційної культури. Так було скрізь і завжди. В імперії ж ці процеси гублять симетрію. Асиміляція в народ-імперобудівник стає санкцією держави і стверджується у свідомості цього народу як природний і єдино можливий сценарій. Процес асиміляції в народ-імперобудівник проходить через усю імперію традиційних імперій. Уповільнення або злом такого процесу – свідчення близького кінця імперії.

З усього цього росіянин, який традиційно мислить (і не тільки традиційно мислить), виходив з того, що із часом всі зросійщуться. Українська ідентичність сприймалася як пережиток. Як щось, чому рано чи пізно приречено відійти. Відіме ж церква до настання перемоги комунізму. В ідеологічних документах прямо про це ніде не зазначалося. Влада обходила формулою «розквіту і зближення соціалістичних націй». Але реальна національна політика радянської держави знаходилася в руслі традиційної імперської логіки, що знаходило повне розуміння серед російського населення метрополії.

Все було абсолютною закономірною й очікувано. Починаючи з епохи Івана Грозного, Московське царство існувало як імперія. Спочатку імперська ідея надихала еліту Московії, яка створювала «державу». Далі, впродовж чотирьох століть все російське суспільство створювало імперію, проживало в ній, отримувало блага і несло тягар імперського існування. Імперська свідомість увійшла у плоть суспільства, просякла собою всі рівні культури, відбилася в масовій психології.

Як уже зазначалося, імперія – це особливий спосіб політичної інтеграції величезних просторів, що відповідає певній стадії історичного розвитку. Але ця констатація – сухе аналітичне судження. Для людей традиційних поглядів, що формувалися в рамках імперського буття, імперія – цілий космос, спосіб життя, система світобачення і світовідчуття. Саме цей космос ним обмежений, іншого вони не знають і не приймають. Традиційна людина схильна сприймати стійке як вічне і незмінне. Тим більше, що про вічність і непорушність СРСР їй говорила державна ідеологія. З цих позицій розпад імперії – випадковість, протиприродний збіг обставин, результат змови ворожих сил, що знайшли собі підмогу всередині «нашого» суспільства. І цією «підмогою» зазвичай були українці. А ось якби вони були асимільовані...

А тепер з приводу асиміляції. У даному випадку є нагода провести паралель з подіями, які відбувалися в Австро-Угорщині навколо європейського питання і в Російській імперії навколо українського.

Після кінця епохи Просвітництва, відзначеної «Едиктом терпимості щодо віденських євреїв» від 2 січня 1782 р., правове становище євреїв невпинно погіршувалося включно до 1848 р. Їх, тим не менш,

продовжували «терпіти» – «терпіли» ініціативи і підприємницьку діяльність тих євреїв, які робили монархії корисні послуги. Але ситуація в цілому не покращувалася і в єврейському середовищі почала переважати в інтересах виживання ідея асиміляції, яка трактувалась, у першу чергу, як перехід в католицизм або протестантизм [17].

Ситуація дещо змінилася після подій 1848 р., а особливо з настанням так званого періоду австрійського лібералізму – з 1859 р. до кінця 1870-х рр. Австрійська ліберальна традиція завжди поєднувалася з політикою онімечення і централізму, вона спиралася на природний союз, що склався, між асимільованими євреями, які вважалися «державним народом» і австро-німцями. У 1877 р. лідер найбагатших віденських євреїв Г. Еллінек заявив: «Євреї особливо близькі до німецької нації, вони – прибічники Австрії, що базується на сильній централізованій владі» [17, с. 369]. Зрозуміло, чому Франц Йосип докладав таких зусиль, щоб стримати поширення антисемітизму у своїй імперії.

Хоча в Конституції 21 грудня 1867 р. в параграфі 19 зазначалося: «Всі народи нашої держави рівноправні, і кожен народ володіє невід’ємним правом на збереження своєї нації і мови», – на євреїв цей закон не поширювався, оскільки в Австро-Угорщині вони самостійною нацією не визнавалися. В законі взагалі не згадувалися «євреї», а тільки «іудейське віросповідання», і ідиш не мав статусу національної мови [17, с. 369]. Лише в кінці XIX ст. було визнано, що євреї утворюють народ: сьомий том офіційної енциклопедії «Народи Австро-Угорщини», що вийшов 1883 р., був цілком присвячений євреям. Однак питання про те, чи мають право євреї Австро-Угорської імперії вважати себе нацією поряд з іншими, залишалося предметом гарячих суперечок протягом 1880-х рр.

У читача може виникнути запитання, а до чого тут євреї? І справді. Але, як бачимо, незважаючи на те, що заради виживання вони змушені були погоджуватися на асиміляцію, незважаючи на те, що при цьому займали досить значне місце як у соціально-економічній сфері, так і культурній Австро-Угорської імперії, їм було відмовлено у статусі нації і власної мови. Чи не бачимо ми щось подібне, тільки в більшому і гіршому масштабі в становищі українців у Російській імперії?

Хоча на перший погляд може видаватися зовсім інша картина. «Українцям, які офіційно вважалися росіянами, в принципі була відкрита будь-яка кар’єра – за умови, що вони володіли російською мовою. Не було перешкод і в дітей від змішаних шлюбів росіян і українців. Українці виділялися і не принижувалися і за конфесійними ознаками», – пише Андреас Капелер [4]. Щоправда, з приводу останнього, він забув додати одну річ – якщо українці сповідували православ’я.

Варто зазначити, що культурна та історична специфіка України, так само як і особливий патріотизм українців були до певної міри прийнятні в очах прибічників концепції великої російської нації доти, доки не вступали з цією концепцією в протиріччя. Більше того, у першій половині XIX ст. українська специфіка викликала живий інтерес у Петербурзі і Москві як більш яскравий, романтичний варіант російськості [34].

Літературні твори на «малоросійському діалекті», що відображали специфіку місцевого життя, викликали цікавість у Петербурзі і Москві як частина російської літератури, але спроби трактувати цей «діалект» як окрему від російської, самостійну українську мову була для прибічників концепції великої російської нації неприйнятною.

(Далі буде).

Бібліографічні посилання

1. Российский государственный исторический архив. – Ф. 776, оп. 11, д. 61 а, л. 41 об.
2. *Альтерматт У.* Этнонационализм в Европе / У. Альтерматт – М., 2000.
3. *Андерсон Б.* Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М., 2001.
4. *Андреас Каппелер.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / Каппелер Андреас // Россия-Украина: история взаимоотношений / А. Миллер (ред.) . – М., 1997.
5. *Бройн Дж.* Подходы к исследованию национализма / Дж. Бройн // Нации и национализм. – М., 2002.
6. *Буховец О. Г.* Социальные конфликты и крестьянская ментальность в российской империи начала XX века. Новые материалы, методы, результаты / О. Буховец. – М., 1996.
7. *Гаджиев К. С.* Национальная идентичность: концептуальный аспект / К. Гаджиев // Вопросы философии. – 2011. – № 10.
8. Гей, там на горі «Січ» іде... Пропам'ятна книга «Січей». – Вінніпег, 1985.
9. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століть / Я. Грицак. – К., 1998.
10. *Дашкевич Я.* Нація і утворення Київської Русі / Я. Дашкевич // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Л., 1995.
11. *Ісасвич Я.* Етнічне коріння української нації / Я. Ісасвич // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Л., 1995.
12. *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К., 1999.
13. *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму. Нарис 8 [Електронний ресурс] / Г. Касьянов. – Режим доступу : URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas13.htm>.
14. *Катков М. Н.* 1863 год / М. Катков // Собрание статей, по польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском Вестнике и Современной летописи. – Вып. 1. – М., 1887.
15. *Лазарович М.* Національно-політична думка західних українців у другій половині XIX – на початку XX століття [Електронний ресурс] / М. Лазарович. – Режим доступу: URL: <http://exlibris.org.ua/lazarovyc1/r01.html>.

16. *Лановик Б.* Історія України : навч. посіб. / Б. Лановик, М. Лазарович. – К., 2001.
17. *Ле Ридер Ж.* Венский модерн и кризис идентичности / Ж. Ле Ридер. – СПб., 2009.
18. *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації (методологічні завваги) / І. Лисяк-Рудницький // Історичні ессе. – К., 1994. – Т. 1.
19. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм / А. Миллер – М., 2008.
20. *Миллер А.* Методологические проблемы изучения процессов формирования наций у восточных славян в поздний имперский период / А. Миллер // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник. – М., 2003.
21. *Миллер А.* Украинский вопрос в политике властей в русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. Миллер – М., 2000.
22. *Миллер А.* Формирование наций у восточных славян в XIX в. – проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста [Электронный ресурс] / А. Миллер. – Режим доступа : URL: www.timeandspace.lviv.ua/miller45507.
23. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1993.
24. *Неменский О. Б.* Чтобы быть Руси без Руси. Украинство как национальный проект / О. Неменский // Вопросы национализма. – 2011. – № 1. – Вып. 5.
25. *Пономарьов А.* Етнічність та етнічна історія України / А. Пономарьов. – К., 1996.
26. *Смолій В.* Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. – К., 1998.
27. *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний – К., 1991.
28. *Храмов А.* Национализм и модернизация [Электронный ресурс] / А. Храмов. – Режим доступа: URL: <http://rodoslav.wordpress.com/>.
29. *Шмитт К.* Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – Т.1. – № 1.
30. *Яковенко И. Г.* Украина и Россия: сюжеты соотнесенности / И. Г. Яковенко // Вестник Европы. – 2005. – №16.
31. *Buttle N.* Critical nationalism: a liberal prescription? / N. Buttle // Nations and Nationalism. – 2000. – №1.
32. *Gellner E.* Nations and Nationalism / E. Gellner. – Oxford, 1983.
33. *Janowski M.* Wavering Friendship: liberal and national ideas in nineteenth century East-Central Europe / M. Janowski // Ab Imperio. – 2000. – № 3–4.
34. *John W.* Slocum. Who and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of «Aliens» in Imperial Russia / W. John // The Russian Review, April 1998.
35. *Szporluk R.* Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State / R. Szporluk // Daedalus, 1997. – Vol. 126. – № 3.

Надійшла до редколегії 15.06.2015

УДК 94 (477.7) Товбич

І. О. Кочергін

ДВНЗ «Національний гірничий університет»

ДВОРЯНСЬКИЙ РІД ТОВБИЧІВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ НАДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ МОДЕРНОЇ ДОБИ

Представлено родовід шляхетського роду козацького походження Товбичів, що належать до маловідомих козацьких родів, які склали другу ланку правлячої еліти Гетьманщини, а також висвітлено їх роль в історичних процесах, які мали місце в Україні протягом XVIII–XIX ст.

Ключові слова: рід, козацтво, дворянство, Товбич, родовід.

И. А. Кочергин

ГВУЗ «Национальный горный университет»

ДВОРЯНСКИЙ РОД ТОВБИЧЕЙ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ НАДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЫ МОДЕРНОЙ ЭПОХИ

Представлена родословная дворянского рода казацкого происхождения Товбичей, которые принадлежат к малоизвестным казацким родам, которые составляли второе звено правящей элиты Гетманщины, а также их роль в исторических процессах, которые имели место в Украине в течении XVIII–XIX вв.

Ключевые слова: род, казачество, дворянство, Товбич, родословная.

I. O. Kochergin

State Higher Education Institution «National Mining University»

NOBLE FAMILY TOVBICH IN SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES OF NADDNIPRYANS'KA UKRAINE IN MODERN ERA

The noble family Tovbich belongs to little-known Cossack's family, which was secondary link of Getmanschina elite. Several generation of this noble family were active participants of political, social, cultural life on the Ukrainian lands during the XVIII-XIX ct. They served in military and civil institutes of Getmanschina and Russian Empire.

The first known representative of Tovbich family was obozny of Kompaniysky regiment Ivan Tovbich. His sun has proprietary in Poltava region, but the next generations became the landowners in Katerinoslav region too. Also they have taken posts in bureaucratic structure several regions of Russian Empire. Some members of Tovbich family were the active participants of the Alexander II reform period. Although their importance in historical processes was not prominent, but they have left the trace in

history of Ukrainian lands on Modern times. There is lineage of noble family of Cossack's origin Tovbich is presented in this article for better orientation in ancestry.

Key words: family, Cossacks, nobility, Tovbich, ancestr.

В історії України відомо багато шляхетських родів, які прославили себе в різних галузях життєдіяльності: політичній, військовій, громадській, культурній. До найбільш знаних належать Апостоли, Бантиші-Каменські, Дорошенки, Маркевичі, Марковичі, Капністи, Миклашевські, Милорадовичі, Полетики, Родзянки, Савичі, Скоропадські, Стороженки та інші. Представники вказаних родів були активними творцями історії на українських землях. Вони в різний час належали до еліти суспільства, тобто перебували «на першому плані» історичних подій. Історія цих родів є більш-менш вивченою.

Початок системних досліджень шляхетських родоводів поклав О. М. Лазаревський, який видав кілька розвідок у межах таких серій історичних робіт: «Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии», «Очерки малороссийских фамилий» та «Люди старой Малороссии» [21–28].

Значний внесок у вивчення історії українських шляхетських родин зробили Г. О. Милорадович і В. Л. Модзалевський, які на початку ХХ ст. опублікували результати своїх досліджень. Двотомник Г. О. Милорадовича «Родословная книга Черниговского дворянства» та чотири томник В. Л. Модзалевського «Малороссийский родословник» є унікальними виданнями з історії малоросійської шляхти, які й дотепер не втратили свого значення [46; 47; 49–52].

Однак не лише особи «першого плану» роблять історію. Поруч з ними діють багато постатей, які також беруть участь в історичних подіях, немовби перебуваючи в тіні перших. Їх називають людьми «другого плану». «Ці актори є особами, які діяли в історії й яких сучасники вважали гідними для згадування в анналах, але які не сприймалися в якості творців історії» [48, с. 23]. До родів «другого плану» з повним правом можна віднести рід Товбичів.

На даний час історіографії історії роду Товбичів не існує. У наукових розвідках про них згадують лише в контексті основної теми дослідження.

Шляхетський рід Товбичів¹⁾ бере свій початок від полкового обозного компанійського полку Івана Товбича, який жив наприкінці ХVІІ ст. – початку ХVІІІ ст. [13, арк. 578; 66, арк. 166]. Даних про те,

¹⁾ Прізвище Товбич є похідним від іменника «толба». Так в Україні називали кожух. Є два пояснення чому саме так стали називати людину. Перше може вказувати на те, що носій такого прізвища був шевцем або торгував одягом. Друге – від прізвиська, яке дано в козацькому товаристві через певний зв'язок людини з кожухом.

до якого компанійського полку він належав і чим відзначився, ми не маємо. Син Івана Йосип більше трьох десятків років служив у компанійських полках на різних посадах: сотником, писарем 3-го полку та обозним 2-го полку [13, арк. 578; 66, арк. 166, 167].

Як стверджує історик О. Г. Сокирко, з 1726 р. компанійські полки перетворилися на придворну гетьманську гвардію. Із 1728 р. Данилу Апостола заборонялося мати більше ніж три полки компанійців чисельністю по 500 чоловік кожен. Із 1751 р. ані за своїм масштабом, ані рівнем бойової підготовки ці формування вже не могли грати скільки-небудь значну роль у війні та впливати на розвиток військової справи [68, с. 122].

У 1774 р. Й. І. Товбич призначений полковником компанійського полку [13, арк. 578; 66, арк. 167]. Вірогідно, що він став одним із останніх полковників цього військового підрозділу Гетьманщини, оскільки у 1775 р. їх перетворили на легко-кінні полки регулярної російської армії. У 1786 р. Й. І. Товбич вийшов у відставку. Незадовго до цього він підтвердив свої права на маєтності й разом із дітьми був внесений до третьої частини Родовідної книги дворянства Київського намісництва [13, арк. 578 зв.].

Сини Йосипа Івановича вже не обіймали посад у козацьких структурах і перебували на цивільній та військовій службі в різних губерніях Російської імперії. Степан Йосипович протягом 1788–1796 рр. був столоначальником 3-ї ревізійної та соляної експедицій Могилівського намісництва [31, с. 184; 32, с. 177; 33, с. 159; 34, с. 159; 35, с. 184; 36, с. 223; 37, с. 232; 38, с. 240; 39, с. 363].

Йосип та Василь Йосиповичі служили в російській армії та володіли маєтностями на Полтавщині. З Полтавщиною свою долю також пов'язала їхня сестра Феодосія, яка вийшла заміж за військового товариша Степана Стеблін-Камінського. Їхній онук Степан Павлович Стеблін-Камінський (1814–1886) став відомим письменником, підготував кілька нарисів про І. П. Котляревського, тривалий час викладав у Полтавській класичній гімназії [53, с. 190–191]. Серед його учнів був відомий громадський діяч Пridніпровського краю Олександр Миколайович Поль (1832–1890).

Дмитро та Данило Йосиповичі осіли в Олександрівському повіті на Катеринославщині. Данило служив засідателем нижнього земського суду [43, с. 229]. Дмитро спочатку служив у Чернігівському легкокінному полку. В його складі брав участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Невдовзі вийшов у відставку у чині поручика через хворобу [13, арк. 578–578 зв.; 66, арк. 167–168]. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. служив засідателем повітового суду Павлоградського повіту Новоросійської губернії [30, с. 123, 259; 40, с. 387]. Як і батько, він був записаний до третьої частини Родовідної книги дворянства

Київського намісництва, але на початку XIX ст. він разом із сім'єю значиться серед дворян Катеринославської губернії [66, арк. 165 зв.]. Ймовірно поява Дмитра та Данила Товбичів у Катеринославській губернії була пов'язана із процесом колонізації південної України, який тривав протягом кінця XVIII – початку XIX ст.

Діти та онуки Дмитра Йосиповича служили чиновниками в державних та самоврядних установах Катеринославської губернії. Найбільш відомими представниками родини Товбичів у XIX ст. можна вважати Андрія, Георгія та Олександра Павловичів. Андрій Павлович брав участь у підготовці та проведенні Селянської реформи 1861 р., один з активних земських гласних Олександрівського повіту, більше двох десятиліть служив дільничним мировим суддею і очолював повітовий мировий з'їзд суддів (див. додаток).

Георгій Павлович також входив до складу Олександрівського повітового земського зібрання. Став відомий завдяки своїй активній роботі в освітній галузі. Він багато років поспіль обирався членом повітової училищної ради (див. додаток).

Олександр Павлович відзначився завдяки діяльності в земському зібранні Бердянського повіту Таврійської губернії. Він багато років входив до складу повітового земства, кілька років очолював повітову земську управу, а також обирався маршалком дворянства Бердянського повіту [17, с. 372]. У 1875–1877 р. брав активну участь у роботі комісії з будівництва приміщення для Бердянської класичної гімназії [3, с. 274, 325, 339].

Сестра Андрія, Георгія та Олександра Павловичів Катерина одружилася з поміщиком Олександрівського повіту Василенком Григорієм Івановичем. Їхній син Іван Григорович (1854–1892), приватдоцент Харківського університету, у 1870–1880-х рр. входив до складу Олександрівського повітового та Катеринославського губернського земських зібрань. Мав дружні відносини з відомим поетом та етнографом Іваном Манжурою (1851–1893), якому надавав кошти для етнографічних експедицій [4, с. 14–15].

Представники полтавської гілки роду Товбич також не загубилися в подіях періоду модернізації Російської імперії. Михайло Васильович (26.11.1853 р.) у період російсько-турецької війни 1853–1856 рр. отримав орден Св. Георгія 4 ступеню [16]. Брат Михайла Іван Васильович був членом земського зібрання та управи Золотоніського повіту Полтавської губернії, у 1877–1880 рр. очолював дворянство того ж повіту [72, с. XIX]. Їхня молодша сестра Марія Василівна увійшла в історію як дружина видатного українського історика, етнографа, першого ректора Київського університету Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873). Т. Г. Шевченко, який товаришував з Михайлом Олександровичем, у березні 1858 р. познайомився з нею і за-

лишив у щоденнику запис: «Яке миле, чудове створіння! Але що в ній найчарівніше, це чистий, незайманий тип моєї землячки» [73, с. 255]. Марія Василівна зачарувала поета й стала на певний час його музою. Під впливом романтичних почуттів, Т. Г. Шевченко у 1859 р. написав її портрет, який зберігся й дійшов до наших днів.

Таким чином, протягом другої половини XVIII – XIX ст. кілька поколінь роду Товбичів несли військову та цивільну службу в державних структурах Гетьманщини, а згодом Російської імперії. Хоча їх роль є малопомітною, вони належали до активних діячів історичного процесу і залишили слід в історії українських земель XVIII–XIX ст. Вивчення малопомітних, з точки зору історіографії, родів дає можливість розширити наші уявлення про соціальні відносини на українських землях модерної доби, а, отже, краще зрозуміти суспільно-політичні процеси, які мали місце в цей час.

Доля нащадків представників полтавської та катеринославської гілок роду Товбичів у XX ст. на даний час невідома. Нижче представлений родовід дворянського роду Товбичів (полтавська та катеринославська гілки), складений на підставі архівних та опублікованих джерел.

Додаток

Поколінний розпис дворянського роду Товбич¹⁾

I

1. Іван Федорович

• Обозний компанійського полку [13, арк. 166].

• Дружина: NN

• Діти: Йосип, Павло II

2. Йосип Іванович (бл. 1718 – після 1786)..... 1

• Народився близько 1718 р. [51, с. 71].

• У 1752 р. значковий товариш Переяславського полку, володів маєтностями біля р. Розсоші та хутора Нового [19, с. 143].

• 20 років служив в компанійському полку сотником, потім значковим товаришем Переяславського полку. 12.02.1756 р. – призначений на вакантне місце писаря 3-го компанійського полку [13, арк. 578; 66, арк. 166].

• 1.04.1769 р. отримав патент Малоросійської колегії за Ліфляндський і Пруський походи і прикриття кордону та призначений обозним до 2-го компанійського полку, 21.09.1772 р. – малоросійський полковий обозний, 24.02.1774 р. – призначений полковником компанійського полку [13, арк. 578; 66, арк. 167].

¹⁾ При складанні поколінного розпису були використані джерела з архівних зібрань Києва, Одеси та Петербурга, а також опубліковані матеріали земств, довідкові видання та преса [1; 2; 6–11; 13–15; 31–45; 54–67; 69–72].

- 24.05.1784 р. полковник, внесений разом із дітьми до третьої частини Родовідної книги дворянства Київського намісництва [13, арк. 578 зв.].
- З 1786 р. перебував у відставці [51, с. 71].
- Дружина: Марфа Костянтинівна, донька сотника Костянтина Леонтовича (1707–?) [51, с. 69, 71].
- Діти: Степан, Феодосія, Дмитро, Данило, Йосип, Василь [18, с. 130].
- 3. Павло Іванович (бл. 1720 – ?)1
III
- 4. Степан Йосипович (? – ?).....2
- У 1788 р. столоначальник казенної палати Могилівського намісництва, титулярний радник [31, с. 184].
- У 1789–1792 р. столоначальник 3-ї ревізійної та соляної експедицій Могилівського намісництва, титулярний радник [32, с. 177; 33, с. 159; 34, с. 159; 35, с. 184].
- У 1793–1796 р. столоначальник 3-ї ревізійної та соляної експедицій Могилівського намісництва, колезький асесор [36, с. 223; 37, с. 232; 279, с. 240; 39, с. 363].
- 5. Феодосія Йосипівна (бл. 1755 – не раніше 1842).....2
- У 1771 р. вийшла заміж за військового товариша Степана Стеблін-Камінського.
- Чоловік: Степан Степанович Стеблін-Камінський.
- Діти: Іван, Параскева, Павло, Тетяна, Андрій, Єгор.
- 6. Дмитро Йосипович (1757 – після 1823).....2
- У 1770 р. з малоросійського шляхетства почав службу в Чернігівському легко-кінному полку, 21.04.1778 р. – підпоручик. Брав участь у походах і битвах у Криму. 18.02.1780 р. через хворобу відставлений від служби [13, арк. 578–578 зв.; 66, арк. 167–168].
- 22.03.1789 р. – поручик, внесений до третьої частини Родовідної книги дворянства Київського намісництва. 28.02.1810 р. внесений разом із сім'єю до третьої частини Родовідної книги дворянства Катеринославської губернії [13, арк. 578 зв.].
- Засідатель повітового суду Павлоградського повіту Новоросійської губернії, поручик [40, с. 387].
- У 1811 р. мав 54 роки, поручик у відставці [66, арк. 165 зв.].
- У 1823 р. поручик, суддя повітового суду Олександрівського повіту Катеринославської губернії [45, с. 182].
- Дружина: Пелагея, донька значкового товариша Любомирського.
- Діти: Іван, Павло, Марія.
- 7. Данило Йосипович (? – ?).....2
- У 1807 р. корнет, дворянський засідатель нижнього земського суду Олександрівського повіту Катеринославської губернії [43, с. 229].

8. Ганна Йосипівна (бл. 1762 – ?)2
 • У 1779 р. вийшла заміж за товариша Переяславського полку Трохима Костенка [12, с. 487].
 • Чоловік: Трохим Костенко.
9. Йосип Йосипович (? – ?)2
 • У 1807 р., надвірний радник, столоначальник Міністерства фінансів [42, с. 315].
 • У 1812 р. надвірний радник, чиновник з особливих доручень при Департаменті зовнішньої торгівлі [44, с. 485].
 • Дружина: NN.
 • Діти: Лев, Дмитро, Марфа.
10. Василь Йосипович (? – ?)2
 • У 1830 р. майор у відставці.
 • У 1843–1844 р. справник земського суду Золотоніського повіту Полтавської губернії, майор [1, с. 210; 2, с. 176].
 • Дружина: NN
 • Діти: Єлизавета, Михайло, Іван, Софія, Наталя, Марія.
- IV
11. Іван Дмитрович (1785 – ?)6
 • У 1806 р. губернський секретар і скарбник в Олександрівській фортеці Катеринославської губернії [41, с. 211].
 • У 1811 р. мав 25 років, титулярний радник і скарбник в Олександрівському повіті Катеринославської губернії [66, арк. 165 зв.].
 • Колезький асесор [13, арк. 578 зв.].
 • Дружина: Надія.
 • Діти: Ганна, Олександр, Степанида, Пелагея, Софія, Дмитро, Мойсей.
12. Павло Дмитрович (1790 – до 1859 р.)6
 • У 1811 р. мав 21 рік, колезький реєстратор, у штаті Міністерства фінансів [66, арк. 165 зв.].
 • 31.12.1817 р. – колезький асесор, 31.12.1822 р. – надвірний радник, 15.10.1828 р. – колезький радник при звільненні з посади радника Катеринославського губернського правління [13, арк. 580 зв.].
 • 18.05.1825 р. – надвірний радник, вінчався з донькою дійсного статського радника Андрія Дмитровича Константинова Ольгою в Миколаївському храмі с. Білогірря Олександрівського повіту Катеринославської губернії [13, арк. 579].
 • На 1859 р. значився померлим [14, арк. 4949 зв.].
 • Дружина: Константинова Ольга Андріївна. На 1859 р. значилась померлою. У власності спадкоємців 3 тис. дес. землі та 77 кріпаків [14, арк. 4949 зв.].
 • Діти: Дмитро, Марія, Андрій, Олександр, Лев, Георгій, Любов, Катерина.

13. Марія Дмитрівна (? – ?)6
 • Чоловік: Миргородський, колезький реєстратор.
14. Лев Йосипович (? – ?)9
 • У 1846 р. на службі в Полтавському батальйоні внутрішньої стражі [71, с. 4].
 • Старший чиновник з особливих доручень Нижегородського губернатора, майор [54, с. 110].
15. Дмитро Йосипович (? – ?)9
 • Губернський секретар.
 • Дружина: NN.
 • Діти: Софія, Олександра.
16. Марфа Йосипівна (? – ?)9
 • Чоловік: Крестовський Володимир Васильович, офіцер уланського полку, з польських дворян.
 • Діти: Всеволод.
17. Єлизавета Василівна (? – ?)10
 • Померла молодою.
18. Михайло Васильович (бл. 1810 – 15.12.1881)10
 • У 1834 р. прапорщик 3-го драгунського Новоросійського полку, переведений до піхотного графа Дібіча-Задунайського Чернігівського полку. У грудні 1834 р. у чині прапорщика переведений до Ризького драгунського полку. 26 листопада 1853 р. нагороджений орденом св. Георгія 4 ступеня [16].
 • У 1858–1859 рр. командир 76 Кубанського піхотного полку, полковник [74].
19. Іван Васильович (? – ?)10
 • Капітан гвардії. Закінчив 2 Київську гімназію. У 1867–1870 рр. гласний Золотоніського повітового земського зібрання і член Золотоніської земської управи. У 1874 р. мировий суддя другої ділянки, з 1877 р. очолював Золотоніську повітову земську управу. У 1877–1880 рр. маршалок дворянства Золотоніського повіту Полтавської губернії [72, с. XIX].
20. Софія Василівна (бл. 1824–?)10
 • Після смерті чоловіка прийняла постриг і стала ігуменею Ржищівського монастиря Київської губернії [50, с. 212].
 • Чоловік: Ілляшенко Павло Сергійович.
21. Наталя Василівна (17.08.1826–після 1910)10
 • Чоловік: Лесеневич Михайло Павлович (1816–1883).
 • Діти: Василь, Микола, Митрофан.
22. Марія Василівна (1831–1879)10
 • 30.04.1853 р. вийшла заміж за Михайла Максимовича [51, с. 316].
 • Чоловік: Максимович Михайло Олександрович (1804–1873).
 • Діти: Ольга, Олексій.

- V
23. Ганна Іванівна (1810 – ?)11
 • 25.06.1817 р. долучена до роду свого батька, мала 7 років [13, арк. 578 зв.].
24. Олександр Іванович (1811 – ?)11
 • 25.06.1817 р. долучений до роду свого батька, мав 6 років [13, арк. 578 зв.].
25. Степанида Іванівна (1813 – ?)11
 • 25.06.1817 р. долучена до роду свого батька, мала 4 роки [13, арк. 578 зв.].
26. Пелагея Іванівна (1815 – ?)11
 • 25.06.1817 р. долучена до роду свого батька, мала 2 роки [13, арк. 578 зв.].
27. Софія Іванівна (1816 – ?)11
 • 22.04.1827 р. долучена до роду свого батька, мала 11 років [13, арк. 578 зв.].
28. Дмитро Іванович (1819 – ?)11
 • 22.04.1827 р. долучений до роду свого батька, мав 8 років [13, арк. 578 зв.].
 • Поступив на військову службу [13, арк. 578 зв.].
29. Мойсей Іванович (1821 – ?)11
 • 22.04.1827 р. долучений до роду свого батька, мав 6 років [13, арк. 578 зв.].
 • Поступив на військову службу [13, арк. 578 зв.].
30. Дмитро Павлович (1.06.1826 – ?)12
 • Народився 1.06.1826 р., похрещений у Воскресенському храмі с. Новоселиця [13, арк. 579].
 • У 1843 р. закінчив Катеринославську класичну гімназію [29, с. 335].
31. Марія Павлівна (3.11.1827 – ?)12
 • Народилася 3.11.1827 р. похрещена в Миколаївському храмі с. Білогірря Олександрівського повіту Катеринославської губернії [13, арк. 580].
 • У 1897 р. володіла нерухомими майном у Катеринославському повіті та в другій частині м. Катеринослава [5, с. 159].
 • У 1899 р. володіла маєтком площею 266 десятин біля с. Новоолександрівка Федорівської волості Катеринославського повіту [70, с. 7].
 • Чоловік: Алєєв Єгор Йосипович, поміщик Олександрівського повіту Катеринославської губернії.
 • Діти: Олександр, Ксенія.
32. Андрій Павлович (1.12.1828 – до 1906)12
 • Народився 1.12.1828 р., похрещений в Троїцькому храмі с. Славгородка Павлоградського повіту Катеринославської губернії [13, арк. 579 зв.].

- У 1846 р. закінчив Катеринославську класичну гімназію [29, с. 335].
 - 12.03.1863 р. підписав розподільчий акт із братами [6, арк. 11.].
 - У 1861 р. титулярний радник, мировий посередник [15, арк. 3 а.].
 - У 1866 р. колезький асесор, обраний гласним Олександрівського повітового земства [55, с. 156; 69, с. 54].
 - У 1869 р., 1871 р., 1875 р., 1879 р., 1888 р. обирався дільничним мировим суддею в Олександрівському повіті Катеринославської губернії [8, с. 535; 57, с. 123; 59, с. 275; 60, с. 307; 65, с. 79].
 - У 1875 р. повітовим земським зібранням обраний до комісії для контролю за діяльністю лікарів по 2 дільниці Олександрівського повіту Катеринославської губернії [57, с. 28.].
 - Голова з'їзду мирових суддів [57, с. 49; 60, с. 206].
 - На 1874 р. на маєтку біля с. Любомирівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії площею 1560 десятин лежали недоїмки 277 рублів 77 коп. [56, с. 305].
 - Пожертвував 25 рублів на будівництво Михайлівської (Лукашевської школи) в Олександрівському повіті Катеринославської губернії [11, с. 495].
 - Закінчив Рішельєвський ліцей, у 1888 р. колезький асесор, володів маєтком площею 1560 десятин в Олександрівському повіті Катеринославської губернії [8, с. 526–527].
 - У 1896 р. взяв позику в Державному дворянському банку [67].
 - Помер до 1906 р. [7, с. 57].
33. Олександр Павлович (14.02.1830 – ?)12
- Народився 14.02.1830 р., похрещений в Троїцькому храмі с. Славгородка Павлоградського повіту Катеринославської губернії [13, арк. 579 зв.].
 - На 1874 р. на ділянці Жеребецькій (у спільній власності з братами Андрієм, Левом і Георгієм) площею 2137 десятин лежали недоїмки 46 рублів 81 коп. [56, с. 305].
 - У 1866–1893 рр. гласний Бердянського повітового земського зібрання. У 1889, 1890 р. маршалок дворянства Бердянського повіту Таврійської губернії. Голова Бердянської земської управи, колезький асесор [17, с. 372].
34. Лев Павлович (?..02.1831 – ?)12
- Народився у лютому 1831 р., похрещений в Троїцькому храмі с. Славгородка Павлоградського повіту Катеринославської губернії [13, арк. 579 зв.].
 - Підпоручик [6, арк. 2].
 - На 1874 р. на маєтку біля с. Берестова Олександрівського повіту Катеринославської губернії площею 1550 десятин лежали недоїмки 269 рублів [56, с. 305].

- Дружина: NN.
- Діти: Ганна.
- 35. Георгій Павлович (9.03.1832 – ?)12
 - Народився 9.03.1832 р., похрещений в Троїцькому храмі с. Славгородка Павлоградського повіту Катеринославської губернії [13, арк. 580].
 - У 1872 р., 1874 р., 1875 р., 1884 р. обирався членом Олександрівської повітової училищної ради [55, с. 153; 58, с. 72; 59, с. 64; 63, с. 356].
 - На 1874 р. на ділянці Жеребецькій (у спільній власності з братами Андрієм, Левом і Олександром) площею 2137 десятин лежали недовітки 46 рублів 81 коп. [56, с. 305].
 - У 1890 р. відмовився від участі в роботі Олександрівської повітової училищної ради [64, с. 136].
 - Гласний Олександрівського повітового земського зібрання, підпоручник [55, с. 156; 58, с. 77; 60, с. 344; 61, с. 344; 62, с. 281].
 - У 1879 р. обраний почесним мировим суддею Олександрівського повіту Катеринославської губернії [63, с. 307].
 - З 1896 р. попечитель Андріївської народної земської школи в Олександрівському повіті Катеринославської губернії [9, с. 68, 153; 10, с. 79, 504; 11, с. 117, 511].
- 36. Любов Павлівна (4.06.1833 – ?)12
 - Народилася 4.06.1822 р., похрещена в Троїцькому храмі с. Славгородка Павлоградського повіту Катеринославської губернії [13, арк. 580].
- 37. Катерина Павлівна (11.11.1834 – ?)12
 - Народилася 11.11.1834 р., похрещена в Троїцькому храмі с. Славгородка Павлоградського повіту Катеринославської губернії [13, арк. 580 зв.].
 - Чоловік: Василенко Григорій Іванович, поміщик Олександрівського повіту Катеринославської губернії.
 - Діти: Іван.
- 38. Софія Дмитрівна (бл. 1854 – ?)15
 - Учасниця революційного руху в 1870-х рр.
- 39. Олександра Дмитрівна (? – ?)15
 - Учасниця революційного руху. Разом із чоловіком виїхала на поселення до Сибіру.
 - Чоловік: Попов Михайло Родіонович (1851–1909), революціонер. VI
- 40. Ганна Львівна (? – ?)34
 - У 1906 р. передала Олександрівському повітовому земському зібранню садибу, яка дісталась їй від дядька Андрія Павловича, з умовою відкриття в ній навчального закладу [7, с. 57].

Бібліографічні посилання

1. Адрес-календарь или общий штат Российской империи на 1843 г. – СПб., 1843. – Ч. II.
2. Адрес-календарь или общий штат Российской империи на 1844 г. – СПб., 1844. – Ч. II.
3. Бердянська чоловіча гімназії (остання третина XIX ст.) / упоряд. В. М. Константинова, І. І. Лиман // Матеріали з історії Бердян. держ. пед. ун-ту. – К., 2006. – Т. I.
4. *Быков Н. В.* Иван Иванович Манжура. Украинский этнограф и поет (1851–1893) / Н. В. Быков // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии* / под. ред. А.С. Синявского. – Екатеринослав, 1910. – Вып. 6. – С. 13–37.
5. Дворянский адрес-календарь на 1897 год. – СПб., 1896.
6. Державний архів Одеської області. – Ф. 249. Земський банк Херсонської губернії. – Оп. 1, спр. 322. Про заклад маєтку землевласника Олександрівського повіту колезького асесора Андрія Павловича Товбича біля с. Любимівка.
7. Доклады управы Александровскому уездному земскому собранию XLVI очередной сессии 1911 г. // *Журналы Александровского уездного земского собрания XLVI очередной сессии 1911 г. и чрезвычайного собрания 28 января 1911 года с приложениями.* – Александровск, 1911. – С. 1–429.
8. *Журналы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1888 года с приложениями.* – Александровск, 1889.
9. *Журналы Александровского уездного земского собрания XXXI очередной сессии (1896 года) с приложениями.* – Александровск, 1896.
10. *Журналы Александровского уездного земского собрания XXXIV очередной сессии (1899 года) с приложениями.* – Александровск, 1899.
11. *Журналы Александровского уездного земского собрания XXXVII очередной сессии (1902 года) с приложениями.* – Александровск, 1903.
12. *Заруба В. М.* Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. – Д., 2011.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ Відділ рукописів (далі – ІР НБУ. ВР). – Ф. II (Збірка Я. Новицького), спр. 24740. Папери маршалка шляхетства Катеринославської губернії. Справа про доказ дворянства Товбичів.
14. ІР НБУ. ВР. – Ф. II (Збірка Я. Новицького), спр. 24843. Список потомствених дворян Катеринославської губернії Олександрійського повіту за 1859 р.
15. ІР НБУ. ВР. – Ф. II (Збірка Я. Новицького). – Спр. 24878. Папери мирового посередника.
16. Кавалеры св. Георгия 4-го класса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://george-orden.narod.ru/ordgrg4st1853.html> (дата звернення 5.01.2015 р.).
17. «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського вісника» (1861–1875 рр.) / упоряд. І. І. Лиман, В. М. Константинова. – Бердянськ; Таганрог, 2007.
18. *Кривошея В. В.* Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк / В. В. Кривошея. – К., 2004.
19. *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. Значкове товариство / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К., 2008. – Ч. 3. – Кн. 3.
20. *Лазаревский А. М.* Люди старой Малороссии. Семья Скоропадских / А. М. Лазаревский // *Исторический вестник.* – 1880. – Т. 2. – Август.
21. *Лазаревский А. М.* Люди старой Малороссии. Лизогубы / А. М. Лазаревский // *Киевская старина.* – 1882. – Т. 1. – Январь.

22. *Лазаревский А. М.* Люди старой Малороссии. Милорадовичи / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – Март.
23. *Лазаревский А. М.* Люди старой Малороссии. Миклашевские / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – Август.
24. *Лазаревский А. М.* Люди старой Малороссии. Марковичи / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – Январь.
25. *Лазаревский А. М.* Люди старой Малороссии. Кулябки. Ломиковские / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – Т. 14. – Январь.
26. *Лазаревский А. М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII ст. Апостолы. Базилевские / А. М. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – № 1.
27. *Лазаревский А. М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII ст. Капнисты. Кочубеи / А. М. Лазаревский // Русский архив. – 1876. – № 12.
28. *Лазаревский А. М.* Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии / А. М. Лазаревский. – Чернигов, 1868. – Вып. 1.
29. *Локоть Ф.* Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805–1905 гг. Краткий исторический очерк / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
30. *Макидонов А. В.* Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века / А. В. Макидонов. – Запорожье, 2011.
31. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на 1788 г. – СПб., 1788.
32. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на 1789 г. – СПб., 1789.
33. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на 1790 г. – СПб., 1790.
34. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на 1791 г. – СПб., 1791.
35. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на 1792 г. – СПб., 1792.
36. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на 1793 г. – СПб., 1793.
37. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на 1794 г. – СПб., 1794.
38. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на 1795 г. – СПб., 1795.
39. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на 1796 г. – СПб., 1796.
40. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на 1802 г. – СПб., 1802.
41. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на 1806 год. – СПб., 1806. – Ч. II.
42. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на 1807 год. – СПб., 1807. – Ч. I.
43. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на 1807 год. – СПб., 1807. – Ч. II.
44. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на 1812 год. – СПб., 1812. – Ч. I.
45. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на 1823 год. – СПб., 1823. – Ч. II.

46. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 1.
47. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 2.
48. Мининков Н. А. Человек «второго плана» в контексте современной историографии: пять лет спустя / Н. А. Мининков, А. В. Корневский, А. Е. Иванеско // В тени великих: образы и судьбы : сб. науч. ст. Серия «Человек второго плана в истории» / отв. ред. Л. П. Репина / Общество интеллектуальной истории, Южный федеральный университет. – СПб., 2010. – С. 19–28.
49. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. А-Д / В. Л. Модзалевский. – К., 1908. – Т. 1.
50. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Е-К / В. Л. Модзалевский. – К., 1910. – Т. 2.
51. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Л-О / В. Л. Модзалевский. – К., 1912. – Т. 3.
52. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник П-С / В. Л. Модзалевский. – К., 1914. – Т. 4.
53. Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1912.
54. Памятная книжка Нижегородской губернии на 1855 г. – Нижний Новгород, 1855.
55. Постановления Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1872 года с приложениями. – Екатеринослав, 1873.
56. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания с 25 по 30 апреля 1874 года. – Екатеринослав, 1874.
57. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии с 28 сентября по 5 октября 1871 года с приложениями. – Екатеринослав, 1872.
58. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1874 года с приложениями. – Екатеринослав, 1875.
59. Протоколы Александровского уездного земского собрания X очередной сессии с 16 по 20 сентября 1875 года с приложениями. – Екатеринослав, 1876.
60. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1879 года с приложениями. – Екатеринослав, 1880.
61. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1880 года с приложениями. – Екатеринослав, 1881.
62. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1882 года с приложениями. – Александровск, 1883.
63. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1884 года с приложениями. – Александровск, 1885.
64. Протоколы Александровского уездного земского собрания XXV очередной сессии (1890 года) с приложениями. – Александровск, 1891.
65. Протоколы чрезвычайного Александровского уездного земского собрания для выбора мировых судей 4–8 февраля 1869 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1869.
66. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 1343. Департамент Герольдии. – Оп. 51, д. 98. Родословная книга дворян Екатеринославской губернии.
67. РГИА. – Ф. 593. Государственный дворянский земельный банк. – Оп. 8, д. 52. О суде землевладельцу Александровского уезда А. П. Товбич. 1896 г.

68. Сокирко О. Г. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. : наук. вид. / О. Г. Сокирко. – К., 2006.

69. Список гласных уездных земских собраний // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – № 6. – 5 февр. – С. 54.

70. Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии (с одной картой). – Екатеринослав, 1899.

71. Список кадетов, окончивших курс Петровско-Полтавского кадетского корпуса // Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890) по официальным данным / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1890. – С. 1–93.

72. Уездные предводители дворянства с 1802 г. // Павловский И. Ф. К истории Полтавского дворянства 1802–1902 гг. / И. Ф. Павловский – Полтава, 1906. – С. I–XLI.

73. Шевченко Т. Г. Дневник / Т. Г. Шевченко. – М., 1954.

74. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Кубанский_76-й_пехотный_полк (дата звернення 8.01.2015 р.)

Надійшла до редколегії 5.01.2015

УДК 94(477)«1860/1880»

А. І. Нікітенко

ДЗ «Дніпропетровська медична академія» МОЗ України

**«НЕРІВНИЙ ШЛЮБ»:
ОДРУЖЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ НАРОДОЛЮБНОЇ
ИНТЕЛІГЕНЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. ІЗ СЕЛЯНКАМИ**

Здійснено спробу проаналізувати одруження народолюбних інтелігентів із селянками як неординарну практику демонстрації ідеологічних переконань.

Ключові слова: народолюбна інтелігенція, шлюб, селяни, ідеологічні переконання.

А. И. Никитенко

ГУ «Днепропетровская медицинская академия» МОЗ Украины

**«НЕРАВНЫЙ БРАК»: ЖЕНИТЬБЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ
НАРОДОЛЮБНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ
ХІХ в. С КРЕСТЬЯНКАМИ**

Совершена попытка проанализировать женитьбы народолюбной интеллигенции с крестьянками как неординарную практику демонстрации идеологических убеждений.

Ключевые слова: народолюбная интеллигенция, брак, крестьяне, идеологические убеждения.

© А. І. Нікітенко, 2015

A. I. Nikitenko

Dnipropetrovsk Medical Academy

MISALLIANCE: MARRIAGES BETWEEN UKRAINOPHILES AND PEASANT WOMEN DURING THE SECOND HALF OF XIX CENTURY

The article is devoted to extraordinary manifestations of Ukrainian patriotism which were expressed in marriages. Some representatives of the Ukrainian intelligentsia (T. Rylski, B. Poznanski, A. Mikhalevich and others) were married to peasant women. These facts are interesting from the point of view family history and intellectual history, but they haven't been analyzed sufficiently in modern historiography. These facts are represented in archival and published documental sources – letters and memoirs. Author made an attempt to understand the motivation of misalliances between well-educated men, characterize relations in these families. Also had been considered the perception of misalliances among Ukrainian intelligentsia in general. Author came to the conclusion that unequal matches were rare and were perceived negatively not only by conservative people but also by intelligentsia.

Key words: intellectuals, marriage, peasants, ideological views.

У контексті вивчення народолюбної інтелігенції Наддніпрянщини довгий час залишався малодослідженим пласт нарративних джерел, пов'язаних із приватним життям. Залучення їх до наукових студій видається важливим не тільки для розвідок, здійснених під ракурсом історії повсякдення, а й тих, що знаходяться на зламі сімейної та інтелектуальної історії. Зокрема, це осмислення впливу ідеологічних переконань на життєві стратегії. Вагомою складовою світогляду народолюбства є ідеалізація селянства [15, с. 110]. Великою мірою це відбилося на колективних практиках демонстрації власної приналежності, таких культурних характеристиках як мода, облаштування оселі, спосіб організації дозвілля, що піддається науковому дослідженню [4; 10; 11].

Втім, у джерелах відображено неординарні вчинки, визначені світоглядними цінностями, прояви індивідуального. Окремі особистості заходили далі за звичні для інтелігенції рамки недільної школи, дитячого притулку, літературної, наукової, публіцистичної праці, впригол до власної сім'ї, подружнього щастя. Серед подібних спроб найрадикальнішими, напевно, були «нерівні шлюби» – одруження народолюбних інтелігентів із представницями народу, які покликана розглянути дана стаття.

Одна з перших відомих нам таких спроб датована 1862 р. та належить Б. Познанському, який відноситься до піонерів на ниві українського руху. Виключений з університету через несплату грошей за навчання, юнак влаштувався прикажчиком у селі Дударі Каневсько-

го повіту Київської губернії, в мастьку Габелів. З огляду на його автобіографію та спогади, одним із мотивів такого вчинку стало бажання ближче познайомитися з життям села, маючи позитивний досвід спілкування з селянами, який отримав під час «ходіння в народ» на літніх вакаціях «гуртка хлопоманів». Безумовно, додатковим стимулом спробувати себе на цій ниві стала аграрна реформа, що розкріпачувала селян, а значить – теоретично уможливила нагоду їм прислужитися.

Молодий інтелігент досить швидко перейняв українську мову, повсякденне вбрання, зачіску, відпустив довгі селянські вуса, що повинно було сприяти довірливим стосункам. У той же час він став душею демократичного осередку в мастьку Габелів, навернув до народолюбства вихованку господарів Марію Поль, приймав у Дударях патріотичних студентів [9, с. 78]. Це викликало невдоволення місцевих еліт, які неодноразово привертали увагу поліції до діяльності Б. Познанського, що спричинило обшуки у його помешканні, допити, арешт та визнання «неблагонадійним». (Не будемо детально фокусуватися на праці Бориса Станіславовича серед селянства та слідства над ним, ця проблематика ґрунтовно висвітлена у статтях В. Міяковського [9, с. 72–93] та С. Світленка [14, с. 158–168]).

У своїх спогадах народолюбець писав, що громада Дударів надзвичайно піднесено зустрічала його повернення після тюрми: «В чудовий травневий день, коли цвів бузок, я з'явився на дворі дударівської економії. Громада дударівська зустріла мене, як родича. Я стояв серед юрми, що тиснулася до мене, оглядала мене, і чим могла показувала свою радість...» [9, с. 89]. Такий прийом свідчить про повагу до Б. Познанського, котру породжувала його корисність. Навіть слідчі органи визнавали, що місцеве селянство добре свідоме своїх прав та обов'язків, має почуття законності. Це було б неможливим, не ведись з ними роз'яснювальна праця.

Проте чи можна вважати високий авторитет у середовищі селян тотожним з визнанням за «свого»? Очевидно, що порадник, «вчена людина», «панич» міг скоротити, але не подолати дистанцію. Попри симпатії громади він залишався сторонньою людиною, навіть убравшись у селянський одяг, засвоївши народну мову. Інкorporації у суспільство села могло сприяти взяття шлюбів із селянською дівчиною. Обумовимо, що перше одруження Б. Познанського та його мотиви не висвітлювалися в його автобіографічній прозі, епістоляріях, мемуаристиці народолюбного загалу. Світло на цю подію проливає інформація, зібрана губернiальним стряпчим Сливчинським. Ці дані, вперше введені до наукового обігу В. Міяковським, свідчать на користь слушності наших припущень [9, с. 89].

Слідчий встановив, що Борис Станіславович неодноразово відвідував тимчасово зобов'язаного селянина Шинкаренка, а згодом по-

просив руки його доньки. Втім, попри те, що він видався Шинкаренкам «статечним і привітливим», ні в чому поганому не поміченим, вони відповіли відмовою. Причина полягала у тому, що «их дочь по какому-то безотчетному чувству страха не согласилась *быть в заму-жестве за паном* (курсив наш – А. Н.)». Доволі швидко після цього Б. Познанський здійснив нову спробу – посватав шістнадцятирічну дочку Володимира Здохлія – Євдокію. Вінчання відбулося 28 січня 1862 р. Весілля відіграли за цілком народними традиціями та обрядами. На ньому були присутні представники народолюбної інтелігенції та освічених кіл – Т. Рильський, В. Габель, Ф. Панченко, А. Трахтенберг та селяни. Сливчинський зафіксував «пляски с крестьянскими девками» [9, с. 89].

О. Кістяківський на сторінках «Щоденника», характеризуючи підстави до цього шлюбу, писав: «Один из тех народолюбцев, которые мечтали свое народолюбие поставитъ на практическую почву, хотели быть народолюбцами не на словах, а на деле. Он, подобно другим, женился на крепачке; скинул с себя немецкую шкуру и пошел служить приказчиком к какому-то пану с целью жить среди самого народа, сблизиться с ним, влиять на него и быть ему полезным... Скоро Познанский и ему подобне народолюбцы увидели, что они поспешили скинуть с себя панскую и чиновничью шкуру. Начинается опять переряжение в немецкий костюм и забрасывание внешнего проявления народолюбия...» [7, с. 161].

Після одруження молодята оселились у Здохлів та зайнялися сільською працею. Євдокія не змінила способу життя, працювала на польових роботах, як і до заміжжя. Згодом Б. Познанський купив землю та почав зводити звичайну сільську хату. У цьому шлюбі народилося двоє дітей. Ще 1864 р. Борис Станіславович знову опинився у полі уваги поліції, а згодом потрапив під арешт. Ситуація ускладнилася тим, що за час його ув'язнення померла дружина, діти залишились без матері та тривалий час перебували без батька. Врешті-решт, Б. Познанського у адміністративному порядку вислали до Воронежської губернії, де він проживав у м. Павлівськ [9, с. 90–92].

Вже на Воронежчині, через тривалий проміжок часу після смерті Євдокії, Б. Познанський одружується вдруге на деякій Тетяні Степанівні (ким була ця жінка, її прізвище та походження нам не відомі). Очевидно, одруження відбулось у 1878 р., на що вказує радісний лист від Варвари Антонович, котра щиро вболівала за долю Бориса Станіславовича та його дітей: «Очень меня обрадовало ваше письмо, милый брат, наконец-то Вы встанете у пристани (йдеться про одруження – А. Н.). Бажаю вик довгый и розум добрый...несказанно рада за вас и детей ваших, многоуважаемой Татьяне Степановне попрошу Вас передать мой искренний привет и вместе с тем, попрошу заочно меня с

ней познакомиць, розкажіть їй обо мне, так як Ви знаєте, без преувеличення, хоть и назовите бабой-ягой, но с щирым сердцем, я тоже со своей стороны готова уважать ее, как женщину, которая взяла на себя такую трудную обязанность, как быть руководительницей сирот (ідеться про дітей Б. Познанського – *А. Н.*). Дай Бог їй выдержать строго работу, за которую взялась» [5, арк. 2].

Процес входження Б. Познанського до селянської спільноти тривав з 1860 р. по 1866 р. Через брак фактів та відповідних саморефлексій у автобіографічній прозі народолобця важко з'ясувати, чи мало одруження під собою виключно ідеологічну мотивацію, як про це писав у «Щоденнику» О. Кістяківський; наскільки воно сприяло бажаному зближенню з жителями Дударів; які труднощі поставали між подружжям, котре виступало носіями різних світоглядів, мало неспівставний між собою рівень інтелектуального та духовного розвитку. Втім, той же Олександр Федорович резюмував, що після приїзду з Павловська до Києва у 1880 р. Б. Познанський значно змінився, зовні відійшов від демонстрації народолобства днів юності: «Каков он (Б. Познанський – *А. Н.*) адвокат, служил ли он интересам разумаемых или народа, – не знаю. Думаю, что середина на половине. Но судя по его благоутробию, ланиты его лоснятся жиром, тело упитанного тельца сложилось в округленные формы, должно быть, ему живется недурно... Вот одна из метаморфоз» [7, с. 161].

Може здатися симптоматичним, що цю «естафету» підхопив близький друг та однодумець Бориса Станіславовича, Тадей Розеславович Рильський, «боярин» на весіллі з Євдокією. Як і Б. Познанський, він був вихідцем з польського шляхетського роду. Його перший шлюб з аристократкою-співвітчизницею, виявився, очевидно, наслідком юнацької закоханості. Напевне, про неї М. Поль писала у листі до Б. Познанського: «... на його (Т. Рильського – *А. Н.*) сердечному горизонті нова зоря зійшла... Красива дівочка, статна і висока... Ще й убрана по-нашому. Тільки в криноліні, але Рильський каже, що то не погано, їй все гарно» [9, с. 309]. Втім, шлюб тривав недовго – Тадей Розеславович залишився вдівцем.

Друге одруження робило Т. Рильського (за словами Д. Антоновича) «цілком демократичним» [1, с. 204]. У 1870 р. він оселився у батьківському маєтку Романівка, на той час обтяженому боргами. Народолобець вирішив зайнятися сільським господарством та перетворити його зі збиткового на рентабельне, почав вивчати на практиці тонкощі агрономії та економіки. Поряд з тим, він старався завоювати довіру селян: розмовляв з ними українською мовою, співав пісень, відвідував їхні свята. Врешті-решт – пішов під вінець із селянською дівчиною Меланкою Чорнухою. Весілля відбулось з дотриманням народних звичаїв, обрядів [14, с. 165].

Чим керувався Тадей Розеславович, ідеологічні чи почуттєві мотиви підштовхнули його до шлюбу? Відповідь на це питання залишається відкритою. Романівка була його спадковим маєтком, тож місцеві сприймали його однозначно, як «пана», їхню думку не могло похитнути одруження з Меланією: відчуття соціальної дистанції не могли зникнути так просто. Т. Рильський не шукав можливості жити у сільській хаті – до його послуг був батьківський будинок, родове гніздо. Він не займався селянською фізичною працею, його дружина також цілком віддалилася від такої роботи, почала виконувати роль господині маєтку. Народолобець не прагнув стати звичайним селянином, подібно до Б. Познанського [8, с. 201].

Його народолобна діяльність мала практичну користь, велася з позиції освіченої людини та відповідального землевласника: Тадей Розеславович клопотався про відновлення майнових прав селянства, пошуку документів, котрі їх підтверджують в архівних установах. Практичним наслідком цієї допомоги стала покупка селянами за вигідною ціною родючих чорноземів у сусіда-поміщика та закріплення за ними чиншових земель. Також він допоміг налагодити рентабельний продаж зерна без посередників, що дало змогу селянам отримувати прибутки. Водночас Т. Рильський дбав про освіту, навіть обладнав у своєму будинку приміщення для церковно-парафіяльного училища, власним коштом закупив підручники, викладав учням сам та долучив до педагогічної праці окремих представників місцевого дворянства [14, с. 165–166]. Не можна не сказати про його інтелектуальну діяльність, об'єктом якої було селянство, його звичаї, традиції, світоглядні характеристики [12; 13].

Шлюб із представницею народу взяв О. Михалевич, лікар-народолобець, активний учасник громадівського руху Наддніпрянщини. Він одружився з Катериною Григорівною Шевченко (однофамільницею поета), у тому числі й через ідеологічні міркування. Н. Бракер, авторка біографічної статті про Опанаса Івановича, котра знала його особисто, зазначала, що їхнє подружнє життя протікало у злагоді, попри те, що вони «різнилися характером і світоглядом» [2, с. 161].

Дружина мала прагматичний розум і господарський хист, що нерідко виручало сім'ю у скрутних обставинах, зокрема, під час повевірянь на сибірському засланні, котре діти та Катерина Григорівна відбували разом з Опанасом Івановичем. Н. Бракер пригадувала: «О. І. (Опанас Іванович – А. Н.) високо цінував свою «маму», що пильнувала «батька» нарівні з дітьми і раз, при якійсь маленькій сутичці з приводу його непрактичності, сказав мені: „А що ж ви думаете? Якби не вона, я був би пропав у Сибіру!“» [2, с. 161–162]. Вихідець із сім'ї сільського православного священика, своє дитинство О. Михалевич провів серед селян, тісно спілкуючись з ними, розумі-

ючи їх. Відтак, соціальний бар'єр між ним та майбутньою дружиною був достатньо умовний, розмитий. Знайомий із сільськими реаліями з середини народолюбець, очевидно, не перебував під впливом романтичних, значною мірою фантазійних уявлень про селянство, усвідомлював, на який крок зважився.

Тож серед народолюбних практик інтелігенції Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст. існували й такі, що потрапляють під категорію одиничного, суттєво різнилися від масових способів демонстрації ідеологічних переконань. Реакцію на них народолюбного загалу ми вже відстежували в рамках статті, присвяченої українським елементам в костюмі та побуті народолюбних інтелігентів [11, с. 85–86]. Певну риску під ставленням народолюбного загалу до нетипових вчинків окремих інтелігентів дозволяє накреслити пасаж із невеличких «Споминів про «Київську Громаду»» О. Михалевича. Опанас Іванович запитав у В. Антоновича, демократизм переконань якого був загальноновизнаним, чи не є найкращим підтвердженням власних ідеологічних поглядів шлюб із селянкою? Володимир Боніфатійович відповів, що такі шлюби є небажаними, оскільки потомство може виявитися психічно хворим у наслідок того, що інтелектуальний рівень батьків суттєво відрізняється. Свою розповідь він підкріпив маловідомим фактом з подружнього життя Б. Познанського: у того народилася розумово неповноцінна дитина від шлюбу із селянкою Євдокією Здохлій [6, арк. 3].

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що поняття неординарного вчинку, який вибивається з масових практик соціальної верстви чи групи – центральне поняття сучасної сімейної історії та історії приватного життя, що лягло в основу багатьох досліджень. Нерівні шлюби як одруження еліт із представниками нижчих станів неодноразово ставали предметами наукових студій, у тому числі й у контексті української історії ХІХ ст. Весілля із селянками представників народолюбної інтелігенції порівняно з іншими мезальясами має певну специфіку, що визначається народницьким світоглядом: значну роль у такому виборі шлюбного партнера відіграють ідеологічні установки.

Між ідеалістичним баченням селянства інтелігентами та справжнім селом була велика прірва, що зокрема демонструє перша спроба одружитися Б. Познанського, коли потенційна наречена та її батьки з недовірою та страхом поставилися до «пана». На жаль, відомі нам джерела мало оповідають про повсякденне життя таких подружжів, комунікативні та культурні труднощі, що неодмінно виникали між ними упродовж спільного життя. Але у ряді спогадів та мемуаристики зафіксоване ставлення інших представників народолюбної спільноти до таких шлюбів як до явища достатньо маргінального та небажаного. Аргументація щодо того, що вибір партнера у селянсько-

му середовищі невдалий могла коливатися від сумнівних «медичних» застережень про психічнохворих нащадків до наголошенні на великій культурній та ментальній різниці між освіченим середовищем та селом, що неодмінно зробить подружжя нещасливим.

Бібліографічні посилання

1. Антонович Д. Спогади / Д. Антонович // Син України: Володимир Бо-ніфатійович Антонович / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1997. – Т. 2. – С. 202–208.
2. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич (1848 – 1925) / Н. Бракер // За століт. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. М. Грушевського. – Кн. 6. – К., 1930. – С. 153–165.
3. Бужинський М. Листи В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського / М. Бужинський // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 99–108.
4. Скульчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття / С. Скульчик. – К., 2010.
5. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів та текстології. – Ф. 23, спр. 132.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадсько-го НАН України. Відділ рукописів. – Ф. X, спр. 5804.
7. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – Т. 2: 1880 – 1885. – К., 1995.
8. Лисенко О. Микола Лисенко / О. Лисенко. – М., 1960.
9. Міяковський В. Б. С. Познанський (Народник 60-х років) / В. Міяковський // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 72–93.
10. Нікітенко А. І. «Хутор Робінзон под Шаповаловкою» (до історії народолобних практик інтелігенції Наддніпрянщини у другій половині 1870-х рр.) / А. І. Нікітенко // Філософсько-гуманітарні читання : зб. наук. пр. / редкол. О. В. Добридень (відп. ред.). – Д., 2015. – С. 271–275.
11. Нікітенко А. І. Українські елементи в костюмі та інтер'єрі оселі народолобної інтелігенції Наддніпрянщини (60 – 70-ті рр. XIX ст.) / А. І. Нікітенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол. С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2010. – Вип. 12. – С. 78–86.
12. Рильський Ф. Р. К изучению украинского народного мировоззрения / Ф. Р. Рильский // КС. – 1890. – № 10. – С. 1–25.
13. Рильський Ф. Р. К изучению украинского народного мировоззрения (окончание) / Ф. Р. Рильский // КС. – № 11. – С. 195–232.
14. Світленко С. І. Діячі польського походження в українському національному русі пореформеної доби: українські хлопомани К. П. Михальчук, Б. С. Познанський і Т. Р. Рильський / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. : зб. наук. пр. – Д., 2007. – С. 159–168.
15. Світленко С. І. Особливості світоглядних цінностей української інтелігенції XIX – початку XX ст. / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. : зб. наук. пр. – Д., 2007. – С. 110–116.

Надійшла до редколегії 25.05.2015

УДК 94(477)«1902–1917»

Н. В. Семашко

*Піщанобридська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат
I-II ступенів*

**ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ
С. В. ПЕТЛЮРИ У 1902–1917 рр.**

Розглянуто суспільно-політичні погляди великого державника, ідеолога і провідника Української революції 1917 – 1920 рр. С. В. Петлюри. Проаналізовано погляди С. В. Петлюри на російський і європейський варіанти соціалізму, ставлення його до національних потреб українського народу, визначення їх причин та пошуку шляхів вирішення у 1902–1917 рр. Простежено поступову еволюцію суспільно-політичних поглядів С. В. Петлюри від соціалізму в бік національної домінанти.

Ключові слова: суспільно-політичні погляди, автономія, соціалізм.

Н. В. Семашко

*Песчанобродская специальная общеобразовательная школа-интернат
I-II ступеней*

**ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ
ВЗГЛЯДОВ С. В. ПЕТЛЮРЫ В 1902–1917 гг.**

Рассматриваются общественно-политические взгляды великого государственника, идеолога и руководителя Украинской революции 1917–1920 гг. С. В. Петлюры. Анализируются взгляды С. В. Петлюры на российский и европейский варианты социализма, его отношение к национальным, социально-экономическим, культурным проблемам украинского народа, определения их причин и поиска путей решения в 1902–1917 гг. Прослеживается постепенная эволюция общественно-политических взглядов С. В. Петлюры от социализма в сторону национальной доминанты.

Ключевые слова: общественно-политические взгляды, автономия, социализм.

N. V. Semashko

Pishchanobridska special boarding school I-II levels

**SPECIAL FEATURES OF SOCIO-POLITICAL VIEWS
OF S. V. PETLIURA IN THE YEARS 1902-1917**

The article examines the social and political views of the great statesman, and leader of the Ukrainian revolution 1917–1920. We analyze the views S. V. Petliura for Russian and European versions of socialism, his

attitude to national socio-economic and cultural problems of the Ukrainian people to their causes and search for solutions in 1902–1917. We see the gradual evolution of the socio-political views of S. Petliura from socialism toward to national dominant. And the author points out that S. Petliura professed European social-democratic doctrine, which significantly differed from the Russian pattern of socialism and declared national liberation non-people.

Special attention is paid to the so-called Moscow period in the life of S. Petliura, from 1912 to 1917. At the time move from socialist dogmas to the dominant of national worldview. In the article this work is indicated as decisive, because it shows the main principles of the ideological paradigm of S. Petliura. Among them: the desire to get the most positive results for the Ukrainian nation from any geopolitical events, even from the world war; in international policy – focus to the Entente, and the need to unite all Ukrainian lands into a single state.

Key words: Simon social and political convictions, autonomy, socialism.

Симон Васильович Петлюра був одним з головних ідеологів патхненників та провідників Української революції 1917–1920 рр. Його діяльність наклала значний відбиток на перебіг і характер національно-визвольних змагань. Вивчення суспільно-політичних поглядів С. В. Петлюри в 1902–1917 рр. сприятиме глибшому розумінню періоду наростання національного руху в Україні на початку ХХ ст., історії української суспільно-політичної думки вказаної доби, а також об'єктивній характеристиці видатного державника.

До питання суспільно-політичних поглядів С. Петлюри до початку визвольних змагань зверталися у своїх працях такі сучасні українські історики: В. Сергійчук [12], С. Литвин [7], В. Верстюк [3], Д. Миронюк [8], В. Солдатенко [13]. Статті Б. Андрусичина [1], А. Ткачука [14], О. Голобуцького [4] стосуються окремих аспектів цієї проблематики. Більшість істориків зосереджують свою увагу на етапах формування його світогляду, визначають вирішальні фактори у становленні особистості майбутнього будівничого української державності. Зокрема, В. Сергійчук [12], А. Ткачук [14], О. Голобуцький [4] підкреслюють у своїх працях важливість московського періоду життя С. Петлюри для формування його світоглядних позицій. Вони аналізують співвідношення соціального і національного компонента в його політичній концепції, констатуючи чітку еволюцію в бік останнього.

Важливим чинником у подальшому вивченні світогляду С. Петлюри є вихід у світ четвертого тому його праць, під редакцією В. Сергійчука. Перша частина цього збірника репрезентує матеріали 1902–1915 рр., переважна більшість яких введена до наукового обігу вперше. Значний масив документів вказаного періоду ілюструє погляди С. Петлюри на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток України початку ХХ ст. [9].

Однак, специфіка суспільно-політичних поглядів діяча у 1902–1917 рр. не ставала предметом окремого дослідження, потребує подальшого вивчення і уточнення. Завданнями статті є дослідження поглядів С. Петлюри на російський і європейський варіанти соціалізму, ставлення його до національних, соціально-економічних, культурних проблем українського народу, визначення їх причин та пошуку шляхів вирішення у 1902 – 1917 рр.

Творча спадщина С. Петлюри демонструє багатовекторність його суспільних інтересів ще в молодому віці. Суспільні процеси в Російській імперії аналізувалися С. Петлюрою в його ранніх публікаціях через призму соціалістичних поглядів. Так, оцінюючи життя і діяльність акторів українського театру, він писав: «Закони розвитку громадянського скрізь однакові; скрізь вони викопують глибоку прірву поміж класом пролетарів, робітників і класом заможних дуків, капіталістів. Доки існує гніт українського капіталу над українським робітником, доти робітник буде шукати порятунку од цього гніту в організації, в товариській обороні своїх прав» [11, с. 76]. Закликаючи українських акторів до об'єднання у професійні спілки, С. Петлюра наголошував: «Сила робітників в спільній обороні своїх прав перед нападами капіталістів. Так само і сила українських акторів, коли вони хотять вибитись з того злиденного становища, в якому зараз бідують, тільки в організації – в цьому могутньому засобі, до якого звертаються робітники на цілому світі в своїй боротьбі з капіталом» [11, с. 81]. Після виходу цієї статті Микола Садовський навіть назвав С. Петлюру «новим українським Марксом» [9, с. 108].

Із класових позицій С. Петлюра оцінював і твори художньої літератури. Відгукувався схвально, якщо вони були соціально детерміновані з його точки зору, як «Червоний сміх» Леоніда Андрєєва [9, с. 45–46]. І навпаки, критикував, як п'єсу В. Винниченка «Щаблі життя», що не вирішувала, на думку С. Петлюри, важливих соціальних завдань [10, с. 70].

Особливо виразно відбивалася соціал-демократична спрямованість світогляду С. Петлюри у статтях, присвячених соціально-економічним проблемам Російської імперії. Зокрема, щодо спроб вирішення урядом проблем робітництва у 1906 р. він писав: «Бюрократія не хоче бачити своїх помилок, не хоче признатись в нездатності піти назустріч життю. Вона складає комісію із фабрикантів і урядовців з різних «заинтересованных ведомствъ» і каже їм: міркуйте над долею робочого люду, складайте закони, що зітруть гострість конфліктів праці з капіталом, робітників з фабрикантами та промисловцями» [9, с. 63].

С. Петлюра констатував небажання влади сприймати і вирішувати проблеми робітництва: «Покликати в цю комісію самих робітни-

ків, представників робітничих професійних організацій, як найбільш заінтересованих в справі робітничого законодавства, вона не хоче, як ніколи не хотіла слухати безпосереднього живого, наболілого крику народних мас» [9, с. 63]. Багато інших творів С. Петлюри на початку ХХ ст. просякнуті соціалістичною ідеологією, за що О. Голобуцький називав світогляд С. Петлюри періоду 1902–1912 рр. ортодоксальним [4, с. 11].

Як відомо, ідеологія діяча відбиває ідеологію епохи. Український рух початку ХХ ст. був складним, суперечливим, багатовекторним та багатокомпонентним явищем. В. Верстюк зазначав, що український рух перебував під впливом народницької і марксистської ідеології, мав складні відносини з російськими політичними партіями [3, с. 56]. І. Лисяк-Рудницький, характеризуючи молодого громадського діяча того часу, писав: «В їхньому мисленні утворювалася неперетравлена мішанина формул спрощеного марксизму з наївно-романтичним патріотизмом. На політичну сцену виходить юнак з «Комуністичним маніфестом» в одній кишені і «Кобзарем» у другій» [6, с. 97]. Не був винятком і С. Петлюра. Він уособлював погляди українського соціал-демократа, що спирався на західноєвропейські соціалістичні доктрини і знаходився у гострому конфлікті з російськими соціал-демократами. С. Петлюра того часу був яскравим виявом духу епохи. Він категорично відкидав централізаторську партійну позицію РСДРП, гостро критикував її за непоступливість у національному питанні, послідовно відстоюючи позицію щодо автономії України. Знаковою в цьому контексті називав В. Сергійчук статтю С. Петлюри «Автономія України в світлі соціал-демократичної критики» [12, с. 27], в якій гостро засуджувалася позиція російських соціал-демократів, що виступили проти відродження української державності [11, с. 17–21].

В іншій своїй роботі, присвяченій черговому з'їзду УСДРП, на якому розглядалося питання з'єднання УСДРП з РСДРП, С. Петлюра ставив у приклад РСДРП досвід австрійської соціал-демократії, яка у своїй організаційній побудові керувалася національним принципом: «Як сповіщалося свого часу в „Товарище“, ц. к. рос. с.-д. боїться відступити від своїх організаційних принципів через те, що це могло б вплинути деструктивним чином на цілу партію, організаційно ослабити її і відбитись негативно на чистоті світогляду членів партії, прищепивши їм певні елементи буржуазності та націоналізму. Такий страх не має, звичайно, ніякого ґрунту під собою, бо тоді б довелось виключити із рядів соціал-демократії таку велику і міцну соціал-демократичну організацію, як австрійська соціал-демократія, де принцип національних організацій покладено в основу будівлі цілої робітничої партії і, як кажуть факти, не тільки не шкодить розвиткові і збільшенню сили та впливові партії, а, навпаки, допомагає

справі робітничого руху і класової боротьби в австрійській державі» [11, с. 104]. С. Петлюра чітко декларував свою прихильність європейському варіанту соціалізму, де марксистські ідеї і вирішення національного питання вдало поєднувалися, про що свідчать праці К. Каутського, на які неодноразово посилався діяч у своїх роботах [11, с. 65, 208].

С. Петлюра вступав у гостру полеміку з російськими соціал-демократами, відстоюючи пріоритет національних прав українського народу. Він категорично не сприймав варіанти розв'язання національного питання, які, нібито, пропонувала РСДРП, при цьому зазначаючи: «Поки програма Рос. соц. дем. роб. партії по національному питанню обмежується загальними фразами, не можна вважати її за найвірніший зразок розв'язання національного питання. Доти, доки органи крайових самоуправ не будуть мати таких прав, яких домагається для українського сейму українська соціал-демократія, доти економічної форми національного гніту, як показує досвід Західної Європи, не може бути знищено і доти, значить, такі країни, як Україна, будуть підлягати економічному визиску з боку центрального уряду держави» [9, с. 92]. Нездатна російська соціал-демократія вирішити у своїй національній програмі навіть культурно-освітні проблеми поневоєних націй, наголошував далі С. Петлюра: «Очевидячки, що коли здійсниться національна програма російських соціал-демократів, пригнічені нації не тільки не можуть впорядкувати свого економічного життя по власній уподобі, але ще в культурно-просвітніх потребах будуть терпіти різні перешкоди та гальма» [9, с. 93].

Як бачимо, ранній С. Петлюра – соціаліст із яскраво вираженим національним характером, поборник прав і свобод українського народу. Соціалістична риторика, яка присутня в багатьох його ранніх творах, не домінує над питаннями національного розвитку українців. Як слушно зауважив В. Сергійчук: «У вирі першої російської революції Симон Петлюра цілком свідомо віддався боротьбі за відродження українства через соціалізм» [12, с. 33]. На сторінках його публікацій фігурують питання визволення українців з національного гніту, надання Україні статусу автономії.

Ще в досить молодому віці С. Петлюра демонстрував глибоке розуміння серйозних проблем українців, але щиро вірив у творчі сили свого народу. У листі до М. Сумцова він зазначав, що пасивність українців у громадсько-політичному житті обумовлена чинниками об'єктивного характеру, зокрема антидемократичною політикою російського уряду. С. Петлюра писав: «На мою думку, справа з інертністю українських мас стоїть не так вже й кепсько, щоб вони відзначались в цьому від інших. Об'єктивно цей нахил, поскільки про нього можна говорити як про щось одрізняюче, видатне і характерне, утво-

рився завдяки цілому комплексу обставин, серед яких урядова денационалізаторська політика займає, звичайно, перше місце» [9, с. 99].

Не поділяв С. Петлюра досить поширену, хоча актуальну й нині, точку зору про відсутність порозуміння серед українства, вважаючи, що має місце не ворожнеча, а панування значної кількості ідей в суспільстві, що є важливим рушієм національного розвитку. Зокрема, він зазначав: «Замурзану і шаблону тезу: де зібралось двоє українців – там вже розбрат і партійна незгода, можна прикласти до кожного народу. Коли під «неприятню» розуміти незгоду в думках, навіть боротьбу за перемогу цих думок, то пошли доле, щоб такої боротьби у нас було побільше! Бо тільки тоді буде жива акція і не буде апатії, інерції і життя в закутках, не буде «моєї хати з краю»... Недаром французи кажуть, що з боротьби думок бризкає істина» [9, с. 99]. Щиро переймаючись низьким рівнем національної самосвідомості українського народу, значними вадами культурного розвитку, С. Петлюра вірив у подолання цих ганебних явищ, вважаючи їх тимчасовими: «Я певен, що кожен свідомий українець болюче відчуває власну національну безсильність, знаю, вірю – що тимчасову – дець в глибині душі» [9, с. 100].

С. Петлюра приділяв значну увагу у своїх статтях питанням економічного розвитку України. Вирішення економічних проблем він пов'язував з автономією, що стала невід'ємним постулатом його політичної доктрини. Ще в 1902 р., тобто на початку своєї громадсько-політичної діяльності, проаналізувавши соціально-економічне становище лише однієї Полтавської губернії, він доводив відверто колоніальний характер економіки України. Наприклад, він дослідив, що в 1899 р. Полтавська губернія віддала російському урядові вдвічі більше коштів, ніж отримала на свої потреби назад [11, с. 15]. А через чотири роки С. Петлюра вже сміливо заявляв у відповіді українофобу Лукашевичу, що Україна відіграє для Росії в ту саму роль, що й Індія для Англії. Фінансова політика російського уряду нещадно витягала всі «платежні» соки з українських губерній, не повертаючи їм назад часто-густо й половини того, що вони віддавали «центрові» тому, для покращення ситуації, того «паліативного пластиря», який рекомендується Лукашевичем у формі «местного самоуправления», – не досить [11, с. 20]. С. Петлюра аргументовано доводив необхідність надання Україні широкої політичної автономії, яка б забезпечувала економічні, культурні й національні інтереси українців, автономії з законодавчими і виконавчими функціями [11, с. 20].

На думку С. Петлюри, економічна тематика мала превалювати на сторінках української преси. Аналізуючи тогочасні українські засоби масової інформації, С. Петлюра стверджував, що вони абсолют-

но не висвітлювали господарське життя України, особливості розвитку промисловості, сільського господарства, становища робітників і селян, торгівлю, транспорт, податкову систему тощо [11, с. 108]. Та найголовніше завдання, яке ставив С. Петлюра для української преси – це активне пропагування і наповнення конкретним змістом питання автономії, що мало б своїм наслідком зростання національної свідомості широких верств українського суспільства. С. Петлюра вважав, що увага української преси мала бути зосереджена на діяльності українських політичних партій і громадських організацій, характеристиці їх програмових положень, оцінці пропонованих ними шляхів розв'язання нагальних проблем українства та аргументації потреби автономії [11, с. 109].

С. Петлюра вимагав наукового обґрунтування доцільності автономії, її економічних і юридичних підстав від щойно створеного Українського Наукового Товариства. Докоряючи М. Грушевському за ігнорування досліджень економічних відносин, С. Петлюра наголошував: «Не треба забувати того, що наші національно-політичні домагання, напр. автономії України, в значній мірі мають свою базу в економічних потребах української території» [11, с. 115].

Головною метою українського національного руху є досягнення політичної автономії – лейтмотив творів С. Петлюри у 1902–1917 рр. Саме з автономією він пов'язував політичне майбуття української нації в цей період свого життя, що відповідало програмовим положенням УСДРП і настроям українського суспільства.

Але, вже з 1912 р., з початку роботи С. Петлюри в московському виданні «Украинская жизнь», відбувалася поступова трансформація його суспільно-політичних поглядів [3, с. 57]. Класовий підхід усе частіше поступався національному, але подолання федералізму-автономізму на даному етапі ще не спостерігалось.

Цікавою є праця С. Петлюри «Війна і українці» [11, с. 184–187]. У цій статті він асоціював політичне майбутнє України виключно з автономією у складі Росії, що стало б можливим унаслідок конституційних перетворень імперії після переможного закінчення війни. Очевидно, що підтримка Росії у війні продиктована, аж ніяк не «ортодоксальним російським патріотизмом», за який ще у 1903 р. С. Петлюра критикував Короленка у своїй праці «Товариство дослідників Кубанщини» [9, с. 35]. Скоріше за все, мало місце намагання діяча в такий спосіб захистити інтереси українців. Імовірно, С. Петлюра прагнув, по-перше, заявити про український народ як учасника Першої світової війни. Згодом, міністр уряду УНР О. Шульгін писав про цей документ, що це був перший вияв участі України в закордонній політиці, у той час як такої держави ще не існувало [15, с. 172]. По-друге, С. Петлюра цим маніфестом, заперечуючи звинувачення українців в сепара-

тизмі, спробував захистити український національний рух від репресій царського режиму. І, по-третє, він сподівався, що за участь українців у війні, російський уряд піде на поступки українському народу у вирішенні національного питання [11, с. 187].

Ця праця є дуже цінною ще й тому, що ілюструє ряд важливих компонентів світоглядної парадигми С. Петлюри в 1914 р., які фактично не зазнають змін протягом усього його життя, а саме – прагнення отримати максимально позитивні результати для української нації від будь-яких геополітичних подій, навіть світової війни; у зовнішній політиці – орієнтація на країни Антанти та необхідність об'єднання усіх українських земель в одну державу [11, с. 187]. На цих позиціях С. Петлюра залишався до кінця свого життя.

Через рік після виходу статті «Війна і українці», в 1915 р. С. Петлюра висловив глибоке розчарування діями російської влади стосовно українського народу у праці «Рік мовчання» [10, с. 312–315]. Його сподівання на поступки Російської імперії українцям у національному питанні не справдилися. Навпаки, С. Петлюра констатував абсолютне необґрунтоване переслідування царським режимом українських періодичних видань, театру, кіно [10, с. 312]. Він вимагав від російського уряду припинити репресії, застосовані до українського руху, стверджуючи, що українці мають право на повагу до своїх національних прав, оскільки свої громадянські обов'язки перед Російською державою вони виконують в повній мірі [10, с. 313]. Реакційні заходи царату, незважаючи на задекларовану С. Петлюрою лояльність до влади, стимулювали зміни у світогляді діяча, сприяли утвердженню національної домінанти.

Великий вплив на формування світоглядних засад С. Петлюри справила творчість І. Франка. Цінності виключно національного характеру наповнюють твір С. Петлюри «І. Франко – поет національної честі» [11, с. 160–179]. Аналізуючи суспільно-політичну концепцію великого поета, а саме таким його вважав С. Петлюра, він увів поняття «національної честі» – незгасаючий дороговказ на шляху національного розвитку. С. Петлюра зазначав: «В ці дні, до речі буде нагадати про почуття національної честі, яке мусить бути дорогим для нації, так, як кожній людині дороге почуття особистої честі, особистої гідності» [11, с. 174].

Найстрашнішим лихом, найбільшим ворогом українського народу С. Петлюра, як і І. Франко, вважав його рабську свідомість, саме на це негативне явище мають бути спрямовані зусилля свідомого українства, бо в іншому випадку будь-яка подвижницька діяльність зазнає поразки. Пророчими, по відношенню до майбутньої державотворчої діяльності С. Петлюри, у вир якої він полине через чотири роки після виходу статті, можна вважати такі його слова: «Можна жалувати раба

і співчувати йому; можна пояснити риси рабської психології в пізніших вільних поколіннях, але жити з ними, але завжди бути серед них і разом з ними йти до спільної мети – неможливо» [11, с. 170].

С. Петлюра всебічно аналізував духовний стан українства, його розвиток. Констатації, виявлення причин і наслідків, визначенню способів подолання, гострій критиці таких явищ, як низька національна самосвідомість українців, зрадництво вітчизняних еліт, відсутність патріотизму, духовний нігілізм присвячена значна кількість робіт С. Петлюри. Він дійшов висновку, що ці явища мають глибоке історичне коріння. Початок їх український діяч пов'язує із часами гетьманування І. Брюховецького, що за «„ласощі” та за московські подарунки продавав свою Україну, зневажав її честь і інтереси свого народу» [9, с. 53]. Зі статті С. Петлюри «Про малоросів» випливає, що до тяжкого національного становища, в якому опинилася Україна на початку ХХ ст., призвела діяльність самих українців – «запроданців» [9, с. 53–54], за якими слідували наступні денационалізовані покоління «малоросів» [9, с. 56].

Таким чином, суспільно-політичні погляди С. Петлюри у 1902–1915 рр. базувалися на європейській соціал-демократичній ідеології, яка декларувала національне визволення недержавних народів. Центральним пунктом його політичної концепції було досягнення Україною автономії у складі федеративної Росії. Всі зусилля українського суспільства мали бути спрямовані на реалізацію цієї мети. Значною перешкодою на шляху до автономії, на думку С. Петлюри, була низька національна самосвідомість самих українців, обумовлена тривалою денационалізаторською політикою російського уряду. Починаючи з 1912 р., прагнення вирішення національного питання набуло особливої ваги і зайняло важливе місце у системі суспільно-політичних поглядів С. Петлюри. Жорстокі реакційні заходи Російської імперії в умовах Першої світової війни, вплив творчості І. Франка сприяли утвердженню всеукраїнських національних інтересів у світоглядній парадигмі С. Петлюри.

Бібліографічні посилання

1. *Андрусин Б.* Соціально-економічні погляди Симона Петлюри / Б. Андрусин // *Історія в школах України.* – 2000. – № 2. – С. 42–47.
2. *Барабан Л.* Симон Петлюра: початок театрально-критичної діяльності / Л. Барабан // *У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996 : зб. пам'яті Симона Петлюри.* – К., 1997. – С. 150–157.
3. *Верстюк В.* Симон Петлюра і Директорія / В. Верстюк // *Сучасність.* – 1997. – № 6. – С. 55–64.
4. *Голобуцький О.* Шлях до звитяги: Формування політичного світогляду С. Петлюри на тлі політичних подій в Російській Україні поч. ХХ століття /

- О. Голобуцький // Симон Петлюра та українська національна революція : зб. пр. Другого конкурсу петлюрознавців в Україні. – К., 1995. – С. 13–50.
5. *Завадовський А.* Національне питання в публіцистиці С. Петлюри 1906–1907 рр. / А. Завадовський // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань : зб. наук. пр. – Фастів, 1999. – С. 53 – 61.
6. *Лисяк-Рудницький І.* Між історією і політикою / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен, 1973.
7. *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана / С. Литвин. – К., 2001.
8. *Миронюк Д. І.* Симон Петлюра – редактор «Української життя» / Д. І. Миронюк. – К.; Вінніпег, 2004.
9. *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи : у 4 т. / С. Петлюра. – К., 2006. – Т. IV.
10. *Петлюра С.* Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Н.-Й., 1979. – Т. 2.
11. *Петлюра С.* Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Н.-Й., 1956.
12. *Сергійчук В.* Симон Петлюра / В. Сергійчук. – К., 2004.
13. *Солдатенко В.* Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В. Солдатенко. – К., 2007.
14. *Ткачук А.* Симон Петлюра: (Політичний портрет) / А. Ткачук // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 60 – 70.
15. *Шульгин О.* Симон Петлюра та українська закордонна політика / О. Шульгин // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926). – К., 1992. – С. 172–177.

Надійшла до редколегії 20.07.2015

УДК 94 (477.63) (092)«1917»

В. Я. Яценко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ О. І. ЧЕМЕРИССЬКОГО В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ МІСЬКІЙ ДУМІ ВОСЕНИ 1917 р.

Розглянуто та проаналізовано діяльність О. І. Чемерисського в Катеринославській міській думі восени 1917 р. у контексті його політичної біографії. Показано ідейну еволюцію, яка привела його від Бунду до РКП(б).

Ключові слова: О. І. Чемерисський, Бунд, революція, Катеринослав, міська дума, гласний.

© В. Я. Яценко, 2015

В. Я. Яценко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ А. И. ЧЕМЕРИССКОГО
В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЕ ОСЕНЬЮ 1917 Г.**

Рассмотрена и проанализирована деятельность А. И. Черемисского в Екатеринославской городской думе осенью 1917 г. в контексте его политической биографии. Показана идейная эволюция, приведшая его от Бунда к РКП(б).

Ключевые слова: А. И. Черемисский, Бунд, революция, Екатеринослав, городская дума, гласный.

V. Y. Yatsenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**A. I. CHEREMISSKY'S ACTIVITY IN THE MUNICIPAL DUMA
OF EKATERINOSLAV IN THE AUTUMN OF 1917**

Alexander Pich Chemerissky (1880–1942) – the participant of the Jewish revolutionary movement in Russia, the public figure, the publicist. His activity in the municipal duma of Ekaterinoslav in the autumn of 1917 did not still become the object of special research.

A. I. Chemerissky was born in 1880 in the city Bar of Podolsk province. In 1898–1901, 1904–1919 – a member of Bund. One of the organizers of the Jewish independent workers' party (1901 – 1903). The active participant of revolution 1905–1907. Till 1917 was arrested repeatedly, lived in exile. In 1917–1919 – a member of Central Committee Bund. In August, 1917 he was selected to the member of the municipal duma of Ekaterinoslav. He worked actively in the council in September – November, 1917. As the representative of the block of Mensheviks and Bund acted no less than ten times at sessions on various topics (about mutiny of Kornilov, labour exchange, workers' and employees' of the Belgian tram demands, inclusion of Ekaterinoslavsky province in structure of Ukraine, committee on struggle against anarchy, creation of school committee, events in Petrograd in the end of October, etc.). Took of a principle class position, defended interests of proletariat, supported revolution gains. The evolution of his sights, which have led from Bund to RCP (b) was observed. In 1919 A. I. Chemerissky – one of organizers of Komfarband. In 1920 he became a member of RCP (b). In 1920th years – the secretary of the Central bureau of the Jewish section, was the supporter of assimilation of Jews, opposed the provision of a territorial autonomy for them. In 1934 he was excluded from members UCP (b), he was arrested and for three years banished to Kazakhstan. In 1939 he was arrested again. In 1941 he was condemned to 10 years of camps. He died on 17th February, 1942.

Key words: A. I. Chemerissky, Bund, revolution, Ekaterinoslav, a municipal duma, public.

Серед діячів, які активно виявляли себе в подіях суспільно-політичного життя Катеринослава восени 1917 р., обділеною увагою дослідників виявилася людина з досить цікавою політичною біографією. Мова йде про учасника єврейського революційного руху в Росії, громадського діяча, публіциста Олександра Ілліча Чемерисського, на той час члена ЦК Бунду, а також гласного Катеринославської міської думи. Однак про останній факт, як і про діяльність О. І. Чемерисського в названий час у Катеринославі виявити відомості в науковій та популярній літературі не вдалося.

Публікації про О. І. Чемерисського представлені майже виключно статтями в різних енциклопедичних, переважно єврейських, виданнях [1; 10–13]. Інформація про нього є в монографії Г. В. Костирченка «Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм», статті Е.-М. Столберг «Биробиджан: несбывшаяся мечта об еврейской родине» та деяких інших працях [2; 4; 5; 8; 9]. Є згадки про О. І. Чемерисського в катеринославській пресі 1917 р. [6]. Але ніде не йдеться і навіть не згадується про його діяльність у міській думі Катеринослава восени 1917 р.

Висвітлення даного питання дозволить розкрити означену сторінку політичної біографії О. І. Чемерисського, а також на персоналістичному рівні повніше і глибше зрозуміти, що відбувалося в губернському центрі в досить непростий період його історії, коли за якихось три-чотири місяці двічі змінювалася влада в місті та регіоні. Усе це, власне, становить мету даної статті.

Слід зазначити, що відомості з означеної теми містяться в «Журналі зібрань Катеринославської міської думи» за серпень–грудень 1917 р., які зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області і є найціннішим джерелом з названої діяльності О. І. Чемерисського [3].

Сам же О. І. Чемерисський (справжнє ім'я – Соломон) народився 1880 (або 1879) р. у м. Бар Подільської губернії (зараз це Вінницька область). У середині 1890-х рр. він переїхав до Мінська, де працював фотографом. 1898 р. став членом Бунду і активно відтворював партійну організацію, послаблену арештами, що відбулися напередодні. 1899 р. заарештований і відправлений до Москви. Під впливом начальника московського охоронного відділення С. В. Зубатова став прихильником його ідей, які ще дістали назву «поліцейського соціалізму». Згідно з ними пропагувалася теорія «народного царизму» і незалежності професійних (економічних) вимог трудівників від політичних, створювалися проурядові робітничі організації, контролювані поліцейськими урядовцями. Після звільнення 1900 р. О. І. Чемерисський повернувся до Мінська і став активно пропагувати ці ідеї. У липні 1901 р. у Мінську він разом з групою колишніх членів Бунду

М. Вільбушевич (Маня Шохат), Ю. Воліним, Г. Шахновичем став засновником Єврейської незалежної робітничої партії. У маніфесті цієї організації проголошувалося, що партія не переслідує політичні цілі, а прагне лише підняти економічний і культурний рівень єврейського пролетаріату шляхом розвитку легальних профспілок, робітничих фондів і мережі клубів під гаслом «хліба і знань» [4]. О. І. Чемерисський активно працював у новоствореній партії. У 1902 р. він приїхав до Вільна з метою створити місцеву партійну організацію. 6 червня 1903 р. на з'їзді ЄНРП у Мінську було ухвалено про розпуск партії. Спричинив до цього також і Кишинівський єврейський погром квітня цього ж року.

1904 р. О. І. Чемерисський повернувся до Бунду, жив у Лодзі, де 1905 – 1907 рр. був членом місцевого партійного комітету. У Лодзі він брав активну участь у страйках травня–червня 1905 р. та повстанні робітників 22–24 липня цього ж року. 1907 р. його заарештували і заслали до Сибіру, де він перебував до 1910 р. О. І. Чемерисський був учасником двох конференцій Бунду (восьмої у Львові 1910 р. та дев'ятої у Відні 1912 р.). У 1911 р. він був представником єврейських робітників Лодзі на Всеросійському з'їзді ремісників і робітників у Петербурзі. Цього ж року його на короткий час заарештовують. У ці роки О. І. Чемерисський у періодичних виданнях Бунду публікує велику кількість статей, присвячених питанням партійного життя. З початком Першої світової війни він виїхав за кордон, жив у Відні, Женеві. У 1915 р. нелегально повернувся до Росії для ведення революційної антивоєнної пропаганди, був заарештований і засланий. Звільнила його Лютнева революція 1917 р. [4; 5; 10–13].

1917 р. О. І. Чемерисський став представником ЦК Бунду в Києві, співробітником партійного органу «Фольксцайтунг». Улітку цього ж року він працює і в Катеринославі. На засіданні президії Катеринославського губернського виконавчого комітету громадських організацій 20 липня його обирають до складу комісії з організації революційної влади [6, с. 4]. Під час муніципальних виборів 13 серпня О. І. Чемерисський обраний гласним міської думи Катеринослава за списком № 7 («Блок об'єднаних соціал-демократичних організацій»), який складала меншовики (РСДРП(о)), бундівці, польські і латиські соціал-демократи. Із 14 гласних, обраних за цим списком, чотири були бундівцями. Усього до міського самоврядування Катеринослава обрали 113 гласних. Найбільше (24 місця гласних) отримав список № 12 («Блок партії соціалістів-революціонерів і Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії»). 22 місця гласних дісталось списку № 4 («Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)»). Список № 17 («Блок єврейських національних партій») нараховував 19 місць гласних. Наступним за кількістю отриманих

місць був уже названий список № 7. Завершував п'ятірку лідерів список № 10 («Партія народної свободи, демократична прогресивна група, союз матерів і господарок»), який налічував 9 місць гласних. Усього в муніципальних виборчих перегонах змагалися 24 виборчих списки.

Свою роботу новообрана міська дума почала 24 серпня 1917 р. Усього до кінця грудня цього року (за старим стилем), до взяття влади в місті більшовиками, відбулося 48 засідань міського самоврядування. О. І. Чемерисський був присутнім на 27 з них, а саме – 2, 3, 7, 13, 15, 18, 25, 28, 29, 30 вересня, 2, 12, 14, 16, 19, 20, 23, 24, 26, 27, 30, 31 жовтня та 1, 2, 23, 25, 28 листопада. Пропустив він перші три засідання 24, 26 і 27 серпня, шість засідань у листопаді (3, 6, 7, 16, 17, 18 листопада) та всі засідання у грудні (4, 5, 7, 9, 11, 13, 14, 18, 20, 21, 23, 28 грудня). У названі дні листопада і грудня О. І. Чемерисський імовірно був відсутній у Катеринославі. Проте за час своєї присутності він активно виявив себе в роботі міського самоврядування.

О. І. Чемерисський десять разів виступав доповідачем з різних питань порядку денного роботи думи від фракції Бунду або блоку меншовиків та бундівців. Уперше це сталося 2 вересня, коли обговорювалося питання про поточні події, пов'язані з контрреволюційним виступом генерала Корнілова. Доповідач заявив, що саме пролетаріат своєю діяльністю забезпечує загальнонаціональні інтереси, припинення війни, досягнення миру без анексій та контрибуцій, запобігання економічної кризи. У той час буржуазія прагне іншого, її наміри отримання більших прибутків і збереження свого панівного становища протистоять загальнонародним інтересам. Тому вона перешкоджає революції і тим створює ґрунт для появи Корнілова. Вирозниками її інтересів фактично стали кадети, які не спромоглися посправжньому засудити корніловський виступ. Доповідач різко критикував представників цієї партії, прямо запитуючи гласних-кадетів: вони залишаються у своїй партії чи ні, вони за чи проти революції. І додавав, що двох відповідей тут бути не може, оскільки середини немає. Подібні заяви О. І. Чемерисського викликали жваву реакцію серед присутніх. Насамкінець доповідач запропонував думі вимагати від ЦВК рад робітничих і солдатських депутатів скликання з'їзду революційної демократії, який створив би відповідальний авторитетний революційний уряд, який би, у свою чергу, у призначений час скликав Установчі збори, які б дали країні мир. Для Корнілова та його поплічників дума повинна вимагати заслуженої кари [3, арк. 24–26].

Усі ці положення прозвучали в резолюції з даного питання, запропонованої меншовиками та Бундом. Окрім того в резолюції всі революційно-демократичні сили закликалися згуртуватися для придушення контрреволюції на місцях та всебічної підтримки Тимчасового уряду в його боротьбі з контрреволюційним заголом [3, арк. 45

зв. – 46 зв.]. З означеного питання двічі голосувалися п'ять резолюцій (від єврейської фракції, народних соціалістів, есерів та ОЄСРП, більшовиків та меншовиків і бундівців). Жодна з цих резолюцій більшості не отримала [3, арк. 46 зв. – 47 зв.]. Проте на засіданні думи 3 вересня, коли більшовики від голосування утрималися, а есери та ОЄСРП підтримали резолюцію меншовиків та бундівців, остання отримала абсолютну більшість голосів [3, арк. 51]. Також голосувалися тексти відозви до населення від міської думи з приводу корніловського заколоту, запропоновані О. І. Чемерисським від меншовиків та Бунду і міським головою есером В. І. Осиповим. Більшість гласних підтримала текст відозви міського голови [3, арк. 50 зв.].

7 вересня О. І. Чемерисський виступив при обговоренні доповіді міської управи про обрання комісій думи. Він зразу заявив, що це питання практично важливе, оскільки в думі йде реальна боротьба за певні класові інтереси і важливо, хто буде обраний до складу комісій, чий політичні інтереси він представлятиме. О. І. Чемерисський, поділивши гласних думи на «лівий» та «правий» інтернаціонал, досить різко виступив проти гласних, представників правих партій, зачепивши декого з них персонально (Д. І. Шморгонера з єврейської фракції). Це призвело до конфлікту між гласними, який довелося ладнати [3, арк. 60 – 60 зв.].

На засіданні думи 25 вересня О. І. Чемерисського обрали членом комісії соціальної допомоги [3, арк. 115 зв.], а 30 вересня – до робочої комісії [3, арк. 151]. Ще раніше, 18 вересня, від міської думи він був обраний до Губернського виконавчого комітету громадських організацій [3, арк. 103 зв. – 104].

Двічі (7 і 13 вересня) дума розглядала питання про обрання кандидатів на Демократичну нараду в Петрограді. Під час першого розгляду пропонувалася й кандидатура О. І. Чемерисського, але остаточно були обрані інші гласні. Із цього питання 13 вересня О. І. Чемерисський запропонував думі на цю нараду від міського самоврядування посылати не тільки гласних, а й інших громадян міста. Проте його пропозиція була відхилена [3, арк. 62, 80 – 80 зв.].

13 вересня О. І. Чемерисський виступив при обговоренні доповіді міської управи щодо вимог, висунутих робітниками і службовцями Бельгійського трамваю. Він визнав складні умови, в яких у зв'язку з подорожчанням життя опинилися працівники цього підприємства. Але дума, яка повинна підтримувати революційний порядок у місті, не може допустити страйку. О. І. Чемерисський підтримав 4-й пункт резолюції, в якому міська управа уповноважувалася думою у крайньому випадку під час нового конфлікту між працівниками і правлінням Бельгійського трамваю перебрати на себе експлуатацію підприємства і задовольнити працюючих [3, арк. 77 зв. – 78, 80].

30 вересня О. І. Чемерисський виступив під час обговорення доповіді міської управи про організацію біржі праці, важливого питання для забезпечення інтересів робітників. Він підтримав ідею створення бірж праці на паритетних засадах між робітниками та підприємцями, але заперечив поширення такого принципу на соціальну сферу (страхування, бібліотеки, ідальні та ін.). Доповідач категорично відкинув ідею будь-яких національних секцій чи підвідділів на біржі праці, бо це за певних обставин призвело б до розпалювання національної ворожнечі між робітниками. Питання ж про роботу єврейських робітників у суботу біржа праці врегулює, пристосовуючись до запитів життя [3, арк. 147 – 148].

12 жовтня О. І. Чемерисський двічі виступав з невеликими репліками з питання про встановлення тарифу за проїзд у трамваї [3, арк. 174 зв. – 175 зв.]. У цей же день дума розглядала питання, ініційоване фракцією УСДРП, про включення Катеринославської губернії до території України. Серед тих, хто виступив, був і О. І. Чемерисський. Він заявив, що вітає прагнення української демократії створити автономію, за якої дістали б розвиток усі національності, що проживають в Україні. Але винесене для розгляду питання необхідно вирішити шляхом плебісциту серед населення [3, арк. 188 зв. – 189]. Такою була позиція більшості доповідачів від інших фракцій. Запропонована українськими соціал-демократами резолюція із цього питання більшістю гласних була відхилена. Не дістали більшості резолюції інших фракцій, які голосувалися 14 жовтня [3, арк. 193 – 193 зв., 194]. Так безрезультатно закінчилося обговорення цього питання.

14 жовтня О. І. Чемерисський знову виступав, коли обговорювалася телеграма міністра внутрішніх справ Нікітіна про погіршення внутрішнього становища країни. За телеграмою пропонувалося створювати на місцях комітети по боротьбі з анархією. О. І. Чемерисський заявив, що треба говорити не тільки про прояви анархії, але й про умови, які до неї призводять, і хто їх створює. Серед останніх він назвав буржуазію та її ідейних керівників – кадетів. Він звинуватив уряд у тому, що тою своєю нерішучістю зробив усе можливе, щоб анархізувати маси.

Буржуазія через закриття підприємств та зростання безробіття чинить опір революції. Тому для боротьби з анархією та погромами треба врегулювати господарське життя. Влада повинна діяти рішуче, залізною мітлою вимести все старе. У Катеринославі, оскільки міська дума неспроможна стати революційним центром, це повинна зробити рада робітничих і солдатських депутатів. Рішення останньої створити комітет по боротьбі з контрреволюцією та погромами доповідач вітав [3, арк. 207 зв. – 208]. 16 жовтня в процесі бурхливого обговорення, під час якого О. І. Чемерисський декілька разів виступав з ре-

пліками, були проголосовані резолюції з питання боротьби з анархією. Абсолютну більшість отримала резолюція есерів та ОЕСРП [3, арк. 210 зв. – 213].

Дуже активно на засіданнях 23 і 24 жовтня обговорювалося шкільне питання, питання про створення міського шкільного комітету. Основним доповідачем був член міської управи есер Г. М. Малтапар. На обох засіданнях з ґрунтовними доповідями виступив і О. І. Чемерисський. 23 жовтня він зразу зазначив національний момент як основну відмінність у розгляді даного питання, а саме створення національних підвідділів при шкільному комітеті та відносини між ними. Тобто мова йшла про національну школу, забезпечення освітніх потреб представників різних національностей. О. І. Чемерисський заявив, що єдиної нації давно немає, оскільки вона розколота на класи. Він дещо патетично наголошував, що не може уявити, як він та Брук (представник єврейської фракції, правий діяч) будуть обирати представників до шкільного комітету. Тому цей орган представниками від національності повинен формуватися порівну від цензових та соціалістичних елементів. Далі О. І. Чемерисський вважав, що у сферах культури та освіти національностям треба надати максимальну автономію. В інших сферах він був противником національної автономії. Шкільні відділи, які будуть відати освітньою справою, повинні обиратися самими національностями на основі загального виборчого права, тоді вони будуть користуватися авторитетом серед мас. Самі ж національні шкільні комітети тимчасово створювалися при міському шкільному комітеті до організації виборів на загальних засадах [3, арк. 243 зв. – 245 зв.].

Окремим положенням виступу О. І. Чемерисського опонував інший доповідач, член ОЕСРП А. Л. Епельбаум, який, окрім іншого, заявив, що висловлювання члена ЦК Бунду О. І. Чемерисського протилежні позиції самого Бунду [3, арк. 254].

24 жовтня, коли продовжився розгляд шкільного питання, позиція Бунду, розкрита О. І. Чемерисським, обговорювалася більшістю доповідачів. Представник єврейської фракції Д. І. Шморгонер прямо дав відповідь доповідачеві від Бунду, заявивши, що класова боротьба не знищує національного духа, єдності в культурі. До того ж діти Чемерисського та Брука будуть вчитися в одній школі. Заперечив Д. І. Шморгонер пропорціональний принцип за цензовою основою формування національних відділів, назвавши його архаїчним [3, арк. 259 зв. – 260].

У своєму виступі О. І. Чемерисський дав відповідь своїм опонентам. Він зразу зазначив, що обговорюється шкільне питання, а не національне чи питання культурно-національної автономії. Д. І. Шморгонеру він відповів, що наполягає на тому, щоб його не примушува-

ли обирати разом з Бруком представників нації до шкільного комітету, що існує не просто єврейська нація, а вона складається з єврейського пролетаріату та міщанських елементів. Українським гласним (І. М. Трубі та Г. Ю. Воробйову), які дорікнули йому за централізм і навіть антидемократизм у шкільному питанні, О. І. Чемерисський пояснив, що це його позиція як соціал-демократа, який послідовно відстоює класові інтереси пролетаріату єврейської та інших національностей. Узагалі цей виступ О. І. Чемерисського пронизаний чітко вираженим класовим підходом. Саме це було його головним аргументом у відповіді опонентам. Він ще раз пояснив, додатково аргументуючи, основні положення своєї доповіді 23 жовтня, а на завершення прямо звернувся до більшовиків з вимогою голосувати за проект Бунду [3, арк. 268 – 270 зв.].

Головний доповідач зі шкільного питання Г. М. Малтапар у заключному виступі відповів опонентам, серед них і О. І. Чемерисському. Промови останнього, наповнені темпераментом і гарячністю, нічого суттєвого, на його думку, в заперечення основних положень доповіді управи не додали, бо нічого було додавати. З національного питання він полемізувати ні з ким не збирався, бо найбільш правильною вважав позицію, що ніхто не має права вирішувати шкільне питання для даної нації, крім неї самої [3, арк. 271 зв.].

Принципово революційна позиція О. І. Чемерисського яскраво виявилася 27 жовтня під час обговорення подій у Петрограді, викликаних збройним повстанням більшовиків. Від думської фракції Бунду з цього питання виступив А. М. Фушман. Він заявив, що ніякий сепаратний виступ частини революційної демократії не може бути успішним, але придушення петроградського повстання буде означати поразку революції. Тому революційна демократія повинна єдиним фронтом виступити на захист революції і створити однорідний соціалістичний уряд. Щодо більшовиків доповідач зазначив, що вони більшовиками ніколи не були, оскільки останні ставлять неможливі, необмежені і такі, що не мають достатніх підстав у російській дійсності цілі. Більшовиків вони не підтримують і йдуть не з ними, а з робітничим класом. Після оголошення резолюції від Бунду А. М. Фушман повідомив, що її підтримують три члени фракції, а гласний Чемерисський залишився з особливою думкою, і просив надати йому слово [3, арк. 290 зв. – 292].

У виступі О. І. Чемерисський зразу заявив, що треба чітко визначитися – за чи проти повстання. Інша позиція об'єктивно сприятиме контрреволюції. І це незалежно від оцінки повстання. Правда, що сепаратний виступ недопустимий, але є факт повстання і тому – хай живе повстання, його треба підтримувати, розвивати далі, щоб перетворити в революцію. Інакше переможе корніловщина. Відмінність своєї позиції від позиції більшості фракції Бунду О. І. Чемерисський

визначив так: ми за повстання, ми підтримуємо його і будемо розвивати незалежно від оцінки, яку даємо сепаратному виступу. Завдання повстання в придушенні всіх проявів контрреволюції, створення однорідної влади революційної демократії. На завершення О. І. Чемерисський додав, що його точка зору є позицією переважної більшості бундівської делегації на нараді революційно-демократичних організацій міста, яка відбулася в той день. Сама ж партія офіційного рішення ще не винесла. Він же залишає за собою право висловити власну думку і голосувати за неї [3, арк. 293 – 293 зв.]. Останній факт досить цікавий, оскільки засвідчує ідейні переконання О. І. Чемерисського в цей переломний момент.

30 жовтня він двічі коротко виступив при обговоренні питання про закриття революційним комітетом газети «Приднепровський край». На його думку, коли це доцільно, свободу преси можна обмежувати, а за нагальної потреби – закривати газети. Проте мотивування закриття «Приднепровского края», як він вважає, було беззаперечно неправильним. Із критикою революційного комітету, який закрив газету, треба бути обережним, бо це дискредитація влади, яка єдина за даних умов спроможна дотримувати порядок у місті [3, арк. 299 зв.]. У другому виступі О. І. Чемерисський пояснив, що не вважає, що дії революційного комітету не можна критикувати, але критика повинна бути конструктивною [3, арк. 305].

Останній значний виступ О. І. Чемерисського 23 листопада був присвячений обговоренню питання про дії радянського уряду, спрямовані на досягнення миру та припинення війни. Доповідач зазначив, що всі постали перед фактом мирних переговорів і ніякої обструкції, ніякого ізолювання пролетаріату допустити не можна. Але й відповідальності на себе за ці переговори брати не можна, оскільки вони проводяться не так, як повинні були, і вони не дадуть максимального захисту національній честі, гідності країни та інтересів революції. Усе це можна зробити, якщо згуртувати всю дійсно революційну Росію. Виробити умови миру та їх затвердити можуть виключно Установчі збори [3, арк. 374 зв. – 375 зв.].

Востаннє О. І. Чемерисський виступав у міській думі 25 і 28 листопада. У перший день, коли обговорювалася пропозиція більшовиків, щоб дума висловила свою позицію щодо демонстрації миру, призначену на 26 листопада, О. І. Чемерисський повідомив, що фракція Бунду не згодна з більшовиками і засуджує їх тактику. Відмову ж меншовиків від участі в цій демонстрації вона засуджує, вважає боягузством. Самі ж бундівці йдуть на демонстрацію, щоб сказати масам, чому вони не згодні з більшовиками [3, арк. 389].

28 листопада відбулося урочисте засідання міської думи, присвячене значенню відкриття Установчих зборів. О. І. Чемерисський у ви-

ступі назвав революційний пролетаріат Бунду одним із головних борців революції. Першочерговими завданнями Установчих зборів були мир, конфіскація поміщицьких земель без викупу й передача їх селянам та затвердження загального контролю [3, арк. 406 зв.].

Такою була діяльність О. І. Чемерисського в Катеринославській міській думі у вересні–листопаді 1917 р. Він виступав практично з усіх важливих питань, пов'язаних із суспільно-політичним та національним життям країни. Рішуче й послідовно відстоював принципову революційну позицію, але достатньо виважену, без надмірного радикалізму. Є підстави стверджувати, що вже в цей час виявилася еволюція його поглядів у бік «полівіння». Це проявилось, зокрема, під час обговорення подій кінця жовтня в Петрограді. Тому цілком законним був перехід О. І. Чемерисського на ліві позиції в Бунді та участь у створенні Комфарбанду. Логічним завершенням цієї ідейної еволюції став його вступ до РКП(б) у 1920 р. Події ж 1917 р. стали переломними в політичній біографії О. І. Чемерисського.

Його активна політична діяльність тривала ще півтора десятиліття. 1918 р. він ідейно наблизився до більшовиків, почав їх підтримувати. У травні 1919 р. разом з М. Г. Рафесом і А. Н. Мережним очолив створену в Києві Єврейську комуністичну спілку (Комфарбанд), після ліквідації якої в 1920 р. став членом РКП(б) [1, с. 80]. Із цього року О. І. Чемерисський працює головою (секретарем) Центрального бюро Єврейської секції, яке було як структурна частина підвідділу національностей включено до складу відділу агітації та пропаганди (Агітпропу) ЦК РКП(б).

Упродовж 1920-х рр. О. І. Чемерисський досить активно виявляв себе. Коли в 1920 р. постало питання про позбавлення державної дотації івритського драматичного театру «Габіма» (існував у Москві в 1917–1926 рр.), яке не підтримали член політбюро ЦК РКП(б) Л. Б. Каменев і нарком з питань національностей Й. В. Сталін, то останнього за це 7 грудня 1920 р. критикував О. І. Чемерисський, звинувативши наркома в потуранні театру «єврейських спекулянтів», «турманів», театру, який служив інтересам «плутократів-сіоністів» [5].

Наприкінці грудня 1926 р. на всесоюзній нараді євсекції секретар ЦБ ЄС О. І. Чемерисський піддав критиці підтриманий головою ВЦВК М. І. Калініним курс на створення територіальної єврейської автономії, а від співробітників ОЗЕТу (Організація по земельному устрою євреїв-трудівників) вимагав відмовитися від цієї ідеї. О. І. Чемерисський вважав проявом націоналізму переселенську лінію в офіційній політиці і замість територіальної автономії виступав за повну асиміляцію євреїв [5; 8; 10; 12].

Коли вирішувалося питання про ліквідацію Єврейської комуністичної робітничої партії («ПЦ») (наступника ЄСДРП («Поалей-

Ціон»)), то секретар ЦБ ЄС О. І. Чемерисський 20 грудня 1927 р. уже не вперше звернувся до ЦК ВКП(б) з вимогою розіграти цю партію [5]. Тобто позиція О. І. Чемерисського у вирішенні єврейського питання в СРСР в 1920-х рр. була досить радикальною навіть для члена РКП(б) – ВКП(б).

О. І. Чемерисський був одним з керівників газети Євсекції «Деремес». Він видав декілька книг на ідиш: «Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) и еврейские массы» (Л., 1926); «Сионистская галиматья» (Л. – М., 1926); «На ходулях – ПоалейЦіон» (Л. – М., 1927) [5; 9; 10; 11; 12; 13].

У травні 1934 р. О. І. Чемерисський був виключений з ВКП(б) за приховування свого членства в ЄНРП на початку ХХ ст. і заарештований. Рішенням Особливої наради при Колегії ОДПУ від 16 червня 1934 р. за ст. 58-13 він був засуджений до заслання на три роки до Казахстану. По закінченню терміну заслання О. І. Чемерисський переїхав до Ярославля і працював ретушером в артілі «Фототруд». У березні 1939 р. він написав листа до президії ХVІІІ з'їзду ВКП(б) з клопотанням про відміну рішення про його заслання до Казахстану.

8 квітня 1939 р. О. І. Чемерисського заарештували. Його знову звинуватили у співробітництві з С. В. Зубатовим та створенні ЄНРП, у зміні прізвища на Чемеринський (з метою приховати свою співпрацю з поліцією) у 1919 р., коли він пристав до більшовиків. Висунуті були й нові звинувачення: з 1920 р., працюючи секретарем ЦБ ЄС, групував навколо себе контрреволюційні націоналістичні кадри; під час дискусії про профспілки в 1921 р. виявив себе активним троцькістом; після ліквідації Бунду разом з іншими створив підпільну контрреволюційну організацію; проводив шкідницьку роботу в Біробіджані і контрреволюційну націоналістичну агітацію серед трудящих євреїв за створення єврейської республіки в Криму з тим, щоб останній віддати Англії, а Біробіджан – Японії.

У серпні 1939 р. у справі О. І. Чемерисського було складено обвинувальний вирок за ст. 58-13, який передбачав смертну кару. Але арешт Єжова і зміна керівництва НКВС врятували його. Справу відправили на дослідження і 7 липня 1941 р. Воєнна колегія Верховного суду СРСР винесла вирок, призначивши О. І. Чемерисському «як активному учаснику підпільної контрреволюційної бундівської організації» ув'язнення в таборах терміном на десять років. Помер О. І. Чемерисський в Устьвимтабі Комі АРСР 17 лютого 1942 р. [5; 7; 10; 12].

Такими, досить непростими були його життя та діяльність. Робота О. І. Чемерисського в Катеринославській міській думі восени 1917 р. – окрема сторінка його політичної біографії. У даній статті ми зробили спробу її висвітлити, щоб повніше розкрити особистість цього діяча.

Бібліографічні посилання

1. *Гриневиц Л. В.* Євреї в Україні / Л. В. Гриневиц, В. А. Гриневиц // Енциклопедія історії України : в 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Т. 3 : Е – Й. – 2005. – С. 72 – 82.
2. *Гусев В. І.* Бунд, Комфарбанд, евсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917 – 1921 рр.) / В. І. Гусев. – К., 1996.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 469, оп. 1, спр. 1.
4. Еврейская независимая рабочая партия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eleven.co.il/article/11506>.
5. *Костырченко Г. В.* Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм [Електронний ресурс] / Г. В. Костырченко. – Режим доступу : <http://coollib.net/b/264424/read/>.
6. Протокол заседания Президиума Губернского Исполнительного Комитета 20-го июля 1917 года // Бюллетени Губернского исполнительного комитета общественных организаций. – 1917. – 3 авг. – № 123. – С. 3–4.
7. Сталинские списки – Список 28.03ю1941 (АП РФ Ф. 3 оп. 24 д. 421)[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://stalin.memo.ru/spiski/pg13457.htm>.
8. Столберг Ева-Мария. Биробиджан: несбывшаяся мечта об еврейской родине [Електронний ресурс] / Ева-Мария Столберг // Диаспоры. – 1999. – № 1. – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/ru_mir/rm-diaspor/hebrew/birobidzhan/?version=forprint.
9. Территориализм и сионизм – две стороны одной медали [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jewichfreedom.jimdo.com/территориализм-и-сионизм/>.
10. Чемерисский Александр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eleven.co.il/article/14661>.
11. Чемерисский Александр (Соломон) (1880 – 1942) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ozet.ort.spb.ru/rus/index.php?id=544>.
12. Чемерисский Александр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ejwiki.org/wiki/Чемерисский_Александр.
13. Чемерисский Александр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rujen.ru/index.php/Чемерисский_Александр.

Надійшла до редколегії 9.03.2015

УДК 94(4777)-058.24 «1945/1950»

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОЛГОСПИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ВІДНОСИН З ДЕРЖАВОЮ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945–1950)

Розглянуто роль та місце колгоспів у системі соціально-економічних і виробничих відносин з державою, партійними, радянськими, правоохоронними органами, підприємствами, установами та організаціями у

© О. Ф. Нікілев, 2015

перші повосенні роки. Показано, що у відносинах з державою, різними її сільськогосподарськими і промисловими структурами колективні господарства знаходилися у підпорядкованому становищі.

Ключові слова: Україна держава, колгоспи, відбудовчий період, виробничо-економічні відносини.

А. Ф. Никілев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

КОЛХОЗЫ УКРАИНЫ В СИСТЕМЕ ОТНОШЕНИЙ С ГОСУДАРСТВОМ В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1945–1950)

Рассматривается роль и место колхозов в системе социально-экономических и производственных отношений с государством, партийными, советскими, правоохранительными органами, предприятиями и организациями в первые послевоенные годы. Показано, что в отношениях с государством, его различными сельскохозяйственными и промышленными структурами сельхозартели находились в подчиненном положении.

Ключевые слова: Украина, государство, колхозы, восстановительный период, производственно-экономические отношения.

O. F. Nikilev

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

COLLECTIVE FARMS OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF THE ATTITUDE TO THE STATE IN THE FIRST AFTER WAR YEARS

It is discussed the role and the place of the collective farms in the social-economic system and its producing relations with the state, party, soviet, order organs, enterprises, institutions and organizations during the first after war years. It is showed that they were in the subordinate situation in the relations with the state, different agricultural and industrial structures. It was proved that, in the conditions of critical and growing state necessity in the agricultural productions, during the after war period, it was taken the course to the traditional and administrative forms and methods of getting produced collective farm's products. It is also showed that in the relations with the state, different subjects of the production activity, the collective farms were given the subordinate role, their functions were reduced to the specific circle of abilities: the growing of agricultural products, the conservation of seeds materials, filling up seeds into the seeds machines, returning this product to the state according to the concrete tasks and also with the whole responsibility for the quantities and qualitative indexes of the production activity of State collective farms heads and the leaders of their subdivisions.

Key words: Ukraine, State, collective farms, reconstration period, industrial and economical relations.

Проблеми повосенного села мають значну історіографію. Однак основна маса досліджень присвячена розгляду стану матеріального виробництва [2], виробничо-економічного розвитку колгоспів та їхньої матеріально-технічної бази [6; 16]. В останній час предметом уваги стали соціальні проблеми села [1; 7]. Однак питання здійснення господарської діяльності колгоспами у тих непростих умовах не знайшло належного висвітлення. Недостатній рівень її вивчення і визначив вибір теми даної публікації.

В умовах порушеної економіки колгоспів, їх слабкої матеріально-нотехнічної бази, дефіциту робочої сили, з одного боку, і об'єктивних потреб прискореної відбудови аграрного сектора, – з іншого, серйозною проблемою поставало організаційно-господарське налагодження роботи колективних господарств, їхніх виробничих підрозділів. Адже в умовах війни і перших повосенних років до здійснення керівних функцій в колгоспах залучалися люди, які лише за формальними ознаками могли бути керівниками. Тому основна маса голів колгоспів за своїми, у першу чергу, діловими якостями не відповідала вимогам, що висувалися до керівників господарств часом і державно-партійним керівництвом на чолі з Й. Сталіним.

Проблема вирішувалася адміністративними методами, що виправдали себе в попередній період. У першу чергу звичайним зняттям з посади. В умовах тоталітарних методів управління, що панували в країні, це визначало їх велику плинність. Так, у 1945 р. було замінено 52,2 % голів колгоспів, у 1947 – 48,2 %, у 1949 – 42,1 % [13, арк. 204]. Фактично, протягом двох років відбувалась повна заміна всього корпусу голів колгоспів. У ряді областей ці показники були ще вищими. Так, в Одеській області, партійну організацію якої очолював жорсткий за вдачею та методами керівництва О. Кириченко, у 1945 рр. було знято зі своїх посад 74 % голів колгоспів, у 1946 – 64,6 % [8, арк. 38]. У Сталінській (нині Донецька) області за період 1946 – першу половину 1947 рр. було замінено 62,2 % голів колгоспів [8, арк.10]. Аналогічні тенденції мали місце і в наступні роки. Наприклад, у 1950 р. у республіці було знято 46,6 % керівників господарств [14, арк. 239].

В арсеналі адміністративних методів стимулювання роботи керівників колгоспного виробництва чільне місце займали і репресивно-каральні методи. Вони активно застосовувалися до голів колгоспів, звинувачених у повільних темпах хлібозаготівлі та невиконанні колгоспами інших державних зобов'язань. Їх дії трактувалися як прояв ворожого ставлення до Радянської держави, «підрив її могутності» або як «саботаж» і супроводжувалися ув'язненням. Так, тільки по лінії НКВС, за інформацією його керівника В. Меркулова, направленою до ЦК ВКП (б) на початку вересня 1945 р., лише за 1,5 міся-

ці жнив за таким звинуваченням у республіці було заарештовано 138 осіб [9, арк. 17]. У Запорізькій області, в якій план виконання хлібопоставок державі становив лише 20 %, органами НКВС було заарештовано «за підривну роботу» і віддано до суду 47 голів колгоспів. У Кам'янець-Подільській області за цей же час було піддано арешту і засуджено 109 керівників колективних господарств, звинувачених у «підривній роботі» [9, арк. 17].

Окрім указаних органів ініціативу порушення кримінальних справ відносно голів колгоспів мало широке коло організацій. Це і районні прокуратури, і райвиконкоми, і райкоми партії, і районні уповноважені Міністерства заготовок, і сільради, і місцеві газети, і навіть ревізійні комісії самих колгоспів. Саме з їхньої ініціативи у 1946 р. кожен шістнадцятий керівник колективного господарства республіки був засуджений [4, с. 10]. Покарання становило від 5 до 10 років. Фактично, посада голови колгоспу в той час була однією з найнебезпечніших у галузі.

Такі підходи до вирішення завдань по господарсько-організаційному вдосконаленню колгоспів мали зворотний результат. Намагання органів влади виконати встановлені Центром плани за допомогою адміністративно-репресивних методів не давали можливості закріпитися керівникам на новому місці роботи, організувати як слід трудові колективи, налагодити виробничі процеси в господарствах тощо. У свою чергу, постійна загроза арешту або, в кращому випадку, – зняття з посади, обмежувала ініціативу керівників господарств, робила їх безправними виконавцями волі вищестоячих органів. Логічним результатом такого явища була фактична консервація некомпетентності керівництва колгоспним виробництвом.

Така ситуація визначалася ієрархією стосунків, що склалася в її основних рисах ще на початку 1930-х рр., періоду створення колгоспів, і пояснювалася тим місцем, яке держава відводила колективним господарствам в адміністративно-господарській системі управління аграрним сектором. В умовах тоталітарного диктату партії в матеріальному, духовному, суспільному житті країни, в цих сферах, за аналогією з партійним, складалася система відомчого диктату. В аграрному виробництві відомчий диктат починався з Міністерства сільського господарства СРСР, яке через свої республіканські міністерства, крайові та обласні управління, а на місцях – районні відділи сільського господарства, – контролювали роботу колективних господарств. Усі ці організації намагалися до дрібниць регламентувати все господарське життя колгоспів, що знаходилися на найнижчому щаблі цієї системи. Поряд з відомчим диктатом усіх рівнів постійне втручання в економічне життя колективних господарств здійснювали місцеві партійні органи, районні виконавчі комітети, районні відділення внутрішніх справ, державної безпеки тощо.

Усі вони сліdkували за виконанням колгоспами показників, що надходили «згори» і в разі невідповідності результатів діяльності колгоспів цим показникам, за допомогою адміністративних заходів мали виправляти ситуацію. Така позиція склалася ще в попередні періоди. Вона полягала в тому, що завдання кожного трудового колективу зводилися лише до виконання цих показників. Лише це вважалося державним підходом і мало виконуватися за будь-яку ціну.

В умовах підвищених вимог держави щодо кількісних і якісних показників аграрного виробництва з метою забезпечення гострої потреби в сільгосппродукції, поставала необхідність здійснення відповідної трансформації в організації діяльності всієї виробничої сфери галузі. Адже вона в республіці почала відроджуватися у своїх попередніх формах, що склалися ще в 60-х рр. XIX ст.

Після революції така форма обслуговування сільськогосподарського виробництва була успадкована радянськими органами влади і без змін продовжила існування в нових умовах. У 1920-х рр. відбулося лише збільшення її діляниць та числа працюючих в них агрономів і зоотехніків. Зміна форми власності на землю, що відбулася внаслідок колективізації, практично не позначилася на виробничих відносинах спеціалістів агрозоодільниць з колективними господарствами. Було лише здійснено закріплення за кожним з них конкретної кількості колгоспів.

За аналогією з уже існуючою системою обслуговування, у 1920-х рр. починає організовуватися і діяти ще одна служба – інженерна, з обов'язками надання механізованих послуг колгоспам у рослинництві. Створюється мережа машинно-тракторних станцій, функції яких були домінуючими у відносинах з колгоспами. Їхні керівники визначали строки, послідовність, темпи посівних, збиральних, ґрунтообробних робіт у господарствах, і при цьому не несли відповідальності за кінцевий результат роботи, а саме – за врожайність колгоспних земель і виконання господарствами планів задачі державі вирощеної продукції.

Фактично, роль колгоспів у цій системі відносин зводилася до виконання функцій з виробництва дешевої сільськогосподарської продукції з одночасною строгою відповідальністю за дотримання запланованих «згори» кількісних і якісних її показників. Інтелектуальне ж і організаційне забезпечення процесу виробництва, як то: машинно-тракторне обслуговування рослинництва, зоотехнічне і ветеринарне – тваринництва та планово-контролюючі функції, – залишалися за державою. Вона, користуючись існуючим станом речей, доволіно завищувала розцінки на надавані нею послуги і залишала низькими заготівельні на сільськогосподарську продукцію, які не змінювалися з 1926 р. Колгоспи мусили розраховуватися за отримані послуги

ги в найменш вигідній для себе формі, а саме – в натуральній. Плата за такі роботи становила 50 % і більше обов'язкових обсягів поставок продукції державі. У 1946 р., одному з найскладніших у післявоєнній історії республіки, колгоспи України повинні були сплатити лише машинно-тракторним станціям за обробіток ґрунту, посівні та збиральні роботи 52 % від обов'язкового плану здачі зерна [4, с. 93].

Ще одним обтяжливим наслідком таких відносин були проблеми, пов'язані з оподаткуванням. Колгоспи республіки за нормами прибутковості, встановленими ще в 1930-х рр., знаходилися в гірших умовах, порівняно з господарствами інших регіонів, особливо тих, що не попали під окупацію. Після війни стан сільського господарства республіки не був врахований державою і її колективні господарства продовжували сплачувати податок за землю більший, ніж в інших республіках. На 1 га землі в Україні норма податку становила 58 крб., у той час, як, наприклад, у Російській Федерації – 46 крб. Для ріллі ці норми становили 40 крб. для України і 37 – для Росії, для луків – відповідно 26 і 16 [3, с. 155]. Більше того, республіці було відмовлено у зменшенні розмірів обов'язкових поставок продукції тваринництва. Українські колгоспи мусили виконувати їх у 1946 р. на рівні 1940-го, коли кількість громадської худоби по всіх видах тварин була на 17–20 % більшою та й якісний склад і кондиції її були незрівнянно кращими [10, арк. 41].

Додатковим ускладнюючим фактором для економіки колгоспів республіки виступав феномен споживацького ставлення всіх органів влади, промислових підприємств, державних установ щодо колгоспного добра. Воно розглядалося як таке, чим можна користуватися за безцінь або й, взагалі, безкоштовно. У результаті, набула поширення практика користування різними посадовими особами з партійних, радянських, державних, господарських, правоохоронних органів, підприємствами та організаціями колгоспною худобою, реманентом, земельними угіддями тощо на, так би мовити, «безкомпенсаційній основі». Це лягало додатковим тягарем на, і без того слабку, колгоспну економіку. Так, лише у 1946 р. по Україні, за далеко не повними даними, тільки робочої та великої рогатої худоби продуктивних кондицій було незаконно взято 4617 та 3063 відповідно [11, арк. 5]. По інших видах колгоспної власності ситуація була аналогічною. Так, лише по трьох районах: Балтському Одеської області, Кобеляцькому – Полтавській та Тростянецькому – Сумській у 1945 р. було безкоштовно взято загалом 225 поросят [11, арк. 3]. У Широківському районі Дніпропетровської області завідуючий районним земельним відділом протягом 1945 та 1946 рр. для особистих потреб взяв у колгоспах району більше 2 т зерна та багато іншої сільськогосподарської продукції безкоштовно. Ветфельдшер у Магдалинівському ра-

йоні цієї ж області за аналогічний період взяв таким же чином в одному з колгоспів різних продуктів на суму 4527 крб. [5, арк. 22, 37].

Серйозних масштабів набуло безкоштовне користування різними промисловими підприємствами, організаціями та установами колгоспною землею. Користувачі не сплачували за них орендної плати, не вкладали кошти у підвищення або навіть в підтримання родючості цих земель. Таке ставлення їх до колгоспної власності досить серйозно позначалося на фінансовому становищі господарств. Так, лише в одній Дніпропетровській області розмір заборгованості різних установ і підприємств по всіх видах майна, взятого у колгоспів та орендної платі за землю на липень 1946 р. становив 16 млн 664 тис. крб. [5, арк. 43].

Така позиція була зумовлена тими поглядами, які сформувалися у державного керівництва ще на рубежі 1920–1930-х рр. Вони полягали в тому, що колгоспи – це результат механічного об'єднання індивідуальних селянських господарств і тому технологічні та організаційні процеси, що відбуваються в них, є аналогічними, а раз так, то й керувати колективним господарством може будь-хто з колгоспників з певним життєвим і виробничим досвідом, знанням практики сільського господарства та хоча б з мінімальним рівнем освіти. «Чтобы вести такое хозяйство, надо обеспечить колхозы известным минимумом *элементарно грамотных* (виділено нами – *О. Н.*) людей, способных планировать хозяйство и вести его организованно» [12, с. 223], – заявляв ще в 1934 р. Й. Сталін.

Водночас з орієнтацією сільгоспартілей на власні сили в організації відбудови їхнього виробництва, проголошувався курс на підвищення відповідальності керівників господарств та їхніх підрозділів за результати господарської діяльності колгоспів як основної організаційно-виробничої ланки галузі. Й. Сталін неодноразово говорив, що немає поганих чи гарних господарств, а є погані чи хороші керівники. А його теза, що «колхозы как социалистическая форма организации хозяйства, могут показать чудеса хозяйственного строительства. Дело, прежде всего в том, кто стоит во главе колхозов и руководит ими» [12, с. 227], – стала директивною для партійно-господарських працівників усіх рівнів ще в 1930-х рр.

Звертає на себе увагу переважна зорієнтованість політики на посилення відповідальності за виробництво та результати господарської діяльності самих колгоспів у розрізі із проголошеними ще в 1934 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП (б) курсом на зосередження в руках держави керівництва колгоспами і відповідальності за їх роботу та надання колгоспам допомоги у веденні господарства на основі «данных науки и техники». «Мы стоим у власти, – говорив тоді Й. Сталін, – мы располагаем средствами государства, мы призваны

руководить колхозами и мы должны нести всю полноту ответственности за работу в деревне» [12, с. 231].

Таким чином, війна серйозно позначилася на економіці України. За умов гострої та постійно зростаючої потреби держави у сільськогосподарській продукції, у повоєнний період було взято курс на традиційні форми отримання виробленого колгоспами продукту, у разі яких у відносинах з державою, з іншими суб'єктами виробничої діяльності галузі колективним господарством визначально відводилася підпорядкована роль, їхні функції зводилися до конкретно визначеного кола обов'язків: вирощування сільськогосподарської продукції, збереження насіннєвого матеріалу, засипання його навесні у посівні агрегати тракторів МТС, здача державі продукції у повній відповідності із встановленими нею завданнями і, водночас, із повною відповідальністю за кількісні та якісні показники виробничої діяльності господарств голів колгоспів та керівників їхніх підрозділів.

Бібліографічні посилання

1. *Вербицкая О. М.* Российское крестьянство: от Сталина к Хрущову. Середина 40-х – начало 60-х гг. / О. М. Вербицкая – М., 1992.
2. *Вьлцан М. А.* Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945 – 1958) / М. А. Вьлцан. – М., 1976.
3. *Веселова О. М.* Голодомори в Україні. 1921 – 1923; 1932 – 1933; 1946 – 1947: Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К., 2000. – С. 155.
4. Голод в Україні. 1946–1947. Документи і матеріали. – К., 1997.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19, оп. 5, спр. 102.
6. *Игнатовский Л. А.* Крестьянство и экономическая политика партии в деревне / Л. А. Игнатовский. – М., 1971.
7. *Рибак В. І.* Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921 – 1991 / В. І. Рибак І. – К.-П., 2000.
8. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП). – Ф. 17, оп. 122, спр. 124.
9. РДАСП. – Ф. 17, оп. 123, спр. 369.
10. РДАСП. – Ф. 17, оп. 123, спр. 535.
11. РДАСП. – Ф. 17, оп. 122, спр. 222.
12. *Сталин И.* О работе в деревне / И. Сталин // Сочинения. – М., 1949. – Т. 13.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 27, оп. 19, спр. 317.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 1017.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 30, спр. 3527.
16. *Юрчук В. Б.* Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины / В. Б. Юрчук, И. П. Кожукало. – К., 1986.

Надійшла до редколегії 21.02.2015

НАШІ АВТОРИ

Бекетова Валентина Михайлівна – кандидат історичних наук, заступник директора Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Бережна Світлана Вікторівна – доктор філософських наук, декан історичного факультету, професор кафедри суспільно-правових дисциплін і менеджменту освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії міста Дніпродзержинська, м. Дніпродзержинськ.

Василенко Наталія Євгенівна – старший науковий співробітник музею «Літературне Придніпров'я», відділу Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Виноградов Геннадій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Воронов Віктор Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Єшков Віктор Володимирович – історик, старший науковий співробітник Меморіального будинку-музею Д. І. Яворницького, відділу Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Кісельова Юлія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Луценко Марія Володимирівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільно-правових дисциплін і менеджменту освіти Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди.

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Митрофаненко Юрій Станіславович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії та методики середньої освіти КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського».

Нікілєв Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Нікітенко Анастасія Ігорівна – магістр історії, викладач ДЗ «Дніпропетровська медична академія» МОЗ України.

Посохова Людмила Юрійвна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Рачков Євген Сергійович – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Семашко Ніна Василівна – історик, учитель історії Піщано-брідської СЗШ-інтернат І-ІІ ступенів Кіровоградської області.

Стороженко Іван Сергійович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник НДІ археології та історії Придніпров'я кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Удод Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту історії України НАН України, м. Київ.

Чернікова Інна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Щербак Станіслав Ігоревич – історик, аспірант кафедри історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Юрій Михайло Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Яковенко Галина Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Яценко Віталій Якович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
-------------------	----------

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І СУЧАСНИКИ НА ТЛІ ЕПОХИ.....	5
--	----------

Бережна С. В., Луценко М. В. Д. І. Яворницький і Харківщина: проблема формування світогляду.....	5
Кісельова Ю. А. Інтелектуальне середовище історико-філологічного факультету Харківського університету та його вплив на становлення Д. І. Яворницького як ученого.....	11
Єкшов В. В. VI Археологічний з'їзд в Одесі: професійний старт Д. І. Яворницького	21
Василенко Н. Є. Михайло Лободовський та Дмитро Яворницький: історія дружніх взаємин та наукової співпраці	32
Митрофаненко Ю. С. Життєві та творчі зв'язки Д. І. Яворницького з Єлисаветградщиною	43
Світленко С. І. Українські науково-освітні інтелектуальні комунікації Д. І. Яворницького 1920-х – початку 1930-х рр. .	53
Бекетова В. М. Василь Степанович Соляник – учень Дмитра Івановича Яворницького.....	74

ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ І ТРАДИЦІЇ	
---	--

Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО.....	79
--------------------------------	-----------

Воронов В. І. У світлі й тіні наукової критики: оцінка доробку Д. І. Яворницького на сторінках «Киевской старины».....	79
Стороженко І. С. Пасіонарність у контексті етногенезу – нова гіпотеза виникнення та еволюції українського козацтва	97
Буланова Н. М. Домінуючі риси світогляду українського селянства у фольклористично-етнографічній спадщині Д. І. Яворницького (за матеріалами ІМФЕ ім. Рильського НАНУ).....	110

ДАВНЯ ІСТОРІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 120

- Виноградов Г. М.** Приховані елементи германської міфології
в обґрунтуванні південноруських претензій
династії Рюриковичів (рубіж IX – X ст.) 120

**НАДДНІПРЯНЩИНА XVIII – XX ст.:
ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ 135**

- Посохова Л. Ю.** Дитяча книга в родинях козацької старшини
Гетьманщини та Слобідської України
в другій половині XVIII ст. 135
- Рачков Є. С.** Документ в університетських ритуалах 143
- Щербак С. І.** Мовні уподобання молоді та старшого покоління
дворянства першої половини XIX ст. 150
- Яковенко Г. Г.** Стан підготовки домашніх учителів
в Одеському навчальному окрузі в XIX ст. 158
- Лучка Л. М.** Видавництва та книжкові крамниці
у розвитку бібліотек Катеринославщини
другої половини XIX – початку XX ст. 170
- Чернікова І. В.** Вивчення та збереження пам'яток
козацької доби на Харківщині у 1920-х –
на початку 1930-х рр. 178

**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX – XX ст.:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ 189**

- Удод О. А., Юрій М. Ф.** Соціокультурні аспекти формування
української нації в XIX столітті (ч. 1) 189
- Кочергін І. О.** Дворянський рід Товбичів
у суспільно-політичних процесах
Наддніпрянської України модерної доби 203
- Нікітенко А. І.** «Нерівний шлюб»: одруження представників
народолюбної інтелігенції другої половини XIX ст.
із селянками 217
- Семашко Н. В.** Особливості суспільно-політичних поглядів
С. В. Петлюри у 1902–1917 рр. 225
- Яценко В. Я.** Діяльність О. І. Чемерисського
в Катеринославській міській думі восени 1917 р. 234
- Нікілев О. Ф.** Колгоспи України в системі відносин
з державою у перші повоєнні роки 246
- НАШІ АВТОРИ 254**

**Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара здійснює підготовку
в аспірантурі за спеціальностями**

01.00.00 – Фізико-математичні науки

- 01.01.01 «Математичний аналіз»
- 01.01.02 «Диференційні рівняння»
- 01.01.06 «Алгебра і теорія чисел»
- 01.02.04 «Механіка деформованого твердого тіла»
- 01.02.05 «Механіка рідини, газу та плазми»
- 01.04.02 «Теоретична фізика»
- 01.04.03 «Радіофізика»
- 01.04.05 «Оптика, лазерна фізика»
- 01.04.07 «Фізика твердого тіла»
- 01.04.10 «Фізика напівпровідників та діелектриків»
- 01.05.01 «Теоретичні основи інформатики та кібернетики»
- 01.05.02 «Математичне моделювання та обчислювальні методи»
- 01.06.01 «Історія фізико-математичних наук»

02.00.00 – Хімічні науки

- 02.00.01 «Неорганічна хімія»
- 02.00.02 «Аналітична хімія»
- 02.00.03 «Органічна хімія»
- 02.00.05 «Електрохімія»

03.00.00 – Біологічні науки

- 03.00.01 «Радіобіологія»
- 03.00.02 «Біофізика»
- 03.00.04 «Біохімія»
- 03.00.07 «Мікробіологія»
- 03.00.12 «Фізіологія рослин»
- 03.00.13 «Фізіологія людини і тварин»
- 03.00.16 «Екологія»

04.00.00 – Геолого-мінералогічні науки

- 04.00.06 «Гідрогеологія»
- 04.00.07 «Інженерна геологія»
- 04.00.09 «Палеонтологія і стратиграфія»

05.00.00 – Технічні науки

- 05.01.01 «Прикладна геометрія, інженерна графіка»
- 05.02.01 «Матеріалознавство»

- 05.02.08 «Технологія машинобудування»
- 05.02.09 «Динаміка та міцність машин»
- 05.05.03 «Двигуни та енергетичні установки»
- 05.07.02 «Проектування, виробництво та випробування літальних апаратів»
- 05.13.03 «Системи та процеси керування»
- 05.13.06 «Інформаційні технології»
- 05.13.07 «Автоматизація технологічних процесів»
- 05.23.17 «Будівельна механіка»

07.00.00 – Історичні науки

- 07.00.01 «Історія України»
- 07.00.02 «Всесвітня історія»
- 07.00.04 «Археологія»
- 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»
- 07.00.07 «Історія науки і техніки»

08.00.00 – Економічні науки

- 08.00.02 «Світове господарство та міжнародні економічні відносини»
- 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»
- 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами»
- 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит»
- 08.00.11 «Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці»

09.00.00 – Філософські науки

- 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»
- 09.00.05 «Історія філософії»
- 09.00.09 «Філософія науки»

10.00.00 – Філологічні науки

- 10.01.01 «Українська література»
- 10.01.02 «Російська література»
- 10.01.04 «Література зарубіжних країн»
- 10.01.05 «Порівняльне літературознавство»
- 10.02.01 «Українська мова»
- 10.02.02 «Російська мова»
- 10.02.04 «Германські мови»

11.00.00 – Географічні науки

- 11.00.11 «Конструктивна географія»

12.00.00 – Юридичні науки

12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»

12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»

13.00.00 – Педагогічні науки

13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»

14.00.00 – Медичні науки

14.02.03 «Соціальна медицина»

19.00.00 – Психологічні науки

19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»

19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»

21.00.00 – Національна безпека

21.03.03 «Геополітика»

21.06.01 «Екологічна безпека»

22.00.00 – Соціологічні науки

22.00.01 «Теорія та історія соціології»

22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології»

23.00.00 – Політичні науки

23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»

27.00.00 – Соціальні комунікації

27.00.01 «Теорія та історія соціальних комунікацій»

27.00.04 «Теорія та історія журналістики»

Аспірантура в університеті відкрита з 1939 року. Сьогодні аспіранти ДНУ ім. О. Гончара мають можливість здобути навчально-науковий ступінь PhD в одному з 78-ми університетів Європи, Америки й Азії, з якими наш університет має двосторонні угоди про академічну співпрацю. Зокрема, аспіранти ДНУ успішно захистили дисертації в Університеті Бордо-3 та Університеті прогресивної механіки м. Клермон-Ферран (Франція), Джексонському державному університеті (США) та інших. Нещодавно відкрито міждисциплінарну аспірантуру з Познанським державним економічним університетом

(Польща). Протягом останніх років аспірантуру ДНУ успішно закінчили громадяни Бразилії, Буркіна-Фасо, Йорданії, Камеруну, Китаю, Конго, Швеції.

Підготовка в докторантурі ДНУ ім.О.Гончара здійснюється за такими спеціальностями:

01.00.00 – Фізико-математичні науки

01.02.04 «Механіка деформівного твердого тіла»

01.02.05 «Механіка рідини, газу та плазми»

01.04.02 «Теоретична фізика»

01.04.03 «Радіофізика»

01.04.07 «Фізика твердого тіла»

02.00.00 – Хімічні науки

02.00.02 «Аналітична хімія»

02.00.03 «Органічна хімія»

03.00.00 – Біологічні науки

03.00.02 «Біофізика»

03.00.04 «Біохімія»

03.00.13 «Фізіологія рослин»

03.00.16 «Екологія»

05.00.00 – Технічні науки

05.01.01 «Прикладна геометрія, інженерна графіка»

05.05.03 «Двигуни та енергетичні установки»

05.07.02 «Проектування, виробництво та випробування літальних апаратів»

05.13.06 «Інформаційні технології»

07.00.00 – Історичні науки

07.00.01 «Історія України»

07.00.02 «Всесвітня історія»

07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спец. історичні дисципліни»

08.00.00 – Економічні науки

08.00.02 «Світове господарство та міжнародні економічні відносини»

08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»

08.00.04 «Економіка та управління підприємствами»

09.00.00 – Філософські науки

09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»

09.00.05 «Історія філософії»

10.00.00 – Філологічні науки

10.01.02 «Російська література»

10.01.04 «Література зарубіжних країн»

10.02.01 «Українська мова»

10.02.02 «Російська мова»

13.00.00 – Педагогічні науки

13.00.02 «Теорія та методика навчання»

19.00.00 – Психологічні науки

19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»

23.00.00 – Політичні науки

21.03.03 «Геополітика»

23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»

Докладніше про аспірантуру і докторантуру ДНУ ім. О. Гончара:

www.dnu.dp.ua/view/ndchigh

Наукове видання
**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА:
історичні процеси, події, постаті**

Збірник наукових праць

Випуск 13

**Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 10102 від 12.07.2005 р.**

ISSN 2312-2587 (Print)
ISSN 2312-3141 (Online)

<http://www.ndhistory.dp.ua>

Редактор Т. А. Ягельська
Коректор Т. А. Ягельська
Комп'ютерна верстка Г. М. Хомич

Підписано до друку 29.09.2015. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 15,35. Ум. фарбовідб. 15,82. Обл.-вид. арк. 17,0. Тираж 100 пр.
Зам. № .

Видавництво «ЛІРА».
49010, м. Дніпропетровськ, Наукова, 5.
Тел. (056) 794-61-05, 04
Свідоцтво ДП № 14 від 13.07.2000 р.